ԾՈՎՔ - ԿԷՕԼՃԻՒԿ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԳՐԵՑ

ԿԻՒՐԵՂ ԽՐԱՅԵԱՆ

1927
տպարան «ԱՐԱՐԱ»
ՄԱՐՍԷՅԼ

9(=91.99)
Խ
A II 31609

ԾՈՎՔ - ԿԷՕՂՃԻՒԿ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԳՐԵՑ

ԿԻՒՐԵՂ ԽՐԱՅԵԱՆ

ՄԱՐՍԷՅԼ
Տպարան «ԱՐԱՐԱ»
1927

ՁՕՆ

ԱՌ ԱՐԻ ԱՐԱՆՑ

Ծուվեցի տասնըհինգ կամաւոր զինուորներուն եւ իրենց
ընկերներուն՝ Արարայի մէջ իյնող ու վերապրող
բոլոր յաղթական հերոսներուն, որոնք յա-
նուն հայ ժողովուրդի եւ հայրենիքի
փրկութեան ի սպաս դրուեցան
ու արար աշխարհի աչքին
առջեւ հայ ցեղին դիւ-
ցազնութեան խո-
յանքը կերտե-
ցին
(1918 Սեպտ. 19)
եւ ինծի պէս բիւրաւորներու
կեանքը փրկեցին Թուրք
եաթաղանէն :

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

HADJIAN KAREKIN
CAMPAGNE DES TOURS
Traverse Durbec
La Rose - MARSEILLE

ՓՈԽԱՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿ. ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ
ՀԱՅՈՑ ԵՒՐՈՊԱՅԻ

80, Avenue Pereire
Asnières (Seine)
FRANCE

Փարիզ, 27 Դեկտ. 1926

Համար . . .

Մեծայարգ
Պարոն Կիւրեղ Խրայեան

Ձեր այս անդրանիկ երկասիրութիւնն նամակով մը մեզ ղրկած էիք, որպէսզի իբր յառաջաբան մէկ քանի խօսք գրենք:

Որչափ որ մեր ժամանակը կը ներէր քաղուածաբար կարդացինք եւ գտանք վերին աստիճան հետաքրքրական, այն բոլոր անձանց համար, որոնք պիտի ուզեն չի մոռնալ Հայ ահաւոր տառապանքն ու նահատակութիւնը համաշխարհային մեծ պատերազմին որ արժեց բնաջնջումը մէկ միլիոնէ աւելի հայութեան, նահատակութիւն մը՝ որուն քստմնասարսուռ մանրամասնութիւնք կը գլեն կ՚անցնին մարդկային հին պատմութեան մէջ ցարդ պատահած բոլոր արիւնոտ անցեալ դէպքերը, ու խորհիլ թէ այս բոլորը պատահեցան քաղաքակրթութեան եւ քրիստոնէութեան

քանիերորդ դարու լոյս արեւուն ներքեւ . . . :

Աւելին պիտի ըսենք :

«Պատերազմի ատեն շատ զբաղուած ըլլալնուս համար էր որ չկրցանք Հայ անպաշտպան ժողովուրդն փրկել զինք պատառող վագրերու ճիրաններէն» ըսելով չքմեղացող Եւրոպական համաձայնական «մեծ դաշնակից» պետութիւնները համաշխարհային զինադադարէն վերջ ձեռքը բռնեցին անոնց, որոնց մատներէն կաթիլ կաթիլ արիւն կը վազէր, անմեղ արիւնը ծծկեր մանկիկներու, ամօթխած Հայ կոյսերու եւ մայրերու :

Որովհետեւ, հակառակ վեհաժողովներու մէջ եղած պաշտօնական բոլոր յայտարարութեանց, արդարութեան եւ ոճրին մէջ սակարկութիւնն եղած լմնցած էր . . . ի գին մեր ցեղի կէսին:

Թող կարդան ապագայ Հայ սերունդներ ու զգոյշ կենան Եւրոպայի ու Եւրոպացւոց վրայ յոյս դնելէ ու թող մեծագոյն իմաստութիւնն համարեն ամէն գնով համաձայնութեան գալու իրենց դրացի ժողովուրդներուն հետ, խորապէս համոզուած որ աժան եւ խելացի ճամբան է այս վերջին ճամբան :

Ձեր երկասիրութեան երկու հատորներու բաժանումը շատ լաւ եղած է. իսկ գրքին ոճը եւ լեզուն թէպէտ աւելի խնամքի կարօտ, սակայն պատմական գործի մը համար ինքնին երկրորդական կը մնայ այս պարագան :

Ձեր երկասիրութեան արժէքն կը շեշտուի անով որ մէկ դրուագն կը պատմէք Հայ Եղեռնին, որն կրնայ առաջ հայթայթել ապագայ Հայ գրչի մարդոց իբր Հայ ցեղին տոկունութեան եւ դիւցազնութեան իրավէպ մը :

Ժողովուրդ մը որ դիւցազնութիւն չունի, անարժան է գոյութեան իրաւունքի եւ եթէ Հայ ցեղն տոկաց ու ապրեցաւ անոր համար էր որ դիւցազուն արժանաւոր զաւակներ ունէր, որով արժանացաւ մանաւորաբար այս վերջին դարուն պատերազմական մեծ հրամանատարներու գնահատման, զօրավար Պասքե-

ւիչէն (1828) մինչեւ զօրավար Ալլէնպի, ընդհանուր հրամանատարը Պաղեստինի եւ Միջագետքի Անգլ. բանակներուն (1918) :

Յաջողութիւն կը մաղթենք այս առթիւ նաեւ Ձեր միւս երկասիրութիւններուն, որոնք կը յուսանք թէ աւելի խնամեալ պի՛տի լոյս տեսնեն :

Մնամք աղօթարար

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊԻՍԿ. ՊԱԼԱՔԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Տովք-կեօլճիւկի մասին մօտէն ծանօթի մը կողմէ տեղեկագրութիւն մը հրատարակելու պէտքը երկար ատենէ ի վեր անհրաժեշտութիւն մը սեպուած էր հայ պատմութեան համար, կարեւոր պակաս մը՝ որ աւելի զգալի դարձաւ ընդհանուր պատերազմէն վերջ:

Եւ այսօր որ կը համարձակիմ այդ պակասը գէթ մասամբ լրացնելու ձեռնարկել, ոչ թէ գովքի ու գովասանքի արժանի գործ մը, այլ պատմութեան դուզնաքեայ ծառայութիւն մը մատուցանելու համար եղած յառաջադրութիւն մըն է, զոր պարտք դրուած է ինծ իրականացնել:

Մասնաւոր դպրոց մը տեսած չեմ: Որպէս կրթավայր, ուր մնած եմ չորս տարի, ծաղկալի գիւղիս (Տովք) խեղճուկ ու անկերպարան նախակրթարանը եղած է: Չեմ մոռնար, երբ 1919ի սկիզբներուն, Թուրքերու դռներէն ազատ վերադարձիս, ոչ թէ հայերէն տող մը կարդալ, այլ խօսիլ իսկ գրեթէ մոռցած էի: Անկէ յետոյ, այժմ Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգներու Պրաքթըն քաղաքը բնակող եղբօրս՝ Պ. Առաքել Խրայեանի նիւթական օժանդակութեան եւ բարոյական քաջալերութեան շնորհիւ, ինքզինքս նուիրեցի ինքնաշխատութեան: Երեք տարի (1919-1922) վարեցի Խարբերդի Հայկ. Որբանոցի 120 մանչերու հսկողութեան պաշտօնը, ուր կրցայ ձեռք բերել նաեւ ինքնաշխատութեանս առաջին մեծ ու զօրաւոր բաժինը:

Ներկայ աշխատութիւնը, որուն կը ձեռնարկեմ

հայրենազուրկ ու ծնողազուրկ վտարանդի օրերուս, իմ այդ ինքնաշխատութեանս արգասիքն է: Նկատի ունենալով այս պարագան, իմ ազնիւ ընթերցողներս գրական փայլուն կարողութիւն եւ արժանիք պէտք չէ որ փնտռեն գործիս մէջ:

Ծննդավայրիս՝ Ծովք-կէօլճիւկի նուիրած իմ այս գործովս քննական հետազօտութիւններ կամ բանասիրական պրպտումներ չէ որ պիտի կատարեմ, այլ իմ նպատակս է պարզապէս տեղեկագրել Ծովք-կէօլճիւկի վայրն ու դիրքը, պատկերացնել անոր տեղագրական փոփոխութիւնները, աւերակները, կեանքը, եւ անոնց մասին եղած պատմութիւնը ամփոփել գործիս առաջին մասին մէջ: Գործիս երկրորդ մասը պիտի բովանդակէ կարելի եղածին չափ համառօտ պատմութիւնը 1914էն վերջ հոն տեղի ունեցած դէպքերուն ու եղելութիւններուն, որոնցմէ ոմանց ես ինքս ենթակայ եւ ոմանց ալ ականատես եղած եմ: Աւելորդ է ըսել թէ բոլոր այս պատմուածքները հայկական մեծ եղեռնի հսկայ պատմութեան ամբողջացուցիչ մասերը կը կազմեն:

2 փետրուար 1926 Կ. ԽՐԱՅԵԱՆ

Մարսէյլ

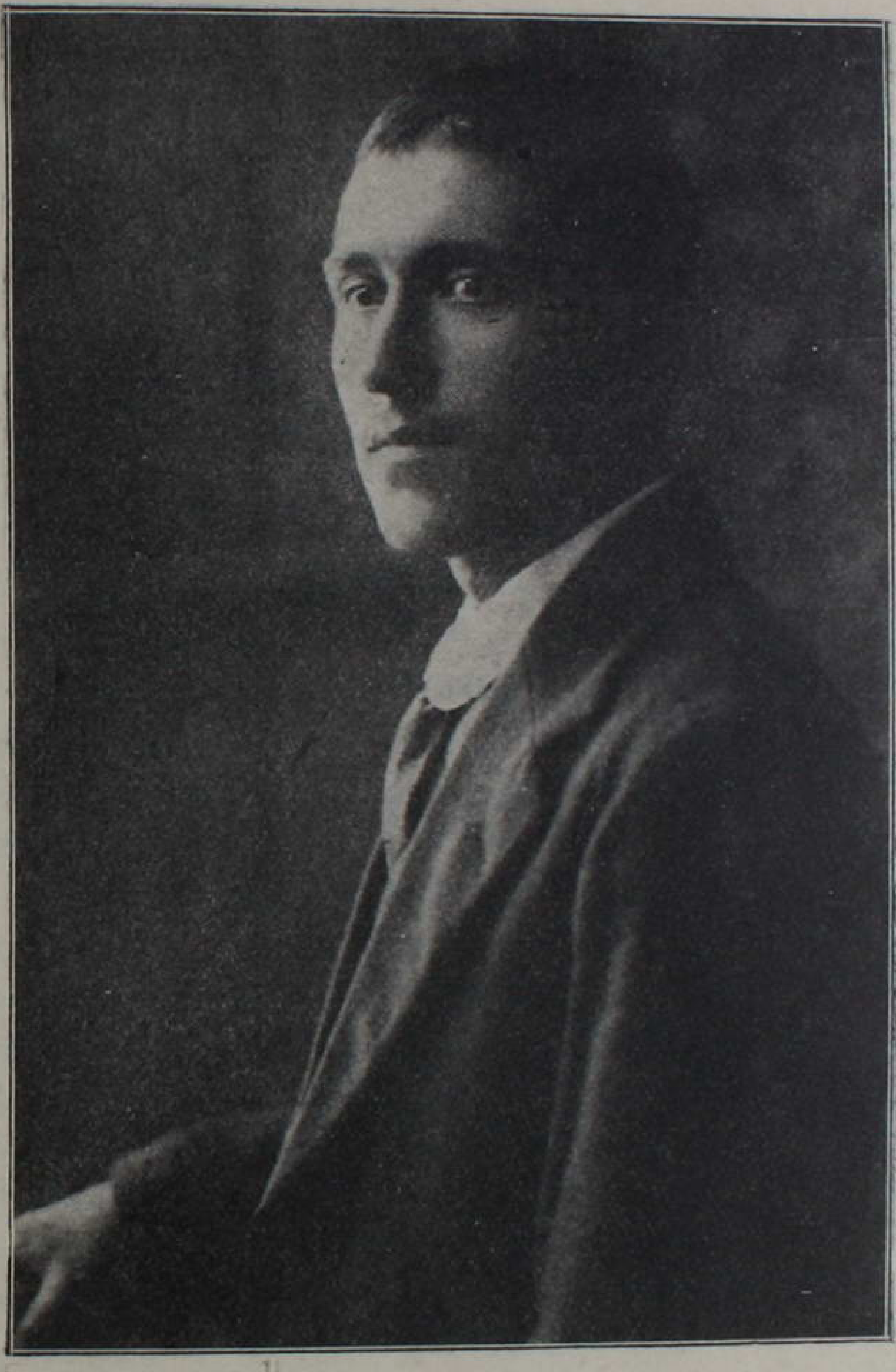

ԿԻՒՐԵՂ ԽՐԱՅԵԱՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄ

Ա. ՄԱՍ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԾՈՎՔ-ԿԷՕԼՃԻՒԿ

Ծովք, որ վերջերս կոչուած է նաև Կէօլճիւք, գերազանցապէս պատմական վայր մըն է, ուր տեղի ունեցած դէպքերն ու եղելութիւնները սերտիւ կը հետաքրքրեն Հայ Պատմութիւնը։

Հայ Պատմութեան շատ մը կարեւոր կէտերը անորոշութեան մէջ կը մնան տակաւին, պատմական տեղեկագրութիւններու պակասութեան և անճշդութեան պատճառաւ։ Այդ պակասներէն մէկն է տեղագրութիւնը Ծովք-Կէօլճիւկի, որու մասին մինչև ցարդ գրուածներն ու խօսուածները հազիւ քանի մը հատուկտոր տեղեկութիւններ կը կազմեն։ Այս տեղեկութիւնները տուողներուն գլխաւորը կը համարուի մեծանուն հայրենագիր Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանց (յետոյ Եպիսկոպոս), որուն Ծովք-Կէօլճկիւի մասին տուած տեղեկութիւնները՝ 1879ին հրատարակած «Թորոս Աղբար» կամ «Հայաստանի ճամբորդ» գրքին կարեւոր մասերը կը կազմեն։

Սրուանձտեանց, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի որոշումով, Հայաստանի գլխաւոր տեղերը պտըտելու առթիւ գացած է նաև Ծովք-Կէօլճիւկ, ինչպէս կը գրէ իր գրքին մէջ։ Սակայն, ան ալ չէ կրցած Ծովքի փոփոխութեան և անոր սահմաններուն մէջ իյնող պատմական վայրերու և աւերակներու մասին բացորոշ տեղեկութիւններ ստանալ տեղացիներէն, և իր տեղագրութենէն այնպէս կ'երեւի թէ՝ մինչև անգամ տեսած չէ ջուրէն դուրս մնացած աւերակներէն շատերը։ Պատճառը մութ է, քանի որ Սրուանձտեանց մանրազնին պրպտող մըն է եղած, իսկ տեղացիներէն ոչ ոք անծանօթ էր այդ աւերակներուն և անոնց մէջ ապրող պատմութեանց։

Ծովք-Կէօլճիւկ Խարբերդ քաղաքէն դէպի հարաւ-արեւելք 7-7 1/2 ժամ հեռաւորութեան վրայ կ'իյնայ։ Իրմէ հեռու են Արկնի կամ Արղնի՝ 6 ժամ, Չընքուշ՝ 6 ժամ, Տիարպէքիր՝ 18 ժամ, պատմական Հռոմկլայ՝ 1 օր, Հալէպ՝ 5 օր և ոչ թէ 14 կամ 15 օր, ինչպէս մէկը գրած է հետեւեալ ուշագրաւ դէպքը պատմած ատեն։

«ԺԱ. դարու կէսէն վերջը Խարբերդի կը տիրէր Փիլարտոս անուն քաջ և բռնաւոր Հայկազը. իսկ ԺԲ. դարու սկիզբը կը տիրէր Օրդոքեան Թրքաց տոհմէն Պալակ անուն քաջ իշխանը, որուն հետ Փռանքները պատերազմելու միջոցին, Պալակ՝ բռնելով Եդեսիոյ Ճօսլին կոմսը և Պալտին Բ. Երուսաղէմի թագաւորը, բանտարկեց Խարբերդի բերդին մէջ։ Իսկ հայ քաջերէն, Բեհեսնոյ ամրոցէն 50 կամ ըստ ուրիշներու 15 հոգի «խորհեցան խորհուրդս քաջաց եւ կատարեցին զգործս անմահից», և վանականի տարազով քաղաքը

մտնելով՝ դուրս հանեցին իրենց պահած զէնքերը, սպաննեցին իրենց դիմադրողները և բերդին տիրելով արձակեցին քաջ Ճօլինը: Պալակ, որ նոյն միջոցին Հալէպ կը գտնուէր, երբ լսեց իր կալանաւորներուն ազատումը, «յարուցեալ որպէս զարծուի եւ յաւուրս հնգետասան հասանէր անդր»:

Կիւլէսէրեան Վրդ. (հիմա Եպիսկոպոս) եւս հիմնուելով այս տեղեկութեան վրայ, իր «Ծովք, Տլուք եւ Հռոմկլայ» *գրքին մէջ կը հերքէ Ծովք-Կէօլճիւկէն Հալէպ 5 օրէն հասնելու Սրուանձտեանցի տուած տեղեկութիւնը: Մինչդեռ, ուղղաձիգ ճանապարհով եկող ջորեպաններ հիմա ալ միշտ 6 օրէն շատ դիւրաւ Հալէպէն Խարբերդ կը հասնին: Այս կէտը, 1922-23 տարիներուն, երբ Խարբերդի Հայկ. Որբանոցին մէջ պաշտօն կը վարէի, անձամբ ստուգեցի՝ Խարբերդէն Հալէպ Հայոց արտագաղթին ուղեկցող ջորեպաններէն: Ես ինքս ալ, մինչև Տիարպէքիրէն այդքան ոլորուն ճանապարհով 7 օրէն Ճարապուլուս հասայ:*

Տորոսի և Անտիտորոսի հետքերը հակլթաձեւ շըրջապատած են Ծովք-Կէօլճիւկը: Այս լեռնապարերուն հարաւային մասը կը կոչուի Հանձիթ, Անձնուտ կամ Անձուտ, ուր Հազար-Պապա, Հազարան կամ Հարզակ անուն երկու ցից և բարձր կատարներ կան: Իսկ հիւսիսային մասը կը կոչուի Արէգի կամ Արըգի, որուն արեւելեան կողմը կ'իյնայ Տէվէ-Պօյնու և Մաստարի բարձունքը: Բոլորակ լեռնաշղթային ետեւի և առջեւի կողերունվրայ տարածուած են բաւական թիւով Քիւրտ-Զազայի գիւղախումբեր: Իւրաքանչիւր գիւղախումբ կը բաժնուի 2-3 և մինչև 6 գիւղակներու, որոնցմէ ամէնէն մեծը 50 տունէ կը բաղկանայ: Այդ գիւղակները

թէև իրենց առանձին անունները ունին, սակայն ընդհանրապէս կը ճանչցուին գիւղախումբերու անուններով: Այդ գիւղախումբերէն ոմանց անունները՝ նիւթիս հետ կապ ունենալուն համար՝ կը դնեմ հոս կարգաւ:

Անձուտի եռեւի փէշերուն վրայ՝ Գետհան, կողերուն վրայ՝ Բերվեհ, Ալապաստան, Փուշ-Որթ, Տէրի, Բահան: Ապա արեւելքէն դէպի հարաւային գծով Կէօլճիւկի շուրջ թառողները. Ցրնոգ կամ Փրնոգ, Քեղին, Գոմեր, Խաթուն-Գիւղ, Թէճիր, Սուրակ, Ծովք (հայաբընակ գիւղ), Հայր-Աթոռ, Քարուկ, Նաւթասար, Կուռք, Գալաճիւղ կամ Կիւնէ, Հայտար, Սեւ-Սար և Մուրատենց Սալերը: Բնակիչները ունին միջին դարու աւատական սովորութիւններ. կը զբաղին խաշնարածութեամբ, պարտիզպանութեամբ և երկրագործութեամբ. կը հերկեն լեռնադաշտերը, սարալանջերը և տափատանները: Ամբողջ լեռնաշղթան բուսաւէտ և արգաւանդ է, հարաւային մասը աւելի գերազանց: Կ'արտադրէ ամէն տեսակ հատիկներ և վայրի ու ընտանի ծաղիկներ, որոնց մէջ նշանաւոր են մանուշակը, բամպոսը, կակաչը, ապրիմ-չապրիմը, և այլն: Ունի գեղեցիկ հովիտներ մեղրահամ աղբիւրներով. Անձուտին գագաթը կայ փոքր լճակ մը: Այս լճակին շուրջ ու լեռնաղբիւրներու մօտիկ, ամառ ատեն, այս եւ այն տեղերէ եկած հարիւրաւոր հօտարածներ իրենց վրանները կը հաստատեն ու կը ստեղծեն թացանի առատութիւն:

Անձուտի սարալանջերուն ձիւնը ուշ վերցնելուն պէս, տեսակ տեսակ բանջարեղէններով կը լեցուի, որոնցմէ են [illegible], խաւրծիլ, քուռաթ, դաղձ, ուռէկ, թաղթիկ, մեղրուկ, ծոդայ, առուի կարոս, կոտեմ, բանճ-

բուկ, կանկառ, երիճնայ, սիանկոտ, պեզա, գամպուր, չէլամ (ոչ շողգամ), թորթիկ, թթըռկիչ, և այլն։ Ասոնցմէ զատ կան նաև շատ մը բոյսեր, որոնցմով Ծովեցի Հայեր դեղ-դեղրանք կը պատրաստէին զանազան հիւանդութեանց և վէրքերու համար։ Բանջարեղէններու դասին կը պատկանին նաև խոլորձն ու բաճուկը, որ կ'երևան գարնան օրերուն՝ ցորենի արտերու մէջ. իսկ խոջ-խոջ անուն բոյսը որ կը ծլի տափարակ և խոնաւ տեղերու մէջ, կը նմանի գետնախնձորի, մէկ կամ երկու փոքր այտուցքներով. ասոր տերևները յարգի չեն։

Այս բոլորակ լերանց մէջ, աւերակներով եզերւած կը հանգչի՝ նաւակով 8 ժամ երկարութիւն և 1-1 1/2 ժամ լայնութիւն ունեցող ջրոյ տարածութիւն մը, Ծով, Ծովակ, Կէօլճիւկ և Լճակ անուններով։ «Ծով լերանց վրայ եւ լերանց մէջ խնկամանի կը նմանի», որովհետև հարաւային կողմը Բերմազի դաշտերը հաւասար են, իսկ հիւսիսային կողմը Խարբերդի դաշտերը բաւական ցած են Ծովակի մակերեսէն։

A II 31609

ԿԷՕԼՃԻԻԿ - ԾՈՎ

Ծովքը Զորրորդ Հայքի կամ Ծոփաց Աշխարհի հռչակաւոր դղեակը կոչուած է թէև, սակայն իր ծագման մասին որոշ տեղեկութիւն մը չկայ: Մինչև անգամ Ծոփաց Աշխարհի ծագման մասին պատմութիւնը իր վճիռը չէ տուած տակաւին, թէև հին և նոր գիտնականներէն ոմանք նոյնացուցած են զայն Ս. Գրոց հայերէն թարգմանութեան մէջ յիշուած «Սուբ» կամ «Սովր» երկրին հետ, որ Արամ Նահապետին օրով միացած է Հայոց Մեծաց հետ:

Մեր Հայկազանց և Արշակունեաց հարստութեանց օրով, Ծոփաց Աշխարհի քաղաքական վարչութեան գլուխը կը գտնուէր մեծ նախարար մը, որ նոյնիսկ թագաւորական շուքով պատուած էր, Ծոփաց մէկ մասին համար ալ նշանակուած էր առանձին մեծ իշխան Անգեղ տան, որ Վաղարշակի կողմէ կարգուեցաւ կուսակալ արեւմտեան Հայոց: Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալէն յետոյ, Ծոփաց մեծ մասը ինկաւ Յունաց ձեռքը, և որովհետև Պարսիկները կ'աշխատէին Յոյներուն ձեռքէն խլել զայն՝ Յուստինիանոս կայսրը Զ. դարուն շինեց և ամրացուց Ծոփաց աշխարհի բերդերը և Դուքս տիտղոսով զօրավարներ դըրաւ երկրին ամուր տեղերը: Բայց յետոյ Հագարացիք Միջագետքէն գալով, առանց դիմադրութեան ներս խուժեցին:

Հայոց քրիստոնէութեան Ա. դարուն նահանգիս մէջ կառուցուեցան շատ մը եկեղեցիներ և վանքեր: Այդ վանքերէն մէկը, շատ որոշ է թէ հաստատուած

է Ծովք-Կէօլճիւկի Ս. Նշան վանք կամ վերջէն Սուրբ Նշան կղզի կոչուած տեղը, ուր հաւանական է թէ հեթանոսական շրջաններուն ալ կանգուն եղած ըլլայ նշանաւոր մեհեան մը:

Ծովք անունը տարակուսելի չէ որ իր լճակ-ծովակէն առած ըլլայ: Իր տեղին լճակաձև, ծովային դիրքէն ալ կոչուած ըլլալու ենթադրութիւններ կան թէև, բայց առաջին վարկածը ճշդագոյն կ'երեւի, քանի որ ծով-լճակ մը սկիզբէն ի վեր գոյութիւն ունեցած է, թէև այսօրուան եղածէն շատ աւելի փոքր:

Պատմութիւնը կը յիշէ թէ Քրիստոսէ առաջ Հռովմայ մեծ իշխանը՝ Լուկուլլոս, իր արշաւանքներու ընթացքին, այդ կողմերը լեռնային լճակի մը գեղածիծաղ եզերքներուն վրայ երբեմնի իր բանակը կը դասաւորէր: Այդ լճակը տարակոյս չկայ որ այժմեան Կէօլճիւկ-Ծովն է: Սակայն իր դարաւոր բարձրացումը, Ծովքի բոլոր աւերակները և ժողովրդական աւանդութիւնները աներկբայ կը համոզեն մեզ ըսելու թէ հին լճակը այսօրուանէն չորս անգամ աւելի փոքր եղած է, և միեւնոյն վիճակէն քիչ տարբերութեամբ մնացած է մինչև ԺԵ. և ԺԶ. դարերը:

Այժմեան ծովակին մէջտեղերը և ի հնումն լճակին արեւմտեան ափանց վրայ տարածուող Ծովք քաղաքը կամ գիւղաքաղաքը, որ իր ունեցած ճոխ վաճառականութեան և գեղեցկութեան պատճառաւ երբեմն պզտիկ Պոլիս և Աթէնք տիտղոսներուն ալ տիրացած է, ջուրի տակ թաղուած է վերջնականապէս:

Այժմ Գերմանիոյ Պերլին քաղաքը բնակող Տ. Հ. Արամեան, կը տեղեկացնէ թէ Կէօլճիւկի բարձրացման թուականը գերմաներէն պատմութեան մը մէջ

1836 ին գրուած է: Այդ թուականը, սակայն, ջուրերու աճման վերջաւորութիւնն է: Անոր բարձրացման հետեւանքով արեւելեան ցած եզրին վրայէն թափելու և քանի մը օրուան մէջ ահաւոր խուժման տեղ բանալու տարին կը յիշէ, որու մասին Ծովեցի բոլոր ծերունիները գիտէին արդէն: Կին մը, Կուլպար Թորոյեան, որ մեռաւ 18 տարի առաջ 125 տարեկան, իր տարեկիցներուն հետ եղելութեան սկիզբը կը հասցնէր մինչև ԺԶ. դարը, իսկ իրենց վերջնական տեղափոխումը ԺԸ. դարու սկիզբներուն:

Այդ կինը և իր տարիքին սահմանամերձ Օսօ, և ուրիշ ծերունիներ, բոլորն ալ յարենման հետեւեալ տեղեկութիւնը տուած են Կէօլճիւկի բարձրացման մասին:

Ծովքի հարաւային լեռնագօտիին ետեւը տարածւող դաշտերուն ճիշդ մէջտեղէն անցնող գետակը, որ կը կոչուի Բերմագի Չայ, Ծովքի և անոր սահմանակից հոսող ջուրերուն ամէնէն առատն է: Այդ ջուրը հիմա կը թափի Պագըր-Մաադէնի ձորը և միանալով Կէօլճիւկէն թափող ջուրին հետ, կը կազմեն Տիգրիսի մէկ ճիւղը: Այդպէս չէ եղած առաջ: Բերմագի Չայը Ծովքի լճակին մէջ կը հոսի եղեր Գոմեր գիւղախումբին քովերէն: Նոյն ժամանակ, այս ջուրը՝ լճակին մէջ թափող ջուրերէն ամենամեծը եղած է: Աւելի քան երեք հարիւր տարի առաջ, մարտ ամսուան մը մէջ, անօրինակ կերպով ձիւն եկած է:— Այս մասին, ընդհանուր ջարդերուն նահատակ՝ Ծովեցի Տ. Պօղոս քահանան ալ կ'ըսէր որ, Ս. Նշան եկեղեցւոյ ձեռագիրներէն հինգ անգամ թալանի երթալու արձանագրութիւնները կրող գրքին մէջ յիշատակուած է թէ ձիւնը այնչափ եկած է որ, ո՛չ միայն բոլոր տուներն ու տե-

ղերը ծածկած է, այլ և ամենաբարձր ծառերն անգամ թաղած է։ Միևնոյն չափով ձիւն եկած է նաև Բերմագի շրջաններուն մէջ, և յաջորդող ապրիլեան առատ անձրևներուն տակ հալելով մեծ հեղեղներ կազմուած են։ Բերմագի գետակը յորդառատ, հսկայ ապառաժներու կտորներ՝ ծառերու և աւազներու հետ բերելով երկրաբանական փոփոխութեան ձևով խոշոր թումբ մը կազմած է այն տեղ, ուր կը միանար Ծովակին։ Այդ թումբը, որ հիմա կը կոչուի Գըզըլ Թէփէ, պարըսպաձև շրջափակելով արևելեան կողմը, անկէ ի վեր այլևս կ՚արգիլուի լճակին մէջ թափելէ։ Այդ միևնոյն թումբ բլրակը գոցած է այն քարուտ բացուածքը, ուրկէ լճակին աւելցած ջուրերը կը թափին եղեր Արղնի-Մադէնի ձորը և անկից ալ Տիգրիս գետը, ինչպէս հիմա։

Այն օրերուն, երբ Բերմագի ջուրը այս հետեւանքը ունեցած է, գոցելով հնուին լճակին առջևը, ատղին, Ծովքի շրջաններուն նոյնպէս մեծ հեղեղներ երևան եկած են, որոնց մէջ զարմանալիօրէն մեծ եղած է հարաւ արևմտեան ձորինը։ Այդ հեղեղները ծածկած են հարիւրաւոր ցանուած ու անցան արտեր, տուներ տեղեր և հարթ հաւասար Ծովքի դաշտերուն զառիթափի ձև տուած են։ Լճակը մնացած է շատ աւելի ցած, այնպէս որ այլևս անհնարին եղած է լճակով ոռոգել արևմտեան դաշտերը։

Պատմած են նաև թէ Ծովքի դաշտերուն արևմըտեան մասին մէջ եղած է գետնամուտ ծակ մը (*),

(*) Այս տեսակ ծորեր կան Գետիմանի առջև և Ջնքուշի մօտերը, որոնց տակերէն առատ ջուր կ՚անցնի, առանց մէկը

ուրկէ վար կը թափին եղեր դաշտերէն աւելցած ջուրերը: Այդ գետնամուտ ծակն ալ գոցուած է միննոյն յորդումներէն:

Այդ դէպքերու յաջորդ տարիներուն, տեղացիներ հերկելով լեռներուն կաւերէն և խումերէն կերպարանափոխուած արտերը, առատ հունձք քաղած են: Սակայն այլևս իր մէջ թափող ջուրերէն աստիճանաբար բարձրանալով ծովակը ծածկած է ամէն ինչ, մինչեւ 1836ական թուականը, որ վերստին սկսած է թափիլ Արղընի-Մատէնի ձորը, այս անգամ նախկին տեղէն կէս ժամ դէպի հիւսիս Սիւլըկլիկ դաշտի կոնակը կազմող թումբին վրայէն: Թափող ջուրը հետզհետէ սկսած է լայնցնել իր անցքը և ահաւոր կերպով հոսիլ: Սարալանջերը քաշուած դաշտավայրցիներ, պահ մը յուսադրուած են կրկին տէր դառնալու իրենց հարստութեան, դժբախտաբար, տեղական կառավարութիւնը Պաղտատէն ստացած հեռագրին վրայ փութացած է, և ամիսներու դժուար աշխատութեամբ կարողացած է կեցնել ջուրը, բռնել բացուածքը, լեցնել ու քարուկիր ամրացնել:

Ամէն անոնք, որոնք Խարբերդէն Տիգրանակերտի ճամբուն վրայ, Բեզին գիւղի մօտ, Կէօլճիւկի եզերքը գացած են, տեսած ըլլալու են այդ ամրութիւնը, որուն վրայէն կրկին Կէօլճիւկի ջուրը կը թափի տարուան անձրեւոտ և ձիւնոտ եղանակներուն:

գիտնալու թէ ուրկէ կուգայ եւ ուր կ'երթայ: 1915ի կոտորածներուն, վերջինին մէջ հազարներով Հայեր իրենց հագուստներովը միասին ողջ-ողջ թափուած են: Տակէն անցնող ջուրը բոլորն ալ տարած է, առանց ո եւ է տեղէ մը նշան ցոյց տալու:

ԾՈՎՔԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Ծովքը իր սահմաններուն մէջ, որուն շրջանը կարելի է շատ դիւրաւ ընել 2-2 1/2 օրէն, իսկ Կէօլճիւկի շրջանը՝ 18-20 ժամէն, փոքր և անտարիկ դիրք մը ունի, ճիշդ ինչպէս Հ. Ղ. Ալիշան պատկերացուցած է հետեւեալ կերպով.

«Թէպէտ բաւական ամուր էր տեղն, այլ ոչ շատ եւ ոչ ալ ընդարձակ, վանգի փոքր դղեակ կոչուի. այլ այն ատեն իրենց համար յարմար եւ չափաւոր երեւեցաւ»:

Ծովքը իր այս վիճակով բնական է որ ճոխ բընակութիւն մըն ալ ունեցած է, որ մինչև անգամ երբեմն բաժնուած է եղեր երկու մասի, ներքին Ծովք և արտաքին Ծովք: Այս մասին Մուշեղ Վրդ. Սերոբեան (վերջէն եպիսկոպոս ու հիմա կարգալոյծ), Խարբերդի Արաբկիր գաւառէն գրած է իր պաշտօնին եղբայրակից՝ Կիւլէսէրեանի, 1902 Մարտ 7 թուակիր նամակաւ. «Ձեռագիր աւետարան մը տեսայ այժմի Ծովք գիւղի եկեղեցիին մէջ, որուն մէջ «Ծովք»ի հետ յարաբերութիւն ունեցող մասը սա էր, թէ այդ կողմերը կը յիշուի «Արգելանաց Ուխտ» մը և Յովհաննէս Եպիսկոպոս մը, որ «Ներքին Ծովուց» պտղին կ'որոշէ»:

Շատ բնական է որ, եթէ այժմի Կէօլճիւկը ծածկած չըլլայ Ծովքի կարեւոր մասերը, ինչպէս կը գրէ Կիւլէսէրեան (Ծովք-Տլուք եւ Հռոմկլայ, էջ 17), *ոչ թէ* ներքին *և* արտաքին *կամ* վերին *բաժանումներ, այլ և նման Ծովք անուն մը իսկ գոյութիւն չպիտի ունենար, և չէ կարելի ունենալ, քանի որ նախորդ էջերուն*

մէջ յիշատակուած գիւղախումբերուն դեռ մէկ քանին ալ կ՚իյնան հարաւային լեռնագօտիին ետեւի կողերուն վրայ:

Ամենայն դէպս արեւմտեան մասը կոչուած է արտաքին: Եւ անշուշտ այդ հետեւողութեամբ է որ մինչև վերջ այդ կողմերուն «վերի կողմերը» անունը կուտային, ուր կը մնան Հայր-Ալթու, Նալթասար, Կուռք, Գալաճուղ, և այլն:

Երբեմնի բաժանումներու ենթակայ եղող Ծովքի մը գոյութիւնը անշուշտ ունեցած է նաև իր նշանակալի շրջանները, որոնք՝ բռնաբարելով պատմութեան սայթաքումի փոսերուն մէջ անողոքաբար թաղելէն վերջն է՝ որ հերթը պիտի գայ յանձինս Կիւլէսէրեանի ջանալու իր ուզած տեղէն Ծովք մը երեւան բերել, իր ծննդավայրին մօտիկ, Այնթապի մերձակայ սահմաններուն մէջ դնել մեր պատմական Ծովքը:

Ի հնումն Լճակ-Ծովակին հետ Ծովք անունը պատմական ինքնորոշ և բնորոշ վկայութեամբ հասած է մինչև մեր օրերը: Եւ ես հիմնուելով այդ անժխտելի վկայութեանց վրայ, կը շարունակեմ իրենց կարգին պատմել այն ամէնը, ինչ որ լսած, գրուցած և պատմած են Ծովեցի ծերունիներ:

Ի հնումն լճակի արեւմտեան ափանց վրայ տարածուող Ծովք քաղաքը, որ երկարած է մինչև այժմեան Ս. Նշան կղզիին բարձունքը, առ առաւելն իր գրաւումը եղած է ձիու և նուշի վաճառականութիւնը և ոստայնանկութեան, ներկարարութեան ու դերձակութեան արհեստները: Տարուէ տարի ահագին թիւով ձիեր և քուռակներ կը բերուին եղեր Բերիայէն, Միջագետքէն և մինչև իսկ Արաբիայէն: Այս ձիերը կը

խնամուին եղեր լճակի գեղածիծաղ եզերքներուն վը-րայ տարածուող մարգերուն մէջ: Այս տեսակէտի ա-ռաջնակարգութիւնը առասպելական զրոյցներու տեղի տուած է, որ կը խօսուէր մինչև վերջ: Որպէս թէ ծովաձիեր գիշեր ատեն լճակէն դուրս գալով կը զուգա-ւորուէին ափանց վրայ արածող ձիերուն հետ, որով առաջ կուգային գեղեցիկ երիվարներ և նժոյգներ:

Ձիեր խնամելու այդ զբաղումը տակաւին կը շա-րունակուի Կէօլճիւկի արեւմտեան եզերքին վրայ, որ կը կոչուի Կէօլպաշի կամ Ճախին, բնական է աւելի ցանցառ և Թուրքերու ձեռամբ:

Ոստայնանկութիւնը շատ մը տեսակներ ունեցած է, որոնց մէջ առաջինը՝ կապոյտ և թանձր կտաւի շի-նութիւնը եղած է, որմէ կը պատրաստուին եղեր բաճ-կոնաձև լայն թեւերով միլթաններ, թեւերն ու կուրծ-քերը զարդարուած գեղեցիկ բանուածքներով: Միլ-թաններուն համար հեռաւոր և մօտաւոր տեղերէն հա-նող ուղտապանները պակաս չեն եղած:

Ոստայնանկութեան հետ Ծովեցիներու զբաղման տեսակէտները ժառանգական փոխանցուած են մինչև մեր օրերը, տիրող պարագաներու բերմամբ աստիճա-նաբար նօսրանալով:

Ծովք քաղաքին հիւսիսային և հարաւային սա-րաւանդներուն վրայ հաստատուած երկու բերդերը՝ Հայտարբենց և Կապանայ, որոնց քարուկիր պարիսպ-ներուն հետքերը իրենց անուններուն հետ կը մնան Ջուրին եզերքներուն վրայ, ժամանակաւ քաղաքը պաշտպանելու համար կողմնակի անառիկ դիրքեր ե-ղած են: Ատեն մը այս բերդերը առանձին տէրեր ունե-ցած են, որոնք իրարու դէմ կռիւ մղած են քաղաքին

տիրանալու համար։— Պարագայ մը՝ որ կը յիշեցնէ մեզի Ծովքի բաժանումը։

Նման քաղաքի մը և տեղի մը վերջաւորութեան, Ծովքի պէս վայր մը բոլորովին տարբեր կերպարանք առնելու և դժուարաճանաչելի դառնալու գլխաւոր պատճառը ջուրին բարձրացումը եղած է թէև, բայց յաջորդական ապստամբութիւններն ու տիրապետութիւններն ալ մեծ դեր ունեցած են ժողովուրդը ցրուելու, ջուրը չհասած յիշատակարանները քանդելու, աւերելու և սարալանջերու բնակիչները ցրուելու, ազգափոխելու համար։

Հետաքրքրական է հարցնել թէ ո՞ւր գաղթեցին այդքան բնակիչները, մանաւորաբար դաշտավայրերունը . . . ։

Այս մասին ըստ ծերունիներու պատմածին, առաջին գաղթը եղած է դէպի Կիլիկիա, ուր այն ատեն Հայերը աւելի հանգիստ շունչ կը քաշեն եղեր։ Հետզհետէ գաղթած են Արղնի-Մատէն, Չնքուշ, Կ. Պոլիս, Պրուսա, Բալու և Խարբերդի գիւղերը՝ Դատեմ, Այվոս, Գոմք, Արօզիկ, Միւռին, ևլն։ 1914ին, Մուշեցի դեղագործ Ռուբէն անունով մէկը որ ուխտի եկած էր Ծովք, կը խօսէր իր նախահայրերը Ծովքէն գաղթած ըլլալու մասին։ 1910ին, Ծովեցի Յ. Նաւարեան՝ Ամերիկայէն վերադարձի ժամանակ Պոլսոյ մէջ կը հանդիպի գառամեալ ծերունիի մը։ Խօսակցութեան պարագային վերջինը կը յայտնէ իր Ծովեցի ըլլալը։ Կը տեղեկացնէ թէ ինքը Հայր-Աթոռցի է, իր հայրերուն հետ գաղթած է 7 տարեկան եղած ատեն։ Եւ այս առթիւ վերյիշումի յոյզերով կը խնդրէ Յ. Նաւարեանէն որ, եթէ ողջ առողջ հասնի, իր

կողմէն Հայր-Աթոռի Արահողան դաշտերուն հողն ու քարերը համբուրէ, որոնցմէ շատերը ժամանակին իրենցն է եղած, թող որ Ծովեցի Նաւարեանք իրենց ազգականներն ալ արդէն ունէին, որոնք նոյնպէս ատենօք գաղթած են Պոլիս:

1925ին, Մարսէյլ գործաւորական կեանքի ընկերներէն՝ Պրուսայի Խարասխ գիւղացի Պ. Յովակիմ կ՚ըսէր Ծովեցի տղայոց.

— Հայրենակից ենք: Մեր գիւղի բոլոր նախահայրերն ալ մէկանց գաղթած են ձեր տեղէն: Եւ կը հաւատէր թէ իրենց գիւղին մօտիկ Կիւլէր, Չէկիւրէք գիւղացիներն ալ գաղթած են Ծովքի կողմերէն:

Ծովքի ճոխութեան և փառքերու անկումին հետ գաղթականութեան սկզբնաւորութիւնը եղած է Ջուրի բարձրացումէն առաջ, որոնց մասին ծերունիք թէև որոշ բան մը չէին գիտեր, սակայն, յաջորդական օտարազգի իշխաններու տիրապետութեան ենթարկուիլը արձանագրած են պատմիչներ հետեւեալ շարքով:

Հանձիթի կամ Խարբերդի իշխան՝ Գարա-Ասլան, 1148-49 թուին դարանամուտ յարձակումով կը գերէր Ծովքի և Կարկառի իշխանը՝ Վասիլ իր 400 ընկերներով:

1161ին, Անտիոքի տէրը, որ կը կոչուէր Բրինձ և անունը Սիր Ռնաղտ, կ՚ասպատակէր Ծովքը և շրջակայ երկիրները:

1216ին, Իկոնիոյ Ալայէտտին Սուլթանը տիրեց Տիգրանակերտի, Ծովքի, Խարբերդի, Չմշկածագի և Մալաթիոյ: Բոլորն ալ Այնթապի սահմաններէն հեռու շրջաններու մէջ, մէկզմէկու հետ աշխարհագրական կապ ունեցող երկիրներ:

Ս. ՆՇԱՆ ԿՂԶԻՆ

Ծովքի սահմաններուն պատկանող պատմական յիշատակարաններէն ամէնէն հետաքրքրականը և մեծ կարեւորութիւն ներկայացնողը արդի աւերակ Սուրբ Նշան կղզին է։ Ամբողջ Չորրորդ Հայքի և կարելի է ըսել փոքր Հայաստանի մէջ, չկայ աւերակ մը, որ իր խոր նշանակութեամբ այնքան ժողովրդականանայ, այնքան մեծ անուն ունենայ, որքան այս կղզին։ Իր մէջ մի քարն ու հողաթումբը, պաշտամունքի առարկայ են բոլոր ուխտաւորներու և տեղացիներու համար։ Այս կղզին անվերապահօրէն մեծ սրբարան մըն է, և պատկառազդեցիկ տեղ մը, ո՛չ միայն իր այցելուներուն և տեղացի Հայերուն համար, այլ օտարացած Ծովեցիներուն համար ալ «Պօյուք Զիարաթ» մըն է։

Այս աւերակ սրբարանը, մինչև 1914, ո՛չ մէկ տարի 5-6 հազարէն պակաս ուխտաւորներ ունեցած է։ Այդ ուխտաւորներէն մաս մը Վարդավառի օրերուն, իսկ Վերափոխման տօնի օրերուն գունդագունդ կուգային մինչև հեռու աշխարհներէ, և կը տեղաւորուէին կղզիին հանդիպակաց լճակը եզերող պերճաշուք ուռենիներու տակ։

Ուխտաւորները, իրենց հետ կը բերէին ցաւագարներ՝ համր, խուլ, լուսնոտ, և այլն, որոնցմէ շատ քիչեր եղած են որ բժշկութիւն գտած չեն։ Մեծ էր բոլորին հոգեկան զգացումներու արտայայտութիւնը և հիացիկ վերաբերման բոլոր երեւոյթները, մանաւանդ փառաւոր գալուստը Կարկառի Այվոսցիներուն, որոնք

հարիւրներով անպատճառ Վերափոխման տօնի Շաբաթ օր կէսօրին կը հասնէին, և իրենց մուտքը Ծովքի մէջ, Ս. Շշան կղզին, կը կատարէին այնպէս ինչպէս յաղթական բանակ մը քաղաք մը կը գրաւէ զէնքերու պայթիւններով, ծափերով և զանազան գերերջանիկ ուրախութեան նշաններով։ Փոքր էինք ես և իմ ընկերներս, երբ հիացած այս խանդավառ երևոյթներէն, կը հարցնէինք մեր մեծերուն՝ մեկնութիւն մը ստանալու համար :

— Այս ուխտաւորներէն շատերը Ծովքցիներու որդիներ են։ Իրենց նախահայրերը վրայ հասնող աղէտներէն գաղթած են ասկէ։ Ս. Նշանը, Ս. Մամասը և ուրիշ սրբատեղիներ մեզի չափ իրենց ալ կը պատկանին :

Այսչափը գրեցի փոքր ի շատէ ընթերցողին գաղափար մը կազմել տալու համար Ս. Նշան կղզիին ունեցած վեհութեանը մասին։ Բայց ինչո՞ւ այդ ուխտաւորները բոլորն ալ միասին Վերափոխման տօնին կուգային և երեք օր վերջը կը վերադառնային։ Այս մասին ո՛չ պատմութիւն, ո՛չ գրոյց և ո՛չ ալ աւանդութիւն կայ տեղացիներուն քով։ Սակայն կարելի է շատ մը ենթադրութիւններ ընել, կը բաւէ որ մեր պատմութեան ծանօթ «Ծովք» երկիրն է, և կ՚ընդունուի։ Ի՞նչ է այդ ենթադրութեանց տեսակէտները։ Ընթերցողին համար հետաքրքրական միտք մըն է որ պիտի արթննայ հոս, ինչ որ յիշատակելն ալ մեծ արժէք մը կը ներկայացնէ :

Ա.— Շնորհալիի հօր՝ Ապիրատ իշխանին դաւադրական մահը, որ կատարուեցաւ խաբեբայ շինականի մը և թշնամի Հագարացիի մը կողմէ :

Բ.— 1116ին, Ծովքի Հայրապետական աթոռին հանդիսաւոր հաստատումը։

Գ.— Գրիգոր Վկայասէր Կաթողիկոսի դագաղին հանդիսաւոր ամփոփումը Ծովքի մէջ, Մարաշու մերձակայ Կարմիր Վանքէն ետք, դեռ Հռոմկլայ չփոխադրուած։

Դ.— Ծովքի Կաթողիկոս՝ Գրիգոր Պահլաւունիի Անտիոքի ժողովէն վերջ՝ 1142ին Երուսաղէմէն հանդիսաւոր վերադարձը։

Ե.— Ծովքի մեծապանծ զաւակ Շնորհալիի մահը, որ պատահած է Օգոստոս 13ին, ըստ այլոց 5ին կամ 8ին, որոնցմէ մին՝ Միխայէլ Ասորի Օգոստոսն ալ Աստուածածնի ամիս *կը կոչէ։*

Սրբալոյս միւռոն օրհնուելու մասին ալ կը խօսուի։ Ասոնցմէ զատ, Ծովքի ծագման ու բարգաւաճման առաջին շրջաններուն հետ ալ կրնայ կապ ունենալ, ինչ որ մեզի անծանօթ է։ Պատմութիւնը Ապիրատի հօրը անունն անգամ չյիշեր, հակառակ գրադէտներու ազգակից և մատենագիրներու նախահայր ըլլալուն, և մեզի հասցուցած է միայն հետեւեալ տեղեկութիւնը։

Ծովքի իշխանը որ ամուսնացաւ Մագիստրոսի չորրորդ աղջկան հետ, ունեցաւ չորս մանչ զաւակներ, երէցը՝ Ապիրատ, որ հօրը յաջորդեց, և միւս երկուքը Վահրամ և Վասակ, որոնք իրենց եղբօրը հետ իշխանութիւննին արշաւանքներու դէմ պաշտպանեցին. իսկ վերջինը՝ Գրիգոր, որ Եգիպտոսի եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Վկայասէր կաթողիկոսէն։ Ապիրատի որդիները եղան Վասիլ, Ծահան, Գրիգոր և Ներսէս։ Վերջին երկուքը՝ Պահլաւունի և Շնորհալի կաթողիկոսները, իսկ առաջինները զինուորական ծառայութեան

մտան։ Վասիլի որդին Գրիգոր Տղայ, Շահանի որդին Ապիրատ կաթողիկոսներ եղան, և անոնց քոյրը՝ Շահանդուխտ ալ մեծանուն Ներսէս Լամբրոնացիին մայրը եղաւ։

Այդ ուխտաւորներու գալուստը տակաւին կրնայ մեզ յիշեցնել Ծովքի փառքերու անկման և այրիացման շրջանները ալ։ Սակայն որ տեսակէտին հետ ալ որ կապ ունենայ, կէտ մըն է նշանակալից Ծովք-Կէօլճիւկի անուան համար։ Պարզ երեւոյթ մըն է, որ դարերու քողարկուած պահերէն մեզ լոյս կը բերէ ու մատնանիշ կ՚ընէ Ծովքի երբեմնի ճոխութիւնն ու փառաւորութիւնը, Ս. Նշանի մեծութիւնն ու համբաւաւորութիւնը։

Այս անուանի կղզին կ՚իյնայ Ծովակի մէջտեղէն քիչ մը արեւմտեան բաժինին մէջ, աւելի հարաւային եզերքին մօտ։ Եթէ ջուրը մէկ կողմ անցնի և բոլորովին ցամաք դառնայ, չորս կողմը լեռնապատ դաշտավայրին մը մէջտեղ վերցուած բարձունք մըն է կղզին։ Եւ քանի որ նախ քան ջուրին բարձրացումը, ի հնումն լճակի եզերքներէն դէպի Ս. Նշանայ բարձունքը բնակութիւնը խիտ հաստատուած է եղեր, քանի որ այսպէս թէ այնպէս, այդ գագաթէն կարելի է շրջապատուած լեռնաշղթայով աչքի առջև ունենալ բոլոր Ծովք երկիրը, անտարակոյս է որ այդպիսի բարձունքի մը գագաթը՝ իր ստորոտը և շուրջը թաղող ժողովուրդին ծառայելու հաստատութիւն մը գոյութիւն ունեցած է։ Եւ այդ հաստատութիւնն ալ, Քրիստոնէութեան տիրացումէն ետքը Վանք մը կոչուիլը ո՛չ ոք պիտի համարձակի ժխտել այսօր, Ծովք-Կէօլճիւկի պէս կրօնական շէնքերու և եկեղեցիներու

աւերակներով լի երկրի մը մէջ ։

1922ին, վերջին տեսութիւն մը ընելու համար գացի Ծովք, ուր վերապրող Ծովեցիներ կը բնակէին Ծովք գիւղի աւերակներուն առջեւ, փայտերով և շիւղերով շինուած խուղերու մէջ։ Այդ տարին երաշտութեան տարի մըն էր, գոնէ Խարբերդի շրջաններուն համար։ Կէօլճիւկի ջուրը այնքան ցամքած էր որ քիչ մնացած էր Ս. Նշան կղզին թերակղզի դառնալու։ Կղզին ընդարձակուած էր, և իր շուրջը երեւան եկած էին շատ մը տուներու աւերակներ, որոնց հետն էին հինաւուրց վանքը շրջափակող պարիսպներու հետքերը։ Երեւան ելած էին զանազան սրբատաշ քարեր, որոնցմէ ոմանց վրայ կ'երեւէին ջուրի մաշումէն եղծուած կրօնապատկերներ և հայերէն անընթեռնելի արձանագրութիւններ։ Ինձ ընկեր և տարեկիցներուս հետ շատ տեսանք, շատ հիացանք, բայց ոչ գիտակցաբար։ Պարիսպներու հարաւային մասը, որ առաջ կ'երեւէր մէկ մարդաչափ խորութեամբ ջուրին տակ, և ուխտաւորներէն շատեր կղզիէն վերադարձին կը նայէին, և ոմանք այլ և այլ միջոցներով կը չափէին խորութիւնն ու թանձրութիւնը, կիսովին դուրս ելած էր։ Այդ քարուկիր և հաստատուն մասը, որ սկիզբէն իվեր Ծովեցիներէն կը ճանչցուէր Պարիսպ անուամբ, որչափ որ հիմնովին երեւան եկած չէր, սակայն դուրս ելած էր իր ուրիշ մասերովը, որոնք առաջ չէին երեւէր։ Ընկերներուս հետ, մեր հասակներուն չափերով անոնց թանձրութիւնը բաղդատութեան կը դնէինք, 1909ին Արղնիի Առաջնորդ Եզրաս Ծ. Վրդ.ի ջանքերով նոր վանք մը շինուելու համար, սկսուած սահմանամէջ քարուկիր հիմերուն հետ, որոնք կղզիին արեւելեան

կողմը կը միայն մէկ մէթր բարձրութեամբ (*)։ Նորը մէկ մարդաչափ, իսկ հինը՝ անկից աւելի թանձր էր։ Ծերունիներ պատմած են թէ այդ պարիսպը վերջի Ս. Նշան եկեղեցիին հետ ո և է կապ չէ ունեցած, ինչ որ մենք ալ գիտենք, որովհետեւ վերջի եկեղեցիին պատերու գլխաւոր մասերը որ կանգուն կը մնան կըղզիին մէջ, պարզ շաղախով են, և պատերուն մէջ հաստատուած ահագին կոփածոյ քարերը կը կրեն կիրի հետքեր, որոնք որոշապէս ցոյց կուտան թէ այդ պատերուն քարերը չեն։

Ընկերներուս հետ շատ փնտռեցինք գտնելու համար քար մը, որուն համար լսած էինք թէ, այդ տեղ Ս. Միւռոն օրհնուելու մասին արձանագրութիւն ունի։ 1895ի դէպքերուն, երբ Ծովեցիներ ամիս մը կղզին ապաստանած են, պզտիկ տղաքներ գետնափոր խաղերու ատեն, երեւան հանած են խաչ և եկեղեցիի վերաբերեալ ուրիշ պատկերներով զարդարուն այդ քարը, որուն արձանագրութիւնը շատ որոշ կը կարդացուի եղեր։ Այդ քարին համար կատարած մեր փնտռըտուքն ալ կարեւոր ապացոյց մը երեւան բերելու գիտակցութեամբ չէր, որովհետեւ այդ օրերուն, կարելի է ըսել, տակաւին ոչինչ գիտէինք Ծովքի արժէքին և անարժէքին մասին, և ոչինչ՝ պատմական տեսակէտ-

---

(*) Վանահայրը երկար ատեն աշխատելով ուղղակի Պոլսէն հրաման առացաւ եւ գործի սկսաւ: «Պիտի չմեկնիմ այս տեղէն մինչեւ այս վանքին շինութիւնը չաւարտի», կ'ըսէր Ծովեցիներուն, որոնք առանց խտրութեան այր, կին, տղայ, աղջիկ իրենց ամբողջ ինչքերով սպաս դրուած էին այդ գործին: Դժբախտաբար վանահօր վերահաս մահուան վրայ կառավարութիւնը արգիլեց եւ գործը կիսատ մնաց :

ներու... կարի տղայ մըն էինք: Ի զուր եղաւ մեր փնտռտուքը, և հիմա Ամերիկայի մէջ վերապրող Ծովեցի տարեկիցներէն կը տեղեկանամ թէ այդ քարը նոյն ժամանակներուն կրկին թաղուած է, այս անգամ աւելի ապահով տեղ մը, Ս. Նշան կղզիին արժէքէն բան մը չի պակսելու նպատակաւ, և աւելի այդ քարին փոխադրութիւնը արգիլուած՝ վերացական զօրութենէն վախնալով (*):

Աւելի քան կէս դար առաջ, Կուռքի պէյը, որ միեւնոյն ատեն զինուորական հարիւրապետ մը եղած է, հրամայած է որ Ս. Նշան կղզիին բոլոր քարերը նաւակներով փոխադրեն իր գիւղը, մեծ շէնք մը շինել տալու համար: Մաս մը փոխադրուած է եղեր արդէն, երբ տեղացի շատ մը Քիւրտեր պէյին ոտքը կ՚երթան, խնդրելու որ Պօյուք Ջիարաթին քարերը փոխադրել չտայ: Պէյը միւս գիշեր զարհուրելի երազ մըն ալ տես-

(*) Նման կրօնական երկիւղածութեամբ՝ տեղէն շարժելու արգիլուած քար մըն ալ կայ կղզիին դիմացի գերեզմաննոցին մէջ, երեք գրկաչափ երկայն, մէկ ու կէս լայն եւ մէկ գրկաչափ թանձր, ճիշդ գրքի ձեւով շինուած: Ուրկէ՞ եկած է այդ քարը եւ ո՞ւր կ՚երթայ, ո՛չ ոք գիտէ. իր մօտերը նման քարերու հանք չկայ, միայն սաչափը կայ որ, արգիլուած է միւս կողմն իսկ դարձնել, եթէ ո եւ է մէկը տեղէն շարժել փորձէ իբրեւ թէ այլեւս անկարելի պիտի ըլլայ կեցնել որ ծով չերթայ: Դէպի ծով, դէպի Ս. Նշան երթալու այս գրոյցը մեզ ի բսել կուտայ թէ՝ այդ քարը հեռու քարահանքի մը մէջ շինուած է, եւ Ս. Նշան վանք փոխադրելու ատեն ճամբան մնացած է: Իր գրքաձեւ շինութիւնն ալ այդ համոզումը կը գոյացնէ:

Քարը պղնձաձայն ունի. տեղացիք կ՚ըսէին թէ մէջը հարըստութիւն կայ, տակը գանձ պահուած է: Չենք գիտեր թէ արդեօք տակի կողմը քանդակուած բան մը ունի՞ թէ ո՛չ:

նելով, փոխադրուածներն ալ կը վերադարձնէ :

Ս. Նշանայ կղզին այդքան սրբատաշ քարերը սովորական քարեր չեն, ճարտարապետական ձեռքեր շինած են կոփելով, և մաս մըն ալ՝ անշուշտ բաւականաչափ քարեր մօտերը չգտնուելուն պատճառաւ՝ միաչափ փոքր աւազները կիրի հետ շաղախելով կաղապարած են եռանկիւն, քառանկիւն և ուրիշ ձեւերով, որոնք բնական քարերէն աւելի կարծր դարձած են :

Ըստ Կուլպար պաճիի ըրած պատմութեան, վերջի Ս. Նշան եկեղեցին բարձր, գեղեցկաշէն և գմբեթաւոր եղած է։ Անձրեւոտ օրերուն, Թաղին հարսները և աղջիկները ընտանեկան պէտքերու գործածելու համար իրենց կուժերը կը լեցնեն եղեր ժամուն տանիքէն վազող ջուրերով :

ԿԱՅՍԵՐԻԿ ԿԱՄ ԿԱՐՍԻԿ

Ծովքի շրջանին մէջ, այժմեան ջուրէն դուրս գտնուող աւերակներէն՝ Ս. Նշան կղզիէն վերջ, ամէնէն ուշագրաւը Կայսերիկի աւերակն է իր բերդով (Գալէ)։ Կայսերիկ կ'իյնայ Անձուտի լեռնադօտիին մէջ, Ս. Նշան կղզիին հարաւ-արեւմտեան կողմը, Հարգակի գագաթներէն շեշտակի վար երկարաձգուող ծունկերուն արեւելեան բաժնին վրայ։ Սարալանջը ծունկէն դուրս ցցուած է, և այդ ցցուածքին վրայ կը տարածուին բաւական թիւով արգասաբեր արտեր, մարգեր և պաղ աղբիւրներ։ Ուշագրաւ է այս սարաւանդին «Մեծ Աղբիւր»ը, որ կը հոսի իր ետեւը ահեղատեսիլ ապառաժներով բարձրացած լեռան ստորոտէն, իրարու հետ միացած քանի մը լեռնային քարերու ճիշդ մէջտեղէն։ Ջուրը երեք մասի բաժնելով, ամէն մէկ մասով կարելի է թրքական ալիւրի ջրաղաց մը դարձնել։ Այդքան առատութեամբ ցայտող աղբիւրին առջև ջրամբարի շինութիւն մը կայ, որուն յատակը ծածկուած է հաւասար մեծութեամբ ապառաժի փշուրներով։ Ջուրը այնքան վճիտ է որ հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր հոն թափուած այդ քարի կտորները ո՛չ կ'աղտոտին և ոչ ալ կը մաշին․ տեսնող մը պիտի կարծէ թէ նոր բերուած են հոն և յատկապէս շարուած։ Մինչդեռ ջուրը մէջը ցայտելու համար կէօլին շինութիւնը այնքան հին է, որ բնականի երեւոյթ է ստացեր։ «Մեծ Աղբիւր»ին ջուրը իր մաքրութեան և առատութեան հետ ամառը զարմանալիօրէն պաղ և ձմեռը տաք կ'ըլլայ։ Ուխտաւորներէն՝ այս աղբիւրը

այցելողներ շատ էին։ Խարբերդի Գերման հաստատութեան առաջին ուսուցիչներէն՝ Չէյթունցի Տ. Հ. Արամեան, Ծովք անցուցած իր արձակուրդի երեք ամիսներուն յաճախ կ՚այցելէր այս աղբիւրը և երբեմն ալ կը համարձակէր պաղ ջրովը մինչև անգամ լոգանք ընելու։

«Մեծ Աղբիւր»ին առջև տարածուող արտերուն մէջ և մօտակաները աւերակներու հետքեր կան, որոնք կ՚երկարին մինչեւ բերդը, որ կը մնայ սարալանդին ցուինքին վրայ։ Բերդը ինքնին մեծ աւերակ մըն է կիսականգուն պատերով, որոնց արեւելեան մասը քարուկիր է։ Իր մասին Ծովեցիներու գիտելիքները գրելէ առաջ, ըսենք որ տեսնողը առաջին առթիւ պիտի զգայ անոր շինութեան բնորոշ կրօնական ոճը և մինչև իսկ երբեք պիտի չվարանի մէկ մասը եկեղեցի ըլլալու գաղափարը կազմել։

Աւերակը փլած է ինքն իր վրայ, ասոր համար, իր մերձակից արտերն ու հողագետինը իրմէ ցած ինկած են։ Ինքնորոշ են իր յարկաբաժինները, որոնց մանրամասն հանգամանքը՝ հնախոյզ գիտնական մը կրնայ անշուշտ վեր հանել, առանց զայնս պեղելու։ Աւերակէն քանի մը քայլ անդին, բունը գրեթէ կիսովին փտտած և ճիւղերը մէկ կողմէն չորնալու վրայ եղող ծերացած թթենի մը կայ, որ անկուտ, պիտակ, մոռ և սեւուկ բռուած քանի մը տեսակ պտուղներ կուտայ։ Թթենին աւերակ բերդին է, ջուրը տակէն կ՚անցնի, ինքնիրեն կ՚աճի և կը մեծնայ. պտուղը հասարակաց (խերիաթ) է. ասոր համար Հայ, Թուրք և Քիւրտ, ամէն մարդ ազատ է թափել, թօթվել և ուտել։ Ծերունիներու պատմածին նայելով՝ այդ ծառը

Տէր Մարկոսեան գերդաստանին նախահայրերը տընկած են՝ հաստատութիւնը կործանելէ վերջ անոր յիշատակին նուիրելով:

Կղմինտրներով շինուած ջուրի ճամբաներու հետքեր կան, որոնք կ՚երկարին աւերակէն մինչև Մեծ Աղբիւր: Ծերունիները կը պատմէին թէ իրենցմէ տեսնողներ եղած են ջուրի այդ ճամբաներէն մաս մը բոլորովին անվթար վիճակի մէջ, ուրկէ ջուր կ՚անցնեն եղեր արտերը ջրելու համար: «Կայսերիկի Բերդ»ի մասին, իր անունէն և շինութեան ոճէն զատ, հետեւեալ տեղեկութիւնը տուած են ծերունիները:

Ամենավերջին անգամ, չգիտցուիր որ թուականին, այդ բերդին տէրը եղած է Ամիր կամ Ամիր պէկ անունով Հայ իշխան մը, որ մեծաւորը կոչուած է շուրջի բնակութեան: Բերդէն քիչ մը վար, աւելի ճիշդ տակը, փոքր սարաւանդ մը կայ քանի մը արտերով, որ իր բաժինն է և կը կոչուի «Վարի Կարսիկ». իսկ ստորոտը, ծովեզերքը, հարիւրաւոր պտղալից և անպտուղ սաղարթագեղ ծառերով, մարգերով և 12 աղբիւրներով դարաստան մը կայ նոյն իշխանին անունով: Ամէն անոնք որ արեւմտեան ճանապարհով Ծովք գիւղ գնացած են, անպատճառ տեսած ըլլալու են այդ բուրաստանը, գիւղ հասնելու քառորդ ժամ մնացած: Այդ դարաստանը ջուրի բարձրացումէն առաջ կը տարածուի եղեր մինչև Ս. Նշան Վանքը կամ կղզին: Պարտէզը նոյն իշխանինը եղած է՝ անոր մէջտեղը կանգուն շքեղ հաստատութիւնով մը, — հիմա ջուրին տակ: Բերդէն մինչև պարտէզին շէնքը երկարաձգուած է եղեր գետնափոր խողովակ մը, ուրկէ իշխանին հօտերուն կաթը կը վազէ եղեր շարունակ:

Ամիր պէկ պարտէզին՝ Ջուրէն դուրս մնացած մասին տիրացած է յետոյ Նէքէսեան գերդաստանը, որ 1892ին սուզած է կաթնավազ խողովակին — կամ ըստ Ծովեցիներու՝ փողանքին — պատմութիւնը: Վաղուցանի ժամանակ, երեւան բերած են երկայն և նեղ ծակով ապանոս կղմինտրէ խողովակներ, որոնք իրարու ագուցուած կ՚երկարին եղեր գետնին տակէն դէպի վեր, դէպի Կարսիկ: Խողովակէն մաս մը, որ կրցած են գետնին տակէն հանել, կտրած ու բերած են տուն, որ մինչև վերջ կը ծառայէր իրենց տան լուացարանի ջրանցքին:

Պարտէզին առջև, երեք մարդաչափ խորութեամբ ծովին մէջ, աւերակ տուներու հետքեր կ՚երեւին, ուրկէ ԺԸ. դարու վերջերը ձկնորսութեան պարագային Ծովեցիք ուռկանով դուրս հանած են շղթայակիր արծաթեայ թաս մը, որուն առանց ինչ ըլլալը գիտնալու Տիարպէքիր տարած ու ծախած են չնչին գումարով: Աւելի որսորդութեան պարագային գիտցուած այդ ջրաթաղ աւերակի մասին Ծովեցիք կարծիք կուտային, — առանց հետաքրքրութեան — թէ հաւանական է եղած ըլլայ երբեմնի պարտէզին պերճաշուք շէնքը, կաթնավազ տունը, իշխանին ձմեռնային բնակարանը, խաղաղութեան վայրը:

Ծովեցի Տ. Մարկոս անուն անուն քահանայ մը, 1880ին 70 տարեկան, հմուտ և հարիւրէն աւելի ձեռագիր ու տպագիր գիրքերու տէր, որու մասին կ՚ըսէին որ եթէ հիւանդ մը տեսնելու ըլլար գիտէր թէ պիտի ապրի կամ ոչ, ամիսը անգամ մը շաբաթ երեկոները անպատճառ իր աղօթքը Կայսերիկի բերդին մէջ կ՚ընէ եղեր: Այս մասին գիւղացիներու հետաքրքրութեան՝

հետեւեալը պատասխանած է։

«Այդ աւերակը սրբազան շէնքի մըն է։ Իր մէջ թաղուած կայ հսկայ հարստութիւն մը, որուն այժմ կը տիրապետեն դեւերն ու ճիները։ Ձեռագիր գիրք մը ունիմ, որուն պարունակութիւնը եթէ մէկ անգամէն կարողանամ լմնցնել որոշուած շաբաթի գիշերին, ճիները պիտի հալածուին, դեւերը պիտի զարհուրին և ինծի պիտի բացուի ճանապարհ մը՝ այդ թաղուած հարստութիւնը երեւան բերելու համար։ Ինձմէ առաջ շատեր փորձած են, բայց չեն յաջողած, մեռած կամ ուրիշ մեծ փորձանքներու հանդիպած են։ Ես ալ մէկ անգամ փորձելով այս մէկ աչքս վրայ տուի։ Գիրքը քիչ մնացած էր լմնցնելու՝ լեռներն ու սարերը մարդկային բանակներ կ'երեւային ինձ սպառնացող. չորս կողմս կլոր քաշած գծիս եզրէն իշխան մը կանգնած՝ ահաւոր սուրը գլխուս վրայ երկարեց և միւս ձեռքին ցուցամատը աչքիս դէմ բերաւ. վախցայ և ինքզինքս գրքիս հետ անմիջապէս գծէն դուրս նետեցի, որովհետև, շուարելէս վերջ եթէ մէջը մնայի պիտի խեղդէին զիս։ Տուն եկայ և քանի մը ամիս վերջ՝ մատը դէմ եկած աչքս կուրցաւ»։

Եղած պատմութիւնը, որչափ որ իր ամբողջութեամբ իրական ըլլալը տարակուսելի է, այսու ամենայնիւ իր արժէքով խոր նշանակալի է աւերակին փառքն ու մեծութիւնը մատնանշելու։

Կայսերիկի ժայռաբլուրներուն գագաթներէն մինչև Հարզակի ցուինքներուն տակ կ'երկարին Ս. Նշանի անունով քանի մը տասնեակ լեռնային արտեր։

ՀԱՅՐ - ԱԹՈՌ

Ծովակին հարաւ արեւմտեան ափերուն վրայ, Կէօլպաշիի կից կ'իյնան գրեթէ նախորդ աւերակներուն չափ հռչակաւոր Հայր-Աթոռի աւերակները, Սեւուկ-Ջուր, Արահոզան, Հալպադոյ և Աղ-Աղբիւր:

Հայր-Աթոռի աւերակաց Հալպադոյի մէջ միայն որպէս բնակչութիւն կ'ապրին հիմա քանի մը Թուրք աղաներ իրենց մարապաներով միասին (*): Ասոնց տուները կանգուն են տեղւոյն գերեզմաննոցին կից, որ կը կոչուի Մաշաթլըղ:

Մաշաթլըղին մէջ մինչև հիմա կ'երեւին գերեզմանաց քանի մը խաչ-քարեր, որոնց վրայ հայերէն արձանագրութիւնք որոշ են:

Ասկէ առաջ արդէն յիշեցի Պոլսոյ մէջ Հայր-Աթոռցիի մը հանդիպումը Յակոբ Նաւարեանին: Հայր-Աթոռի կից, դէպի արեւելեան կողմը, երկու բլրակներու վրայ կը մնան երկու քիւրտ գիւղակներ, որոնք կը կոչուին Խարաչալու: Բնակիչները տէր են աւերակներուն շուրջ տարածուող մաս մը արտերուն: Աւերակներուն մէջ շատ որոշ յայտնի է բերդը կամ աւելի ճիշդը վանքը, իր մաս մը քարուկիր կիսականգուն պատերով, որոնք կը մնան Արահոզանի և Սեւուկ Ջուրի մէջտեղը, բոլորաձեւ բլրակ բարձունքի մը վրայ: Հայերը այս բերդը կը կոչեն Հայր-Աթոռ, իսկ օտարներէն ոմանք՝ Պօյուք Քիլիսէ, և ոմանք ալ Գալէ

(*) Պէյերու, աղաներու կամ ո եւ իցէ մէկու մը արտերը վարողը կը կոչուի Մարապա: Մարապան կալի ատեն բերքը կը բաժնէ, կէսը իրեն, կէսը արտին տիրոջ:

կ՚ըսեն. իրեն հետ յայտնի են Սեւուկ-Ջուրի, Արահոզանի և Աղ-Աղբիւրի ժամերուն աւերակները առանձինն տեղերու վրայ, որոնց բոլորին ալ Քիլիսէ անունը կուտան: Պոլիս բնակող ծերունիին տուած տեղեկութեան հետ բոլոր աւերակներուն հետքերը այնպէս մը կը յայտնեն թէ Ծովքի շրջաններու կատարուած աւերումներու վերջին շարքին կը պատկանի Հայր-Աթոռ:

Իր մասին հետեւեալը կը պատմէին բոլոր Ծովեցիք:

Սուլթան Մուրատ Դ. Օսմանեան Կայսրը, 1638ի գարնան, երբ իր բանակը ճամբայ հանեց Պաղտատը գրաւելու համար, բանակին կ՚ընկերանար Սուլթան Մուրատ, ինքը անձամբ ստանձնելու համար հրամանատարութիւնը, թերևս մեծ Եպարքոս Պէհրամ փաշայի մահուան պատճառաւ: 197 օրուան փաստակաբեկ գնացքի ճամբուն հանդիպեցաւ Հայր-Աթոռ, որ չէն էր դեռ այն ժամանակ: Կայսրը իր բանակը հանգչեցուց Հայր-Աթոռի առջև, որուն փոխանորդ վանահայր քահանան մէկ երկու օր ամբողջ բանակը թագաւորով միասին կերակրեց: Կայսրը հիացած, վանահայր մեծ քահանային հետ Հայր-Աթոռի դաշտերը պտըտեցաւ և մինակ Վանահօր սեփական 50 լուծք դաշտը տեսնելով — որ անշուշտ Վանքինը եղած է — քաջալերութեան նշան մը տուաւ:

Ո՞ր տեղացի եղած է այդ վանահայր քահանան, Վարդապետակա՞ն թէ Եպիսկոպոսական աթոռի փոխանորդ եղած է. ի՞նչ է անունը: Միակ առաջին հարցման առջև լուռ չենք մնար Հայր-Աթոռի պէս ճոխ և հարուստ վայրի մը, Ծովքի պէս կրօնական հաստա-

տուլթիւններով լի տեղի մը համար :

Հա ր-Աթոռ ունի տակաւին ջուրէն դուրս մնացած քանի մը տասնեակ արտեր, որոնց մեծամասնութիւնը Ծովք գիւղացի Հայերունն էր։ Արտերը բարեբեր են աղբիւրներու առատ ջուրերով. սակայն, Հայր-Աթոռի խնկական հարուստ դաշտը բազմաթիւ արտերով ջուրին տակ թաղուած է։ Այս մասին ոչ մի տարակոյս ամէն անոնց համար, որոնք այդ կողմ ծովափերուն գնացք կատարած են :

Հայր-Աթոռէն ժամ մը հեռու, Խարբերդ տանող ճանապարհին վրայ կ'իյնայ Խաչ-Կէտուկը (*). ամենացած և ամենաբանուկ փապուղին՝ Խարբերդը և Ծովքը բաժնող լեռնաշղթային։ Ի. դարու սկիզբներուն, Գերմանացիներու թելադրութեամբ տեղական կառավարութիւնը տարի ու կէս 300 գործաւորներ աշխատցուց ջրանցք մը բանալու համար այս փապուղիին մէջէն, ուրկէ ըստ մասնագէտներու՝ Կէօլճիւկի ջուրը կարող պիտի. ըլլար ոռոգել Խարբերդի դաշտէն խոշոր մաս մը։ Ջրանցքը մէկ ու կէս ժամուան տեղ բացուած էր, Ծով հասնելուն տասնըհինգ վայրկեան մնացած, անհամաձայնութիւն ծագելով հայ մասնագէտ վարպետին և ընդհանուր հրամանատար Թուրք պաշտօնեային միջեւ, վերջինը ապտակով մը մահացուց ճարտարագէտը և գործը մնաց կիսատ վիճակի մէջ :

Կիսաւարտ ջրանցքի հորերուն մօտ կան երկու քարակոյտներ, մէկը միւսէն քիչ մը փոքր։ Ատոնց մասին ծերունիք կը պատմէին որ Սուլթան Մուրատի

(*) Կը կոչուի նաեւ Խազ-Կէտուկ :

գինուորները կազմած են մէկ մէկ քար ձգելով, մեծը երթալու, իսկ փոքրը վերադառնալու առեն:

Խաչ-Կէտուկէն մինչև Հայր-Ալթոռ, կ'երևուին հետքեր, որոնք կը վկայեն թէ նախքան ջուրի բարձրացումը այդ փապուղին Ծովքի ամենամեծ ճանապարհը եղած է: Ծերունիք ալ նոյնը կը հաստատէին և ցաւօք կը պատմէին իրենց հայրերուն քաշած չարաչար աշխատանքները վերջին ճանապարհին շինութեան առեն, որ կ'երկարի Տէվէ-Պօյնուի վրայէն դէպի Բեզին-Խան, Մատէն, Արղնի և Տիարպէքիր: Հիմա ալ՝ Խարբերդէն Ծովք, Բերմազ, Զնքուշ, Ջերմուկ, Սևերէկ, Ուրֆա և Հալէպ քաղաքները երթևեկող ջորեպաններուն ուղղաձիգ ճամբան այդ փապուղին է:

ԿԱՊԱՆ ԵՒ ԳԵՏԶԱՆ

Ս. Նշան կղզին, Կայսերիկի բերդը և Հայր-Աթոռի վանքը չեն միայն որ իրենց աւերակներով կը վկայեն Ծովք-Կէօլճիւկի վաղեմի փառաւոր ամրութիւնները. ասոնց հետ գոնէ ջուրէն դուրս եզրերուն կամ քիչ մը հեռու քարաժայռերով կազմուած բլրակներու վրայ, իրենց անաղարտ անուններով կը մնան ուրիշ աւերակներ, ասոնք են Գալաճիւղ, Հայտարենց բերդ և Կապանայ բերդ: Առաջին երկուքը Ծովքի հիւսիսային մասին վրայ կ՛իյնան, իսկ վերջինը հարաւային, ճիշդ հանդիպակացը Հայտարենց բերդին, որոնց մասին ըսի ուրիշ առթիւ որ ծերունիք պատմած են թէ այս երկու բերդերը մինչև անգամ առանձինն իշխանական բերդեր եղած են, որոնք իրարու դէմ կռիւ մղած են, ջուրի տակ թաղուած Ծովք քաղաքին տիրանալու համար: Հիւսիսային մասին վրայ իյնողները որչափ որ միւսին (Կապանի) պէս քարուկիր կիսապատերով կ՛երեւին, սակայն, այս տեղեկութենէն և իրենց անուններէն աւելի բան մը չենք գիտեր:

Ծովեցի ոմն՝ Առաքել Թութէլեան, բաւական հըմուտ մարդ մը, աւելի եկեղեցական պատմութեան, որ մեռաւ 1910ին 70 տարեկան, հետեւեալը կը պատմէր: «Ատենօք Կապանայ բերդը ունեցած է մեծ եկեղեցի մը, որուն ամենավերջին անգամ տէր եղած է անուանի եպիսկոպոս մը: Մեր Ս. Նշան Խաչը ատեն մը այդ եկեղեցին մնացած է և «Կապնկայ Ս. Նշան» կոչուած է»: Խարբերդի Առաջնորդ՝ Տ. Պսակ Ծ. Վրդ. Տէր Խորէնեան, 1912ին, Ծովք այցելութեան առթիւ, Ս. Նշա-

նէն վերջ հոս առաջնորդուեցաւ Ծովեցիներու կողմէ, որպէս երրորդ մեծ սրբավայր Ծովքի:

Ծովքը, չենք գիտեր որչափ ատենէ ի վեր, Արղընիի թեմին կը պատկանէր. Արղնիի Առաջնորդներ իրենց այցելութեան ատեն շատ հետաքրքրութիւն ցոյց տուած են Կապանայ բերդի աւերակին: Եւ Ս. Նշան կղզին վերստին վանք շինելու ձեռնարկող հոգելոյս քաջ Եզրաս Վրդ. օր մը գիւղացի աւագներուն և քահանային հետ պաշտօնական ուխտաւոր եղաւ և ճիշդ աւերակին մէջտեղ կատարուեցաւ հոգեւոր պաշտամունք, ուր մորթուեցաւ իբրեւ մատաղ երկու գառներ ի յիշատակ եկեղեցիին ու եկեղեցականին:

1912ին, ոմն Կարապետ Մեսրոպեան, բերդին մօտ, իրենց պարտէզին մէջ աշխատած պահուն, պատահմամբ գտած է թաղուած բրուտեայ ամանի մը բերանը: Այդ ամանը 6 ժամ աշխատութեամբ կարողացած է անվնաս դուրս հանել: Օր մը վերջ իրեն օգնող երեք ընկերներու հետ պարանով կապած կ՚առնեն ծովեզր տանելու, ուրկէ նաւակով գիւղ պիտի փոխադրուէր, ո՛չ թէ որպէս հնութիւն, այլ որպէս փառաւոր աման մը տան մէջ հացահատիկներ պահելու: Ճանապարհին, զառիթափէ մը իջեցնելու ատեն պարանը կը կտրի և բաւական բարձրութենէ գլտորուելով ստորոտի քարերուն վրայ կը կոտրի: Թրծուն ամանը ճարտարարուեստական շինուածք մ՚ունեցած է: Ըստ փոխադրողներու պատմածին, մեքենայ մը հազիւ պիտի կարողանայ իր նրբութեան հետ այդքան ուղիղ և արուեստաւոր շինել: Սովորական ձեռքի ափի մը չափ մեծ և կլոր յատակի մը վրայ բարձրացած է եղեր երեք մէթրէն աւելի բարձրութիւն, և ամենահաստ

տեղին վրայ մօտաւորապէս չորս մէթր ալ կլորութիւն ունեցող պատեր յատակէն քիչ մը աւելի լայն բերանով մը ։

Կապանայ բերդին մօտ կ'երեւին հին ճանապարհներու հետքեր և տուներու աւերակներ, որոնցմէ մաս մը հիմա ծովակին ալիքները կը ծեծեն։ Իր շուրջը կան ծառաստաններ, գեղեցիկ պարտէզներ և լեռնային արտեր ու հովիտներ։ Ծովակին ջուրը կը ծեծէ բերդին բլրակին ապառաժուտ կողերը ։

ԳԵՏՀԱՆ.— *Ծովքի բոլորակ լեռնաշղթային մէջ իյնող գիւղախումբերու անունները գրած ատենս յիշեցի նաև Գետհանը։ Այս գիւղախումբը կ'իյնայ աւելի Հազարանի ետեւի փէշերուն վրայ։ Ծովքի սահմանամէջ եթէ չկրնանք ըսել; սահմանակից է։ Սահմանակից ուրիշ շատ գիւղախումբեր և գիւղեր ալ կան, որոնց ոմանց մասին եթէ բաներ մըն ալ գիտենք, զանց ըրած եմ անունները յիշելու, ճիշդ անոր համար որ համառօտ պատմագրութեանս հետ մեծ կապ մը չունին։*

Ծերունիք պատմած են թէ երկու հարիւր տարի առաջ, Գետհան հայկական կարեւոր գիւղ մը եղած է՝ կապուած Ծովքի հետ(*), ուրկէ գաղթած են այս տողերը գրողին մօր նախահայրերը՝ Թուլթէլեան գերդաստանը ։

Իր քովերը կայ գետնամուտ մեծ ծակ մը, ուրկէ կարելի է լսել տակէն գետի պէս անցնող ջուրին ձայնը, և որուն անունով կոչուած կը սեպեն գիւղախում-

---

(*) Ս. Նշան կղզիին հանդիպակաց բլրակներէն միոյն վրայէն դէպի Գետհանի կողմ երկարող մեծ ճանապարհի մաս մը կայ, որ բլրակով միասին կը կոչուի «Գետհանի ճամբան» ։

րը։ Այս ծակին մօտերը կը տարածուի բաւական ընդարձակ Հայոց գերեզմաննոց մը ։

Ծովք գիւղի Ս. Նշան եկեղեցւոյ ներքին դուռը Գետհանի վանքինն էր, որ նախապէս այժմու կղզին՝ Ս. Նշան տարուած է. և անկէ ալ տեղափոխութեան ժամանակ փոխադրուած է ուրիշ կարգ մը հնութեանց հետ ։

1915 ին՝ Հազար Բաբայի 30է աւելի ուխտաւորներս տեղացի և դուրսեցի որ կ'առաջնորդէր Տ. Պօղոս քահանան։ Առաւօտեան արեւածագին, յաւարտ պատարագի ժամերգութեան, դիտեցինք անհատնում տեսարաններ լեռներու, քաղաքներու, գիւղերու և ուրիշ գեղեցկութեանց։ Հարաւէն ամբողջ Բերմազը, Չնքուշը, Ջերմուկը և Սեւերէկի ամբողջ լեռները։ Հարաւ-արեւելքէն՝ զոյգ կատարէ լեռան վրայ Արղնիի բարձրահայեաց վանքը,— որու մասին Տէր հայրը պատմեց Թադէոս Առաքեալին տեսիլը (*),— Տիարպէքիրը։ Արեւելքէն՝ Արղնի-Մատէնէն մինչև Բալահովիտ եր-

---

(*) «Արղնի կամ Արկնիի «բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի» վանքը, ըստ աւանդութեան Թադէոս Առաքեալը շինած է։ Առաքեալը՝ այժմու վանքին տեղէն ցած բլրակին վրայ հիմերը սկսելու յաջորդ օրը, իր գործաւորներուն հետ կ'երթայ եւ կը տեսնէ որ բահերն ու բրիչները չկան, այս պատահարը յաջորդաբար կրկնուելով, Առաքեալը դէպի երկինք կը նայի եւ կը գոչէ յուզուած ձայնով. «Տէ՛ր, միթէ չե՞ս ուզեր որ Քու անուանդ ուխտատեղի մը շինուի»։ Հողմին հետ մեղմանուշ ձայն մը կուգայ իրկինքէն. «Թադէ՛, Թադէ՛, բարձրահայեաց»։ Առաքեալը աւելի բարձր գագաթը երթալով կը տեսնէ որ բոլոր գործիքները հոն են, եւ հոն շինել կուտայ վանքը, անունն ալ դնելով «Բարձրահայեաց» ։

Որչափ որ ճիշդ ըլլայ այս պատմութիւնը, սակայն, ըստ

կարող լեռները, անոնց կողերուն վրայ թառող գիւղերը և Եփրատի ճիւղերէն՝ պատմական Արածանին (*)։ Հիւսիսէն՝ Ծովքը, Խարբերդը և Տերսիմի լեռները։ Իսկ արեւմուտքէն՝ մեր լեռան միւս գագաթը, հաւասար բարձրութեամբ մեր դէմ կեցած։ Բարձունքէն վայրէջքի ատեն, հետզհետէ մեր նայուածքները ուղղուեցան ստորոտը տարածուող գիւղերուն վրայ։ Կէս ճանապարհին հանգիստի շունչ մը քաշելու պահուն, Տէր հայրը տուաւ այդ գիւղերուն անունները և մասնաւորապէս մեզ հետ ընկեր Արամեանի հետաքրքրութիւնը գոհացնելու համար, հետեւեալ տեղեկութիւնը տուաւ։

«Ուղղակի մեր առջև գտնուող Գեռհան գիւղախումբը՝ բոլոր Բերմազի 32 գիւղախումբերուն ամենավերջին անգամ ազգափոխուած է։ Բերմազ ատեն մը Ծովքի ենթակայ եղած է։ Իր հարաւ արեւմտեան

պատմիչներու. ԺԱ. դարու կիսուն բերդ մըն էր Արղնիի վանքը, որուն մէջ ամրացած էին Հարէլ Հայկազուն իշխանի որդիք՝ Հարպիկ, Դաւիթ, Լեւոն եւ Կոստանդին, որոնցմէ դաւաճանութեամբ գրաւեց Մոնոմախ կայսեր Պեռոս զօրավարը։ Տասը տարի վերջ Տուղրիլ, ապա դարձեալ Յոյնք, եւ յետոյ առին Թուրքերը։ ԺԴ. դարու վերջերը Եուսուֆ Դաւրէժէն գալով տիրեց Արղնոյ եւ Ծոփաց կողմերուն, միեւնոյն դարուն կամ ըստ ոմանց ԺԵ. դարուն, Տիգրանակերտի Մկրտիչ Նախաշ Եպիսկոպոսը Նփրկերտի աւերակներէն սրբոց մաս մը նշխարներ բերելով կառոյց գմբեթաւոր եկեղեցի մը եւ ԺԷ. դարուն շինուեցաւ վանք մը Եղիազար Այնթապցիի ձեռքով, որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ։

(*) Արածանին՝ պատմութեան մէջ յիշատակուած Ծովքի արեւելեան կողմի Եփրատը կարելի է համարել։

մեծ ձորի տասնեակ մը գիւղերու բնակիչները այսօր կը հագնին այն ձեւ տարազը ինչ ձեւ որ մեր (Ծովեցի) նախահայրերը ունեցեր են։ Այդ բնակիչները, Գետհանցիներու ոմանց հետ ամաններու մէջ թխուած հացի խմորներու վրայ խաչ կը քաշեն և ասոր նման ունին քրիստոնէական կրօնի ուրիշ սովորութիւններ, որոնց համար կ'ըսեն թէ մեր պապերէն աւանդուած են։ Ունին շատ մը աւերակներ, որոնց մասին իրենք ոչինչ գիտեն» ։

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐ

ՆԱՒԹԱՍԱՐ.— *Հազար Բաբայի ցցուածքներուն արեւմտեան սարալանջքին վրայ կը տարածուի Նաւթասարի գիւղախումբը, որ կը բաղկանայ աւելի քան քսան գիւղակներէ։ Այս գիւղակներուն մէջ, ուշագրաւ ցցուածքի մը վրայ կը մնայ աւերակ մը, որուն տեղացիները «Վանք Բիլիսէսի» անունը կուտան։ Այս տողերը գրողը աւերակը չէ տեսած անձամբ, բայց պատմած են թէ այդ աւերակը մեծ և կիսականգուն պատեր ունի։*

Նաւթասարի բնակիչները բոլորն ալ Քիւրտ են, երկար ատենէ ի վեր անուանի։ 1850ական թուականներուն անոնց ըմբոստութիւնը զսպելու համար տեղական կառավարութիւնը ուշադրութիւն դարձուց և յատուկ բանակով մը Հաճի Իզզէթ փաշայի առաջնորդութեամբ անոնց վրայ քալեց։ Անոնցմէ մաս մը ջարդեց, կոտորեց և մաս մըն ալ գերի տարաւ ու երկար ատեն բանտարկեց։ Կռուի ընթացքին, այս մեծ աւերակին պատերուն տակ դիրք բռնած են տեղացի ընդդիմադիրներէն ոմանք, որոնք ի վերջոյ անձնատուր եղան։

ՔԱՐՈՒԿ.— *Նաւթասարի արեւելեան կողմը, Հայր-Աթոռէն երկու ժամ հեռու, լեռան կուշտին կը մնայ հնամենի ապառաժեայ ահագին քար մը, որուն առջև կան երկու գիւղակներ քարին անունով, Քարուկ։ Երկու գիւղին մէջտեղը կայ աւերակ մը՝* Քարուկի ժամ *անուամբ։*

Զարմանալի է որ բնակիչները անյիշելի ժամա-

նակներէ ի վեր Քիւրտ ըլլալով մէկտեղ, գիւղին և եկեղեցիին անունը նոյնութեամբ անաղարտ պահած են :

ԿՈԽՈՒՔ.— Նաւթասարի առջև, ձորամէջին կ'իյնայ Կուռք կոչուած 300 տունէ բաղկացեալ գիւղը, նշանաւոր իր 1000 խնձորի և բալենիի պարտէզներով: Եթէ ո և է բարձունքէ մը մարդ դիտելու ըլլայ Կուռքը, պիտի տեսնէ որպէս կղզի մը՝ սիրուն պարտէզներու ծովածաւալ կանաչութեան մէջ: Այս պարտէզները տարեկան 10.000 բեռ խնձոր և 2.000 բեռ բալ կ'արտադրեն, որոնց 3/4 մասը կը ծախուի Տիարպէքիր ու Մ'երտին: Բնակիչները Քիւրտ և Թուրք խառն են: Պարտէզներէն դուրս ունին քանի մը աւերակներ, որոնք կը ճանչցուին Քիլիսէ և Ջիարէթ անուններով:

ՍՈՒՐԲ ՔԱՐ.— Կուռքէն իջնենք Կէօլպաշի, անկէ Հայր-Աթոռ և ապա քալենք դէպի արևելք վերջի Ծովք գիւղ տանող ճանապարհով. Սեւուկ-Ջուրէն կէս ժամ չքալած տակաւին, պիտի հանդիպինք ծովեզերեայ կրաքարերով կազմուած բլրակի մը, որուն գագաթին վրայ կայ մեծ աւերակ մը, ապառաժի մը կից, որ կը կոչուի Սուրբ Քար: Այս աւերակը դող և ուրիշ հիւանդութիւններ բժշկելու զօրութիւն ունի: Տեղացի հիւանդներ ապառաժին տակ կը լոգնային պաղ ջրով, ետքէն քարը կը համբուրէին ու իր մօտ աճող թզենիի ճիւղերուն վրայ մէկ մէկ շորի կտոր կը կապէին: Այս աւերակին ետեւ և դէպի արևելք, մինչև Կայսերիկ կը տարածուին հարիւրաւոր լեռնային արտեր, առատ աղբիւրներով և շատ մը աւերակներով, որոնք կը բաժնուին գլխաւորաբար երեք մասի, Թէլլար, Կովնիստ և Արսլանի Ձոր: Այդ աւերակներու մասին ծերունիք ոչ մի բան պատմած են :

ՍՈՒՐԲ ՓՐԿԻՉ.— *Սուրբ Քարէն ծովեզերքի ճամբով տասը վայրկեան առաջ երթալով պիտի հանդիպինք Ծովակին ալիքներու հարուածներէն կիսափուլ դարձած թումբի մը, որուն վրայի կողմը կայ Սուրբ Փրկիչ եկեղեցիի աւերակ մը, ջուրէն դուրս մնացած քանի մը արտերով և երեք շքեղ պարտէզներով: Պարտէզներէն մէկը իր անունով կը ճանչցուի, իսկ երկուքը կողմնակի ձորամէջերուն, արեւմուտքինը հազարաւոր ծառաստաններով՝ Ջաղցին Ձոր, իսկ արեւելքինը բլրակի շառաւիղով մը բաժնուած կը կոչուի Բոշայեկ:*

Սուրբ Փրկիչ, որուն Քիւրտերն ալ կ՚ըսեն Սփըրկիչ, իր ետև բարձրացող բլրակի կուշտին ունի փոքր սարաւանդ մը՝ զարդարուած վայրի ծառերով: Այդ սարաւանդը Սուրբ Փրկիչի Սրբանոցը կը կոչուի, ուր կան երկու սուրբերու գերեզմաններ, առանձին գերեզմանաքարերով: Գերեզմանաքարերէն մէկին վրայ քանդակուած է մօրուսաւոր մը, որ կղերականի երեւոյթ ունի, պարզ գաւազան մը ձեռին, պայուսակ մը ուսին և երկու կողմնակի խաչերով: Արձանագրութեան հետքեր ալ ունին, որոնցմէ կարելի չէ բան մը հասկընալ: Գերեզմանները այցելող տեղացիք բարեպաշտութեան աղօթք կը մատուցանեն. եթէ ոևէ մէկը առանց երկիւղածութեան մօտենայ, կը հաւատան թէ գերեզմանին սուրբերը պիտի սպաննան: Այս տեսակէտը աւելի խորացած է Քիւրտերուն մէջ, իրենց ունեցած պատմութիւններով: Իրենք կը պատմէին թէ օր մը, Սուրակցի քիւրտ երիտասարդ մը անարգանքի համար այդ գերեզմաններուն քով աղտոտած է. նոյն գիշերը սուրբերը երեւցած են ահեղատեսիլ, մարդը սոսկումով արթնցած ու առանց լուսնալուն սպանելու,

տունէն գացած մաքրած է զայն, նամազը ըրած և ամէնուն պատմելու համար սուրբերէն թելադրուած վերադարձած է։ Այդ գերեզմաններու մասին նոյն գիւղացի Քէլ Ալի անուն ծերունի մը իր հօրմէն հետեւեալը տեղեկանալով՝ պատմեց ինձ 1920ին։

«Այդ երկու գերեզմանները անոնցն են, որոնք ամենավերջին անգամ երբեմն չէն Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ սպասաւորներն են եղած։ Անգամ մը թշնամիներու ձեռամբ եկեղեցին թալանուած է. սպասաւորները կրկին շինելու համար դիմած են Ս. Նշան վանքին և Ծովեցիներուն։ Վերջիններուն ցոյց տուած անտարբերութեանը վրայ, դիմողները ուրք թօթափած և Ծովքի հարստութիւնն ու փառքը անիծած են ըսելով. «Ջուրին տա՛կ թաղուիք», և իրաւ ալ շատ չանցած ջուրը բարձրանալ սկսած է»։

Երկու պատմութիւններն ալ իրենց կազմով որչափ որ ժողովրդային զրոյցներու վերագրուին, այսու ամենայնիւ խոր նշանակութիւն ունին՝ մատնանիշ ընելու համար Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ թողած մեծ ազդեցութիւնը, թողունք որ Ս. Փրկիչի աւերակին մէջ կամ իր մօտ եղող ծառերուն տակ միշտ ճերմակ սաւանով Սուրբեր երեւելու նախապաշարումը մեծ տեղ ունէր Ծովեցիներու մէջ։ Ծերունիք Ս. Փրկիչ անունով մեծ եկեղեցի մը կոչելէ աւելի բան մը չեն պատմած։

ՊԵՏՐՈՍԻ ԱՒԵՐԱԿԸ.— Ս. Փրկիչէն ձորակով մը բաժնուած արեւելեան բլրակին վրայ կը տարածուին Պետրոսի արտերը։ Արտերուն մէջ կան երկու մեծ քարեր, մէկը միւսէն քիչ տարբերութեամբ պզտիկ. այս քարերուն կից կ՚իյնայ աւերակ մը, որ կը կոչուի Պետրոսի Աւերակը։ Ասոր մասին Ծովեցիներ սաչափ միայն

գիտէին որ, իր արեւմտեան կողմի ձորակին մէջ — որ կ'երկարի մինչև Ս. Փրկիչ — վազող գեղեցիկ աղբիւրը ժամանակաւ աւերակին մէջ կը վազէր, որուն կղմին-տըրեայ ջրանցքէն մաս մը մնացած էր մինչև վերջերը։ Իր մասին ծերունիք ոչինչ պատմած են, հակառակ որ անունովն ալ կը մնայ։ Աւերակին մէջ կ'երեւին կոտրած և լման՝ շատ մը տեսակ կղմինտըրներ, որոնց Ծովեցիք կ'ըսեն կրինճ։ Այդ տեղի կրինճներու տեսակներէն կ'երեւին Ծովքի զանազան աւերակներու մէջ. չենք գիտեր թաղուածները որչափ են, սակայն երեւցածներն իսկ բաւ են տեղին, հողին և դիրքին հետ տեսնողը համոզելու թէ, այդ աւերակը ժամանակաւ կղմինտրի մեծ գործարան մը եղած է։

ԽԱՉԻՆ-ԱԿ. — Պետրոսի արտերէն տասը վայրկեան վեր, դէպի արեւելք, Կայսերիկն է, որուն աջ կողմը ձորակով մը բաժնուած երկու աղբիւրներով կը տարածուի Խաչին-Ակը։ Աղբիւրներուն մօտ կայ աւերակ մը, և քիչ մը անդին արտերուն մէջ կ'երեւին բակեր։ Ծերունիք պատմած են թէ Կայսերիկի փառքի օրերուն Խաչին-Ակը Խաչատուն հնձարան մ'ունեցած է, զոր մենք կուզենք կոչել աղբիւրներու մերձակայ աւերակը։ Հնձարանին մէջ բնակած են ճգնաւորներ, արտօնուած Կայսերիկի տիրոջմէն։

Խաչին-Ակի կանանչաձորակէն կը բարձրանայ ուղի մը, որ կը հասնի մինչև լեռան գագաթը, ուր կայ լեռնային մշտակայ փոքր լճակը և ահեղատեսիլ ապառաժներու կոյտ մը։ Այդ կոյտին մէջ կայ նշանաւոր քարանձաւ մը 50 քայլ խորութեամբ, հիանալի շինուածքով, մէջը հարիւր մարդ առնելու չափ ընդարձակ և երկու կողմնակի ապառաժէ ելքերով։ Այս քա-

բանձաւի մասին աւանդական բան մը չենք գիտեր, թէև իր դիրքէն ու Խաչին-Ակի հետ կապ ունենալէն կարելի է հետեւցնել թէ ժամանակաւ մեծ ճգնարան մը եղած է։ 1880ական թուականներուն, այս քարանձաւին մէջ Պիլօ անուն աւազակ Քիւրտ մը բնակած է իր կնոջ հետ, աւելի քան հինգ տարի, ուր կը տեղաւորէ եղեր իր գողցած աւարները։ Պիլօյի սպաննուելէն վերջ, տեղին անունը մնացած է Պիլօյի Քարեր։ 1895ի դէպքին, երեք օր հոս ապաստանած է Սաքօ Վարդապետեան անուն Ծովեցի մը, իր կնոջը և զաւակներուն հետ։

ԿԸՐՑԱԾԻՆ ԺԱՄԸ.— Կէօլճիւկի մէջ, Ս. Նշան կըղզիէն դատ կայ նաև ուրիշ կղզի մը՝ արեւելեան կողմը, մօտիկ եզրէն պարսատիկի քարի մը չափ հեռու, որ կը կոչուի Կըրյած։ Կըրյածը ասկէ մօտաւորապէս 70-80 տարի առաջ թերակղզի մը եղած է, աւելի հարուստ իր խոշորապտուղ այգիներով, որոնց տէր եղած են Ծովեցի Մըլլեանք։ Թերակղզին, կղզի դառնալէ վերջ չենք գիտեր թէ ինչպէս եղած է որ Գոմեր գիւղախումբէն Զըլֆիկ անուն Քիւրտի մը ձեռք անցած է։ Մըլլեանք 20 տարի վերջ կրկին դատ բացած են, բայց նորէն չեն յաջողած հարուստ կղզին ետ առնել, շնորհիւ կառավարութեան մէջ Քիւրտին ունեցած լայն ասպարէզին։ Կըրյածին հանդիպակաց եզրերուն վրայ կը տարածուին Մըլլեանենց և ուրիշ Ծովեցիներու արտերն ու քանի մը Քիւրտերու այգիները, որոնց արեւելեան մասին մէջ՝ կէսը ջուրը առած՝ կայ եկեղեցիի մը աւերակը, որուն Հայերը Ժամ կ'ըսէին, իսկ Քիւրտերը՝ Քիլիսէ։ Իր շուրջի բոլոր կալուածներն ալ կը ճանչցուին աւերակի անունով, քիլիսէ թարլալէրի։ Ծովեցիք կ'ըսէին որ ժամուն գիւղը ջուրի տակ թաղ-

ւած է, և Մըլլեանք անկէ եկած են ծովը բարձրանալու առաջին տարիներուն ու շինած են մեծ պանդոկ մը Կապանայ և Ս. Նշանի մէջտեղի մեծ ճանապարհին վրայ, որ ջուրին տակ թաղուած է:

Կըրյածէն ժամ մը հեռու, դէպի հիւսիսային արեւելք կը մնայ Բեզին գիւղախումբը, որուն բնակիչներու մասին Ծովեցիներու ունեցած պատմութենէն աւելի կառավարութեան տետրակներուն մէջ իրենց նախահայրերուն տակաւին հայ արձանագրութիւնները չջնջուելէն՝ կրնանք որոշապէս ըսել թէ Ծովքի ամենավերջին ազգափոխները եղած են:

ՈՒՐԻՇ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐ.— Մեր յիշած այս աւերակներէն զատ, Ծովքի մէջ, ջուրէն դուրս՝ ըլլայ ծովեզրներուն, ըլլայ սարալանջերուն վրայ, տակաւին շատ են ուրիշ աւերակներ: Ամէն մի քայլափոխի մէյ մէկ յիշատակարան կայ թաղուած, որոնց մէկիկ մէկիկ չթուելուս պատճառը այն է որ անոնց մասին պատմութիւն կամ զրոյց չունինք, մինչև իսկ անուններով հայացի մնացածներն անգամ տեսակ մը անծանօթ դարձած են. օրինակ, տեղ մը հիւսիսային լեռնագօտիին մէջ, բաւական ընդարձակ և քանի մը հարիւր արտերով մաս մը աւերակներով, Ծովեցիք Ղուկասի Եավզի, իսկ տէր դարձող Թուրքերն ու Քիւրտերը Կեավուռ Էքինլըղ կ՚ըսէին, սակայն իր անունէն զատ ոչինչ գիտենք: Նոյնպէս են Սեւ Սարը, Մուրատենց Սալերը, Գոմերը, Խաթուն Գիւղը, և այլն:

Ընդհանուր պատերազմէն երկու տարի առաջ, կը յիշեմ 12-13 տարեկան հազիւ կայի, գիւղացիներ ինծի Ցէտայի Պաշի, Խըրսէրտէր և այլ մակդիրներ տուած էին Թաղին տղաքը կամքիս հնազանդեցնելուս հա-

մար։ Խումբ մըն էի կազմած բոլոր տղաքը, որոնց մէջ կային ինձմէ աւելի տարէցներ, բոլորն ալ մէկ ազգաբար նշանիս կը սպասէին դպրոցը, ծովեզրը, տունը, դաշտը, լեռները ի մի հաւաքուելու, բան մը ընելու, գործ մը կատարելու համար։ Ցեղաբանական աշխուժութեամբ, տղայական մեծ համարումով թագաւորական կամ յեղափոխական խաղեր խաղալու, հերոսներու երեւոյթ առնելու, ըմբոստանալու, վարժապետին դիմադրելու և երբեմն ասոր անոր պարտէզը կամ այգին կողոպտելու՝ չարութիւն չկոչուելու համար նախապէս պատրաստուած ծրագիրով մը։ Օրինակ, պըտուղը եթէ չէ հասած՝ մեղք էր փրցնելը։ Հասած պըտուղը ուտելու չափ քաղել՝ պարտէզէն դուրս ապահով տեղ մը մէկ անգամէն ուտել և լմնցնելը մեղք չէր և ոչ ալ չարութիւն, կը բաւէր որ ուրիշի մը չտրուէր, ո՛չ տուն տարուէր և ո՛չ ալ շատ քաղելու մարդկային ամենավատ ագահութիւնը ցոյց տրուէր, տէրը սաստիկ նեղացնելու և բարկացնելու չափ։ Ամէն բանէ առաջ եկեղեցասէր էինք, որովհետև այդպէս էին բոլոր Ծովեցիները, և հետեւաբար, մեր անառակութեան ընթացքին չափաւորութեան աղբիւրն իսկ պէտք էր անպատճառ ծագէր այնպիսի տարելից մէկէ մը, որ գոնէ մեր տղայական համարումները կրելու չափ կրօնաբարոյական բան գիտցած ըլլար։ Օր մը, խումբիս տղաքներէն Յովհաննէս Պուլուտեան (վերապրող), գիւղին մերձակայ այգեստաններուն մէջ, ձորաբերանի մը վրայ կիրէ շինութեան մը ծայրը երեւան գալը ինձ տեղեկացուց։ Տղայական պարզունակ հետաքրքրութեամբ մէկ երկու ընկերներ հետերնիս առած բահով ու բրիչով գացինք, քիչ մը փորեցինք. ամբար մըն

էր կլորակ կիրէ շինուած և բերանը սալ քարերով գոցուած։ Վերադարձանք գիւղ, ուրախութեամբ պատմեցինք մեր հայրերուն։ Սակայն հակառակ մեր ակնկալածներուն մեզ ալ արգիլեցին, համոզելով թէ բան մը չկայ, ջուրի ամբար է, և վախցնելով որ կառավարութիւնը եթէ լսէ՝ մեզ պիտի բանտարկէ. «մի՛ խառնէք այդպէս հին բաներ»։ Եւ այդպէս քանի՜ յիշատակարաններ երեւան եկած ու «մի՛ խառնէք»ով մնացած են անյայտ, իրենց բովանդակ յայտնութիւններով։ Քանի՜ զարմանալի և իրենց հռչակ անուններով կենդանի աւերակներ կը մնան ծովէն դուրս ու ջուրին տակ անմատչելի։ Քանի՜ մետալներ, երկաթեայ և բրուտեայ ամաններ, վիմաքանդակներ պատահմամբ երեւան եկած են ձորերու բերաններուն, պարտէզներու, այգիներու և արտերու վարուցաններուն, ու անուշադիր կոտրուած, ծով նետուած, աղբերու մէջ ձգուած, վերըստին թաղուած և կամ տան օճախին, պատին, լըւացարանի ևայլն տեղերու մէջ գործածուած, մաշած ու մնացած են։ Քանի՞ է անոնց թիւն ու թուահամարը այդ «այլ ոչ շատ և ոչ ալ ընդարձակ» Ծովք-Կէօլճիւկ աշխարհի մէջ։

— Անթիւ անհամար, մէկ ծայրէն մինչև միւսը, սար, բլուր, ձոր, ձորակ, դաշտ, սարաւանդ, ջուրին տակ և ջուրի եզրին, ամէն մի քայլափոխի վրայ, աւերակ պատմական երեւոյթներով, աւերակ հայկական անուններով, աւերակ քրիստոնէական շունչով, աւերակ Հայ Ցեղի ու Հայ Եկեղեցիի գերագոյն պատմութիւններով։

Եթէ պահ մը Կիւլէսէրեան Վարդապետին ձայնակցինք և ընդունինք թէ Ժ· դարու վերջերէն մինչև

ԺԲ. դարու կէսերը, աւելի քան 150 տարի ծաղկեալ մեր պատմութեան ծանօթ Տովքը չէ Տովք-Կէօլճիւկը, թող թոյլ տրուի ինձ ուրեմն որ ընթերցողին հարցնեմ թէ՝ ապա ո՞ր դարու աշխարհն է, և Հայը ո՞ր օրերուն ունեցաւ այս «այլ ոչ շատ և ոչ ալ ընդարձակ» տեղին վրայ իր ազգային և կրօնական մէկը միւսէն գերազանց պերճ օրերը...:

Կը յանձնարարեմ որ վաղուան մեծ մարդը, Ծոփաց աշխարհի մեծ հնախօսն ու հնախոյզը իր հետ ունենայ այս տողերը: Կը բաղձամ որ ցեղիս սերունդները ամէն բանէ աւելի հետաքրքրութիւն ցոյց տան պատմութեան և սերտեն անոր դասերը, զի միեւնոյն ատեն պատմութիւններէն կ՚երկարի ազգերու ազատութեան ճանապարհը: Կը բաղձամ և կը հաւատամ, որովհետեւ նոր սերունդի հոգիներուն վերեւ աւելի յուսատու կը թեւածի Հայ Ցեղին միտքն ու մտածողութիւնը, որ այնքան դարեր պահեր է զինք, և դարձեալ, կրկին ու կրկին պիտի վերականգնին ինքնիշխան յառաջդիմութեամբ, նոր ստեղծագործութիւններով և մեծ յաղթանակներով: Ես կը հաւատամ որ օր մը՝ ուշ կամ կանուխ, պիտի հնչէ իրենց «Ձայն բարբառոյ Հայրենիքի», արի՛ք, վերադարձէ՛ք ձեր պապերու ժառանգի տեղերը, ուր ամէնուդ հիասքանչավայրն է, ուր ձեր դրախտն է, ուր ձեր սրբարանն է և ուր ձեր ամենագերագոյն գանձերը կան թաղուած:

Սակայն, ես տակաւին չլմնցուցի իմ պատմելիքներս...:

ԾՈՎՔ ԳԻՒՂԸ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Պատմեցի Ծովակի ջուրին բարձրացման և Ծովքի փոփոխութեան մասին, շեշտեցի բնակիչներու գաղթականութեան և ազգափոխութեան յեղակարծ վիճակները, մէջբերումներ կատարեցի Ծովքի ծերունիներու գիտցածներէն ու պատմածներէն, յիշեցի վերջի Ծովք հայաբնակ գիւղին անունը, սակայն չըսի թէ ովքե՞ր են վերջին Ծովեցիք, ո՞ւր տեղ է այդ գիւղը և ե՞րբ կազմուած։

Ջուրի բարձրացման պատճառաւ, դաշտավայրի բնակիչները հետզհետէ սկսած են գաղթել. նոյնը ըրած են նաև լեռնաշղթային ծունկերը և ստորոտները թառողներ, որոնք խորհած են թէ իրենց դաշտերը թաղող ջուրը տակաւին շատ պիտի առնէ։ Վերջիններէն մաս մը տեղափոխուած է լեռան կողերուն վրայ. ատոնք վերջէն վրայ հասնող հալածանքներէն ազգափոխուած են։ Այնպէս որ՝ մէկ ու կէս կամ երկու հարիւր տարուան ընթացքին, այսինքն Ծովակի բարձրացման սկզբնաւորութենէն մինչև 1800ի առաջին տարիներուն, Ծովեցի մնացորդներ— անշուշտ քաղաքացիներ— հազիւ 60-70 տուն գոյութիւն ունին եղեր Ս. Նշանայ բարձունքը։ Ըստ ծերունիներու վկայութեան, այնչափ դժուար է եղած բնակիչներուն գաղթելը կամ տեղափոխուիլը, և այնչափ ակամայ որ՝ ջուրը իրենց տուներուն մէկ մասը կոխելու ատեն իսկ տակաւին ձգել հեռանալ չեն ուզած։ Կուլպար Պաճի, որ ամենավերջին տեղափոխութեան ատեն բաւական չափահաս է եղեր, հետեւեալը պատմած է. «18 տարե-

կան նշանուած աղջիկ էր, երբ կը մնայինք տակաւին Ս. Նշանայ շուրջ։ Ջուրերը աստիճանաբար բարձրանալով՝ ալիքները մեր տուներուն մէջ կը հոսէին. շատ անգամ կտաւ շինելու համար մեր պատրաստած մասուրաները (ճախարակ) ալիքներուն ձեռքէն կ'առնէինք։ Այս վիճակին մէջ նորէն ոչ ոք կ'ուզէր հեռանալ, մինչև որ մեզ կղզիացնող ջուրը աւելի սկսաւ աճիլ և մեզ բարձրաշէն Ս. Նշանայ հետ բոլորովին թաղելու վախը տալ։ Եւ որովհետև նաւակի մասին մեզմէ ոչ ոք գաղափար ունէր, բոլորս ալ աճապարեցինք շըրջապատող ջուրի նեղ մասին վրայ փայտերով և որթի շիւղերով կամուրջ մը շինել, անց կատարելու համար։ Մէկ տարուան ընթացքին ոչ ոք մնաց, բոլորս ալ տեղափոխուեցանք, հին գիւղի հանդիպակաց կալերուն տեղը կազմելով նոր գիւղը, դարձեալ Ծովք անունով, որ հիմա մեր գիւղն է»։ Անիկա ալ վերջ գտաւ 1915ի ընդհանուր կոտորածին։

Ծովեցիք իրենց տեղափոխութեան հետ չէին տարած միակ անուն, այլ իրենց մէջ ժառանգական պահած էին ցեղասիրութիւնը, լեզուն, եկեղեցական հաւատալիքները, արհեստները և ուրիշ բազում աւանդական սովորութիւններ, որոնցմէ կարեւորները պիտի յիշեմ իրենց կարգին։

Վերջին Ծովեցիք այլեւս հեռու հայ գիւղերէ, շըրջապատուած Թուրքերէ և Քիւրտերէ, բան մը որ բոլորովին կերպարանափոխ ըրած էր զանոնք իրենց նախնիքներէն, ան ալ տարազի տեսակէտն էր։ Նախկին Ծովեցիք գլուխնին կը դնէին նուրբ և գեղեցիկ կտաւէ շինուած գլխարկ մը, որուն գտակ կ'ըսէին։ Գտակը իրենք կը պատրաստէին՝ վրան զանազան ասեղնագոր-

ԾՈՎԼԵՑԻ ՄԵԾ ՀԱՅՐԸ ԵՒ ՄԵԾ ՄԱՅՐԸ ԻՐԵՆՑ ՀԱՐՍՆԵՐՈՎ ՈՒ ԹՈՌՆԻԿՆԵՐՈՎ.

ծուլթեամբ։ Գօտկին շուրջը կը փաթաթէին եղերք-
ները բանուած գոյնզգոյն չիթեր (եազմա), որոնց մէկ
ծայրը կը կախուէր աջ ականջին քովէն մինչև ուսին
վրայ։ Միլթանի տակէն կը հագնէին կուրծքը զար-
դարուած բաճկոն մը, առանց թեւի։ Մարմնոյն վրայէն
շապիկ մը՝ հաստատուն կտաւէ, երկայն փէշերով, ո-
րուն թեւերուն ծայրերէն կը կախուէր երկար մաս մը
ի նշան ազմիկութեան, իսկ վարտիքը իր լայնու-
թեամբ և շինուածքով կը համապատասխանէր շապի-
կին։ Փառաւոր գօտի կը կապէին, որուն մէկ կողմէն
կը կախուէր կարճ կամ երկար քիչ մը կլորակ սուր
մը, զարդարուած կաշիէ գօտիով։ Հարուստները աւելի
գեղեցիկ կը հագուէին, և փոխանակ կապոյտ կտաւէ
բանուածապատ շալվար հագնելու, թաւիշէ շալվար կը
հագնէին, որուն ապրանքը կը բերուէր Արաբիոյ կող-
մերէն։ Կիներն ալ գրեթէ իրենց ամուսիններուն պէս
կը հագուէին, միայն տարբերութիւնը սա էր որ կի-
ները գլուխնին այրերէն աւելի կը փաթթէին և մնաց-
եալ ամէն ինչ աւելի նեղ կը հագնէին. շալվարի տեղ
ունէին պարեգօտ մը, որ կոնքէն վար կողմնակի ճեղ-
քուածքով մը կը բաժնուէր երկու մասի, երկարած մին-
չեւ ոտքերը։ Առնցմէ զատ ոտնամաններու ձեւերը կը
տարբերէին, և կիները ունէին ապարօշ, որուն հետքերը
տակաւին կը մնային Ծովեցի տարիքոտ կիներու քով։

Տարազի տեսակէտը, ըստ ծերունիներու վկայու-
թեան, վերջին տեղափոխութենէն առաջ փոփոխու-
թիւն կրել սկսած է, և մինչև նոր գիւղի շինութիւնը
բոլորովին կերպարանափոխուած է (տեսնել պատկեր
էջ 63)։ Ինչ որ Ծովեցիք կարողացած են իրենց հետ
տեղափոխել, իրենց անունը յաւերժացնող մաս մը

ԾՈՎԼԵՑԻ ՄԱՅՐ ՄԸ ԻՐ ԵՐԿՈՒ ԶԱՒԱԿՆԵՐՈՎ.

այն հնութիւններն էին, որոնք կը մնային Ս. Նշան վանքին թանգարանը։ ԺԸ. դարուն, այդ թանգարանը ճոխ է եղած ձեռագիրներով և զանազան հնութիւններով։ Իր մէջ եղած է շատ սիրուն գեղարդ մը, տեղացի իշխանաց միոյն սուրը, որո՛նք երկուքն ալ կը մնան հիմա Գոմերցի Խուրշիտ անուն Քիւրտի մը տունը (*), և ուրիշ շատ մը թանկագին իրեղէններ, որոնց համար յիշած են ծերունիք ըսելով. «Ճոխ էր մեծ ու հին քաղաքներու թանգարաններուն պէս», սակայն չենք գիտեր թէ ինչ եղած են 1800ական թուականներէ առաջ։

Ինչ որ Ծովեցիք իրենց հետ տեղափոխած էին Ս. Նշան վանքին մնացեալ հնութիւններէն և համանուն եկեղեցի մը շինելով զետեղած էին մէջը, առաջինն էր Ս. Նշան խաչը, մէջը ագուցուած մետաղեայ մաս մը Քրիստոսի Խաչելութեան զամերէն, կամ ըստ ոմանց՝ «Մասն ինչ այն կոնքէն յորում Քրիստոս լըւաց աշակերտաց ոտքերը»։ Այս խաչը չեմ գիտեր թէ 1895ի դէպքէն առաջ ի՛նչ ձեւ ունէր և ի՛նչպէս կը պահուէր. սակայն, որ ատեն որ Ծովեցիք իրենց հետ չէին կրցած կզզին տանիլ, կամ խորհելով թէ եկեղեցի, գրքեր և այլն չպիտի ապատակեն, իր տեղը թողուցած էին. թալանիչ Քիւրտեր անոր բոլոր զարդերը առած և մետաղեայ մասը միայն թողուցած են՝ մէջտեղը գնդակաձեւ կլորակով մը, որուն մէջ Ծովեցիք կ՛ուզէին տեսնել բուն զաղտնիքը գերագոյն խաչին։ Բայց որովհետև իշխանութիւն չեն ունեցած

(*) Հօրս բարեկամ այս Քիւրտը, 1912ին իր տունը հանդիպելու պարագային, հօրս առաջարկին վրայ, բերաւ պաստառներով փաթաթուած գեղարդը երկար, եւ մաս մը բանալով ցու-

խառնուելու, պատկառանքով կը վերցնեն ինկած տեղէն և առեն մը վերջ նոր արծաթեայ մասեր շինել կուտան՝ ժամանակի քահանային, շինութեան ծախքը հոգացողին և դէպքի մասին յատուկ արձանագրութիւններով: Ինչ որ ես տեսած եմ ընդհանուր պատերազմէն առաջ, մարդաչափ երկարութեամբ խաչ մըն էր, տակը բեհեզեայ պաստառներով փաթաթուած, իսկ վրան ալ հնդկական թանկագին ծածկոց մը ձգուած: Կը պահուէր տաճարի սեղանին ետև բարձրէն կախուած մասնատուփի մը մէջ, որ ունէր երկու բանալի: Ծընունդի օրը և Զատկի Կիրակին միայն պատարագէ վերջ մասնաւոր արարողութիւններով, դպիրներու երգերով և խնկարկութեամբ քահանան իր աջ ուսին վրայ առած վար կ'իջեցնէր տաճարին առջև, երկու դասերու մէջտեղը: Ոև է մէկուն համար արգիլուած էր մինչև իսկ անոր ծածկոցին դպչիլ: Քահանային ուսին ետև երկարող մասին տակ կը հաւաքուէին տասնեակ մը Հայ, Թուրք, Քիւրտ ցաւագարներ, որոնք յատկապէս այդ օրերուն կը բերուէին իրենց ազգականներուն կողմէ: Իսկ արտաքին մասը, այսինքն կոթը զոր քահանան կը բռնէր երկու ձեռքերով, արծաթեայ էր, վըրան վերոյիշեալ արձանագրութիւններով, որ տեղէն կը համբուրէին հաւատացեալները: Այս խաչը խառնելու և անոր ամէն մասերը նայելու իշխանութիւն ունէր միայն Եպիսկոպոսը: Այս մասին կը յիշեմ որ այժմ Գերմանիա բնակող ուսուցչապետ Տ. Հայկազուն Արամեան, Ծովեցիներէն շատ սիրուած այս անձնա-

---

ցուց ինծ: Պզտիկ էի, վրան հայերէն արձանագրութիւն ըլլալը միայն կը յիշեմ:

ւորութիւնը, օր մը ըսաւ Տ. Պօղոս քահանային իմ ներկայութեանս :

— Տէր Հա՛յր, ի՞նչ ընեմ որ Ս. Նշան Խաչին ներքին մասը տեսնելու թոյլ տաք ինձ :

— Այդ բանը քիչ մը դժուար է. որչափ որ քեզ յարգենք ու մեծարենք, պէտք է գիտնաս որ անիկա տեսնելու և ուզած ձեւովդ նայելու համար եպիսկոպոսական աստիճան ունենալու ես. եթէ ծայրագոյն վարդապետ ալ ըլլաս՝ նորէն անգամ կարելի չէ։ Կը տեսնե՛ս, Արղնիի վանքին մեր Առաջնորդները և ուրիշներ, որոնք շատ անգամ հոս են, սակայն անոնցմէ ոչ ոք կը փորձէ տեսնելու, որովհետև եպիսկոպոս չեն, և հետեւաբար իշխանութիւն չունին :

Ծովեցի տարիքոտ անձեր գովեստով կը խօսէին եպիսկոպոսի մը մասին, որ եկած նայած է, թէև ո՛չ եպիսկոպոսին անունը կը յիշէին և ոչ ալ թուականը։ Ուրեմն Ծովքը այցելող ոչ մէկ վարդապետ կարողացած է տեսնել Ս. Նշան խաչին ներքին մասը :

Ըստ ծերունիներու պատմութեան, այս Խաչին հետ՝ ի հնումն Ս. Նշանայ թանգարանին մէջ, գեղարդին և սուրին ժամանակակից կար ուրիշ անուանի Ս. Խաչ մը, որ անծանօթ եպիսկոպոս մը Ակլ փոխադրած է։ Այս մասին «Թորոս Աղբար»ի հեղինակը կը գրէ. «Տիգրանակերտի կուսակալութեան Արղանայ գաւառին մէջ Ակլ կամ Էկիլ բերդաւանը ի հնումն անուանի բերդաքաղաք Ս. Նշան եկեղեցին ունի խաչ մը պատառներով փաթաթուած։ Այդ խաչը ըստ աւանդութեան այն տաշտին մասն է, յոր Տիրամայրն Մանուկ Յիսուս կը լուար։ Կէօլճիւկէն բերուած է աստ» :

Այս երկու Խաչերու մասին ալ կ՚աւանդուէր թէ

Շնորհալիի ժամանակ Երուսաղէմէն բերուած են, որոնք մեզի կը յիշեցնեն 1142 թուականը։

Երբ, Անտիոքի ժողովէն վերջ Շնորհալի Եպիսկոպոս դարձաւ Տօվքի կաթողիկոսական փոխանորդութիւնը վարելու, իսկ Տօվքի Հայրապետն Գրիգոր Պահլաւունի՝ Շնորհալիի եղբայրը, Պապի նուիրակ Ալբերիկոս Եպիսկոպոսին հետ գնաց Երուսաղէմ, և ըստ պատմութեան վկայութեան Սիօնի Պատրիարքարանին մէջ գումարուած ժողովէն յարգուած վերադարձաւ Տօվք, իր Աթոռը։

Տօվեցիք, այն խաչին հետ փոխադրած էին նաև ուրիշ երեք հրաշագործ փոքր խաչեր, որոնք մեծ տօներու ութօրեքին մասնաւոր անօթներու վրայ բեհեզեայ ծածկոցներով կը մնային տաճարին առջև, յաւարտ ժամերգութեան ժողովուրդը զանոնք համբուրելու համար։

Ասոնց հետ թանգարանին մէջ կան երեք եպիսկոպոսական և վարդապետական գաւազաններ, որոնցմէ մինակ երկու հատ բերած էին, մէկը եկեղեցին կը մնար, իսկ միւսը այժմեան կղզիին եկեղեցւոյ Տ. Ներսէս քահանային տունը, զոր անշուշտ քահանան մասնաւորապէս իր տունը տարած, ու վերջէն իր զաւակներուն մնացած էր։ Գետհանի վանքին դուռը, որ չենք գիտեր թէ կղզիի եկեղեցիին ալ որպէս դուռ ծառայա՞ծ է։ Ասոնց կարգին ուրիշ եկեղեցական անօթներ։

1800ի առաջին տարիներուն, տակաւին չփոխադրուածի, Ս. Նշան եկեղեցին ունեցած է երեք 300էն աւելի ձեռագիր գրքեր։ Ասոնցմէ մաս մը՝ աւելի խոշոր ծաւալով պատմականները թաղուած են 1836էն վերջ, մաս մը ծանօթ Տ. Մարկոս քահանան սեփակա

նացուցած է, մաս մը Տ. Մարկոսի բոլոր գրքերուն հետ այրուած է 1895ի դէպքին, և մնացեալներն ալ երկու մեծկակ սնտուկ լեցուն՝ 1915ի գարունին քահանային թելադրութեամբ թաղուեցաւ այս տողերը գրողին և ուրիշ քանի մը տղաքներու ձեռամբ:

Անուրանալի է որ Ծովեցիք ունէին շատ տկար նախապաշարում մը, որ վերջերը տակաւին նոր ըս-կըսած էր ցրուիլ: Այն էր թէ հնութեանց հետաքրր-քիր ո. և է մէկը, ըլլայ գրագէտ, հնախօս, կղերական թէ աշխարհական անձնաւորութիւն, կը բաւէ որ գիւ-ղացի չէ, պէտք չէ տեսնէ իրենց հնադարեան բաները: Այդ համոզումը չեմ ուզեր ըսել թէ ուրկէ կազմուած էր, բայց այնքան խոր տպաւորուած էր որ՝ 1910ին, Խարբերդ-Մեզրեցի Նազլի Հանըմ անուն հարուստ տի-կին մը սերտ բարեկամութիւն մշակելով գիւղի քա-հանային հետ, միջոց մը գործածած էր մեծաքանակ գումարով մը ստանալ եկեղեցւոյ զուտ մագաղաթեայ ձեռագիր գիրք մը: Այս խնդիրը լսելով գիւղացիք այնպէս մը լարուեցան քահանային դէմ որ Նազլի Հա-նըմ այլևս անգամ մըն ալ միտքէն չանցուց գիրքը ձեռք ձգելու մասին աշխատիլ:

Երբ մենք վերջին անգամ ձեռագիր գրքերը կը տանէինք թաղելու, քահանան մեզի ըսաւ. «Եթէ լեռ-ներուն մէջ ապահով տեղ մը չպիտի կրնաք պա-հել, Ընկերութեան (*) գրքերուն պէս տարէք այրեցէք: Ատոնց մէջ այնպիսի գրքեր կան որ հինգ անգամ թա-լանի գացած, գերի տարուած արձանագրութիւն ունին,

(*) Գիւղին գաղտնի Կազմակերպական Միութիւնը :

կը պատմեն քաղաքական դէպքեր» ։

Աւա՜ղ և բիւր աւա՜ղ, ժամագիրք, ճաշոց, մաշտոց, աւետարան, խորհրդատետր, տաղարան, և այլն, որպէս եկեղեցական գրքեր խուզարկութեանց և հալածանքի համար վտանգաւոր չեն ըսելով տեղերնին թողուցինք. իսկ թանկագին ու եզական գրքերը՝ անուս ու անգիտակից, տղայական ողորմելի մտքով տարինք անզգոյշ և անուշադիր յանձնեցինք շերտով մը ծածկըւած հողին (*) ։

Կղզիէն բերուած էին նաև շատ մը սրբատաշ ու քանդակազարդ սեւ քարեր, որոնցմէ մէկ մասով գիւղին եկեղեցւոյ ներքին դրան բոլորակը շինած էին, մաս մը սիւներուն տակ դրուած էր և մէկ մասով ալ աւազանն ու տաճարներուն աթոռները շինած էին։ Հիմա անոնցմէ մաս մը թաղուած է հոն՝ մոխրացած գիւղին եկեղեցիին փլատակներուն մէջ, և մաս մըն ալ Հայր-Աթոռի աղաները տարած և իրենց տան սանդղամատները շինած են։ Վերապրող տարեցներէն դըժբախտաբար ոչ ոք բան մը գիտէ և կը յիշէ այդ արձանագրութիւններէն. սակայն այդ վիմաքանդակները եթէ բնութեան հարուածներու չհանդիպին, հոն են ու կը մնան թաղուած անյեղլի, որպէս վաղուան կենդանի վկաները ։

Ս. ՄԱՄԱՍ.— Ծովք գիւղէն բլրակով մը բաժնուած

(*) 1919ին, վերապրող քանի մը տղայոց հետ գացինք նայելու. ափսո՜ս, փտած էին ամէնքն ալ սնտուկներով միասին, միայն մէջտեղերը քառորդ մաս ողջ մնացած Նաշխուն Աւետարան մը կար կողմնակի մագաղաթեայ երկու թերթերով, որոնք իրարու հետ փակած չէին կարդացուեր ։

կայ աւերակ մը, իր յարակից հանքային ջրով, որ կը կոչուի Ս. Մամաս: Հոս կ՚աճին վայրի ծառեր՝ կաղնի, ալուճ և տարատաղուն: Իր ամբողջութեամբ Ս. Նշանայ սեփականութիւնն է: Ըստ Ծովեցիներու պատմածին, ամէն տարի ամառ ատեն՝ յուլիսի վերջերուն, իրիկունը ուշ ատեն, Ս. Մամասէն գնդակաձև լոյս մը կը շողար դէպի Ս. Նշան կզզի, որուն քանիցս ականատես եղած են բոլոր գիւղացիները: Ս. Մամասի հանքային ջուրը ցաւեր բժշկելուն համար, լոգանք ընողները շատ են:

Ծովեցիք և տեղացի Քիւրտերը մեծ կարևորութիւն կուտային Ս. Մամասի, և անցորդներէն շատեր կը համբուրէին հանքային ջուրին մօտակայ աւերակին կից երկու Խաչքարերու մէկը կամ միւսը (*):

(*) Մէկ մէթր բարձրութեամբ քանդակազարդ խաչքար մը կանգուն կը մնայ Ս. Նշան կղզիին դիմացի ծովեզրի գերեզմաննոցին մէջտեղը, քովիկը նախորդ էջերուն մէջ յիշուած գըրքաձեւ անուանի քարին: Բարեպաշտ Ծովեցիք կը ճամբուրէին այդ խաչքարը, քովէն անցած ատեննին:

ԾՈՎԵՑԻՆԵՐՈՒՆ ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ծովեցիք իրենց հետ տեղափոխած ու պահած էին շատ մը աւանդական սովորութիւններ, որոնցմով որոշ կը ցուցադրուէր նահապետական կեանքին կուսութիւնն ու բարքերու անաղարտութիւնը։ Անոնց ներքին կեանքը պարզ և անսեթեւեթ էր։ Տան մեծին կը հնազանդէին ու զայն կը սիրէին բոլոր տնեցիք, մեծ ու պզտիկ և ան ալ իր կարգին կեանքն իսկ չէր խընայեր բոլորին երջանկութեան համար։ Հակառակորդները կը սիրէին ու կը յարգէին զիրար՝ ներկայացուած պատեհութիւններուն օգնելով, ցաւակից ու խնդակից ըլլալով իրարու անկեղծօրէն։ Ժամանակին ճշդութեամբ իւրաքանչիւրը իր պարտականութիւնը կատարելով՝ ներսի ու դրսի գործերը կը վարէին անշշուկ։ Կարելի է ըսել թէ՝ կէտ առ կէտ կը հետեւէին կրօնանական և ընտանեկան նախնի աւանդութիւններուն։ Կղերը կը սիրէին և անկէ կը պատկառէին անհուն հաւատքով։ Եկեղեցին իրենց համար ամէն բանէ աւելի էր, և կղերի ամէն դասակարգին վրայ ունէին մեծ համարում, անոր համար ընտանեկան և դրացնական վէճերն ու անհամաձայնութիւնները կղերին կը ներկայացնէին, անոր իրաւարարութիւնը խնդրելով։ Կղերին համար ոչինչ կը խնայուէր, և կը կատարէին ամէն գործ՝ անբաժան կրօնական շունչէ։ Բացարձակ Լուսաւորչական էին և իրենց եկեղեցիին դիրքը պահելու համար մեծ հաւատքով կը հետեւէին անկէ եկած բոլոր օրէնք-

ներուն, ու բնաւ չէին ուզեր ուրիշ յարանուանութեանց հետ շփման մէջ մտնել։ Հակառակ էին աւելի Բողոքական եկեղեցիին, և ատոր համար հակառակ Խարբերդի Գերման և Ամերիկեան Միսիոնարաց երկարամեայ աշխատանքներուն, անդրդուելի մնացին՝ իրենց գիւղին մերձակայ տեղ մը յատկացնելու միսիոնարական հաստատութիւն մը շինուելու համար։ Այս առթիւ, հետեւեալ բանաձեւը տեսակ մը սեփական համոզումն էր Ծովեցի ամէն դասակարգի համար։

«Շնորհալիի վայրին մէջ նման գործեր պէտք չէ իրականանան, Ս. Նշանը իբրև վկայ մեզ թողուած է. պէտք չէ իրականանան՝ չարատաւորելու համար մեր դարաւոր սրբարաններն ու հաւատալիքները։ Մեր եկեղեցիով աւելի հաւատացեալ, աւելի ազգասէր և աւելի լուսաւորեալ ենք, քան որ կ՚ուզեն համոզել թէ անկէ բաժնուելով պիտի ըլլանք։ Այդ ձեւով իրենց պարզած տնտեսական միջոցներու տեսակ մը դիւրութիւններն ալ՝ իբրև թէ պիտի ընծայուի մեզի, մերժելով կը յայտարարենք թէ իբրև մեր նախորդներու հարազատ հայ զաւակը, հայ Ծովքցին, հաւատով ու հաստատուն բազուկով կարող ենք շատ լաւ ապրիլ մեր դրախտային տեղին մէջ, և ուր ծաղկեցնելու համար մեր սպասած լոյսը տարբեր է...»։

Եկեղեցական տօները և պարզ կիրակին անգամ Ծովեցիք կը կատարէին շատ շքով։ Հիմա, այս վտարանդի օրերուն, երբ կը մտաբերեմ, խելքէ ելլելու չափ հառաչանքներ կը քաշեմ, այդ ի՜նչ փառաւոր հանդիսակատարութիւններ էին, որոնց նմանը ազգեր իրենց ազատութեան տարեդարձները չեն կատարեր. եկեղեցական այդ ի՜նչ արարողութիւններ էին, շարականոցն,

ալելուքի, մեղեդիի և տաղի այդ ի՜նչ հրաշալի, ի՜նչ դիւթական եղանակներ էին՝ ժառանգական փոխանցըւած, որոնց համն ու հոտը մտացս քիմքերէն անբաժան են դարձեր :

Եկեղեցիէն դուրս, կրօնական սկզբունքով կատարուած հանդէս-ուրախութենէն զատ, ընտանեկան, ընկերային, դրացնային հաւաքական խնճոյք-ուրախութիւններու միջոցին ալ կը տիրէր ազգայինի հետ խառըն կրօնական մթնոլորտ մը: Այս ուրախութիւններուն համար ունէին իրենց յատուկ երգեր, աւելի եարի վրայ, բոլորն ալ ժողովրդային բանահիւսութեան թանկագին գոհարներ: Հոս կը դնեմ նիւթիս համապատախան երկու նմոյշ զոր մաս մը իմ յիշողութենէս և մաս մըն ալ վերապրող տարեցներէն եմ առած :

Խըլկով են եփեր
Խոնչով են բերեր,
կարմրուկ ճարսներ
վ․անքէն են եկեր :
Արժանաւորեա՜յ սեղան են կազմեր :

Սուրբ Նշան վանքէն
Աղբիւրին ակէն
կուժը լեցած, անկէն
բռնած են բերեր:
Արժանաւորեա՜յ օրհնութեան ջուրին :

Չնձանէն քամեր,
ժամուն մէջ օրհներ
Սրբազան հայրեր,
Տուն, տուն են բաժներ :
Արժանաւորեա՜յ գինի են բերեր :

Թըփըր, Թըփըր ծայն կուգայ,
Ելէ՛ք, տեսնենք ո՛վ կուգայ,
Սիրուն բերդէն լուր եկաւ
Իշխանին հարսը կուգայ:
    Իշխանուհին ծիաւոր,
    կըրյիծները ոտաւոր,
    Հայ մանուկներ բախտաւոր,
    Ապրի՛նք մէկանց դարաւոր:

Ուշագրաւ էր աւելի Բարեկենդանի երեք օրերուն կիներու և աղջիկներու յատուկ կատարած ուրախութիւնները և պարերը: Գիւղին մէջտեղերը ընդարձակ տանիքի մը վրայ, տունը լուսաւորող երդիկ ծակին շուրջը կլորակ կը պարէին անդադար: Առանց այլ և այլի պարին կը մասնակցէին ամէն անոնք որոնք շատ ծեր և մանուկ չէին կոչուեր: Պարին երկրորդ օրը, կընքամայրերը քանի մը ընկերներով նոյն տարուայ հարսները պատուակալ կը բերէին և պարին կը մասնակցընէին, բոլոր հարսներ իրենց քողերով ծածկուած իրարու քով կը կենային աւելի պարաշարքին մէջտեղերը: Պարողներուն մէջ աւելի գիտակից դասն էին երգիչները, որոնք կը բաժնուէին երկու մասի և կը կենային պարին մէջ դէմ դէմի: Սկսող մասը առաջինը կ'ըլլար, որուն երգը ձայն ձայն կը կրկնէր երկրորդը: Ահա՛ երկու նմոյշ ալ այդ երգերէն:

Սա դիմացի էգին վանքինը կըլմանի, հա՛յ,
Մէջի օլըրտողը տէր հայրը կըլմանի, հա՛յ,
Էտեւէն գալողն ալ եղբարս կըլմանի, հա՛յ:
Մարիամ վրան զարկեր բերդին մոտերը, հա՛յ,

Մէկդի աղկեկ ծովը մէկդի լառները, հա՛յ.
Մէկդի հօտերը կարծին մէկդի գառները, հա՛յ:
Ջուր բերէք ջուր բերէք ձեռքուընիս լուանամ, հա՛յ,
կարմիր ջուրին բերէք բեռներս բառնամ, հա՛յ,
Դէպի վանքը երթամ ցաւերս մոռնամ, հա՛յ:

Եա՛լալի, եալալի՛ ցեներն ելլելս կուգայ,
Եա՛լալի, եալալի՛ Դարվար հայիլս կուգայ:
վ՚անքը բերդին դիմացն է,
ճամբէն անցնողն իմ եարն է:
Եա՛լալի, եալալի՛ Ժամուն մէջ քնացեր եմ,
Եա՛լալի, եալալի՛ Սուրբ Նշանը տեսեր եմ
Գացէք ըսէք տէրհօրը,
Ցաւերս մոռացեր եմ:
Եա՛լալի, եալալի՛ Եկուր գնայ հայ տղայ
Եա՛լալի, եալալի՛ բերդին դուռը քաջ տղայ,
Եարդ փրկելու համար
պատերազմէ մեծ տղայ:

Իգական դասին վիճակուած ուրախութեան օրեր էին նաև Համբարձման հինգշաբթին և յաջորդող կիրակին, երկու Վըճկի օրերը: Այս անգամ իրենց պարերն ու ուրախութիւնները կը կատարէին պարտէզներու մէջ, որ ամեն տղայոց ալ բաժինն էր ջանալ անոնց եփած տապակհաւկիթները գողնալ, որուն կ'ըսէին հաւկթագողութեան խաղ:

Տեառնընդառաջի կրակները Ծովեցիք կը վառէին բեւեկնիի ճիւղերով, որոնց կ'ըսէին ծրտի, և սիրահար էին անոր հանած ձայնին ու ցայտող կայծերուն:

Տարուան փեսացուները բերելու և պատրաստելու պարտաւոր էին ծրտին, որ կը վառուէր նաև իրենց տանիքներուն վրայ։ Ամէն Տեառնընդառաջի իրիկուան քանի՛ կրակ վառուէր, կը նշանակէր թէ այդ տարին այնքան հոգի փեսայ եղած են։

«Աստուածածին»էն զատ, նախընթաց չորս կիրակիներն ալ Ծովեցիք կոչած էին ուխտի կիրակիներ Ս. Նշանայ, Հայր-Աթոռի, Կապանայ, Կայսերիկի և Հազար-Բաբայի համար։ Վերջիններին ուխտագնացութիւնը, որուն կը մասնակցէին նաև շատ մը արտաքին ուխտաւորներ, աւելի կանոնաւոր էր։ Ուխտաւորները նախորդ շաբաթ օր երեկոյի մօտ կը ճամբորդէին և լեռներու մէջէն կը տեսնէին արեւին մարը մտնելը։ Կատարը պաղ ըլլալուն համար, ուխտաւորները գիշերը կ՚անցնէին կողերէն հոսող կաթնաղբիւրներուն քովերը։ Առաւօտուն, արեւածագէն բաւական առաջ գագաթը կը հասնէին։

Այսպէս կ՚ընէին նաև բոլոր ագգափոխ Ծովեցիներ։

ԾՈՎԵՑԻՆԵՐՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Ծովք գիւղը կրօնապէս Արղնիի թեմին մէկ ծուխն էր, բայց Ծովք երկիրը վարչապէս երկու մասի կը բաժնուի։ Ծովքը իր ինքնավարութիւնը կորսնցնելէ ու թրքաց տիրացումէն վերջ, երկար ատեն ամբողջութեամբ պատկանած է Արղնի-Մատէնի սանճագին, Տիարպէքիրի կուսակալութեան։ Սակայն Խարբերդի նոր քաղաքը՝ Մեզրէն շինուելէ յետոյ Ծովքն ու Ծովեցիին կալուածները բաժնուած են երկու մասի, որոնք կը կոչուէին Արեւելեան և Արեւմտեան։

Արեւելեան մասին մէջ, մինչև Բերմաղի դաշտերը, և մինչև Մատէն քաղաքի մօտ, ունէին Ծովեցիք միայն արտեր, իսկ գիւղին շրջանակի մէկ ժամ տարածութեան հետ մէկտեղ մինչև Խաչ-Կէտուկը կը ծըփային Ծովեցիներու այգեստանքը, պարտէզները, մարգերը և արտերը։ Որչափ որ տեղն ու դիրքը կը սնուցանէին, այսու ամենայնիւ Ծովեցիք տնկագործութեան մէջ ժառանգական վարպետներ էին։ Ամենավերջին ժամանակներուն մէջ ունէին ընդարձակ այգեստանք զարդարած գիւղին վերեւ՝ լեռնափէշերը։ Տուն չկար որ 2-3 մինչև 7 այգիներ չունենար, որոնց ամէն մէկը կ՚արտադրէր տարեկան առնուազն 800 քիլօ խաղող. նոյնպէս էին պարտէզները, որ գիւղին շուրջ, ծովեզրերուն վրայ, ափերէն դէպի լեռ երկարող ձորակներուն մէջ կը տարածուէին հազար ու մէկ տեսակ պտղատու և անպտուղ ծառերով, բանջարեղէններով և ծաղիկներով։

Պտղատու ծառերուն մէջ նշանաւոր էին թթենին,

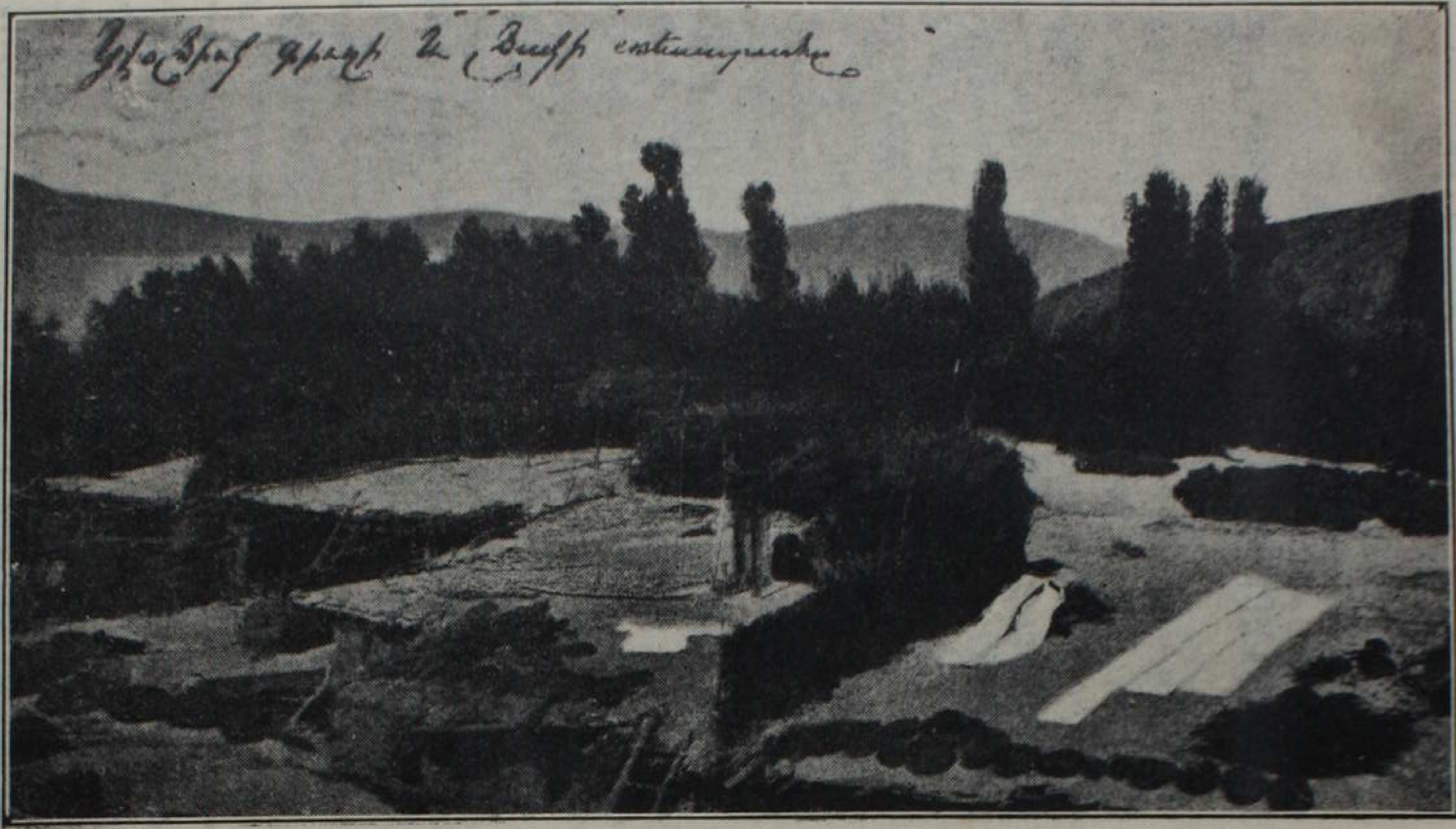

ԾՈՎՔ ԳԻՒՂԻ ԵՒ ԼՃԱԿԻ ՏԵՍԱՐԱՆԸ

ընկուզենիին, խնձորենիին, տանձենիին, բալենիին, ծիրանիին, սալորենիին և մէյլէմը իրենց զանազան տեսակներով։ Իսկ ուռենիին և բարտենիին իրենց անթիւ անհամարներով ստուերացուցած էին Կէօլճիւկի ափերը, մեղրահամ աղբիւրներու մօտերը, և ձայնը անուշ հոսող առուակներուն եզերքները։ «Դրախտ մըն է Ծովք իր պարտէզներով», ըսած է Ամերիկացի Միսիոնար Մր. Բիկզ։ «Չեմ խորհիր թէ այնքան գովելի Զուիցերիոյ տեսարանները Ծովքի հասնին իրենց համով ու հոտով», ըսած է Ամերիկացի Մր. Նափ (*)։ «Հայրենիքս երթալու այնքան փափաք չունիմ որքան փափաք ունիմ Ծովք երթալու», ըսած է ուրիշ Գերման Միսիոնար մը։

1922ի երկրորդ տարագրութեան օրերուն, Աֆիոն-Գարահիսարի դպրոցին տնօրէն՝ աքսորական Փրօֆ. Յ. Նազարեան քանիցս կ՚առաջարկէր ինձ Մեզրէի մէջ, զինքը անգամ մը Ծովք տանելու, նոյնը նաև ուրիշ տարագիր ուսուցիչ մը, որ յաճախ կ՚ըսէր. «Ի՛նչ պիտի ըսեմ տարագրութեանս ազատ օրերուն ես ինծի, երբ երեւակայեմ թէ մինչև Խարբերդ գացի ո՛չ Ծովքը տեսայ և ո՛չ Ասորւոց ի հնումն Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին»։ Դժբախտաբար քաղաքական թոհ ու բոհին պատճառաւ ոչ մէկին փափաքը կրցայ գոհացնել։

Ծովեցիք երկրագործ չէին, ամբողջ հարիւր տան մէջ 5-6 տուն հազիւ կային որ իրենք կը վարէին

(*) Մր. Նափ այնպիսի մեծ հայասէր մըն էր որ, ընդհանուր կոտորածին չուզեց Թուրքիայէն դուրս ելլել, աւելի նախընտրելով Հայոց հետ տարագրութիւնն ու խաչուիլը։

իրենց արտերը, մնացեալները բոլորն ալ ունէին մարա-պա Թիւրաներ: Արհեստի տեսակէտով, գրեթէ շատ քիչեր էին որ վերջապէս բան մը չէին գիտեր, թէև բոլորն ալ իրենց գիտցածները չէին գործածեր ամէն ժամանակ: Էին որմնադիր, հիւսն, ատաղձագործ, ներկարար, կտաւագործ, կօշկակար, դերձակ, և այլն: Կը պահէին կաթնատու կենդանիներէն զատ եզ, ձի, էշ և ջորի:

Բրուտ էին աւելի կիները. կը շինէին շատ մը տեսակ հողամաններ, որոնք լաւ մը կրակով թրծելէ վերջ կը գործածէին: Այս ամաններէն ամէն տեսակը իր յատուկ անունը ունէր: Ուտելու համար մէջը կերակուր լեցնելու պզտիկը քոտիկ, իսկ քիչ մը մեծը գոշ, եփելու համար մեծը պուտուկ, քիչ մը պզտիկը և աւելի նուրբը խլիկ, իսկ ասոնց բերանները կալցնող սալաձեւներէն մեծը՝ խուփ, փոքրը՝ խպըլիկ. Ջուր կամ ո և է հեղուկ լեցնելու համար գործածուած ամաններուն ամէնէն պզտիկը՝ որ բերանէն զատ թէյամանի պէս կողմէն ալ պզտիկ ծակ մը ունէր, կը կոչուէր լուլիկ, քիչ մը մեծը՝ փարջ, գետունա և ամէնէն մեծը՝ կուժ: Ձմրան պաշարները պահելու համար մեծ ամանները կճիկ, բղով և ամէնէն մեծը կը կոչուէր փեթակ. վերջինը չէին թրծեր իր մեծութեան պատճառաւ: Նաև կար քարղան, որ պղինձէ տաշտի ձեւ ունէր, և կը գործածուէր այն բաներուն համար, ինչ բաներուն համար որ տաշտը կը գործածուի:

Ծովքի սահմաններուն մէջ բազմաթիւ էին ջրային և ցամաքային թռչունները իրենց տեսակներով: Ասոնցմէ շատ քիչերու միայն ուտելու սովորութիւն ունէին տեղացիները: Կէօլճիւկի ջուրին մէջ ազատ ապրող ու աճող թռչունները ունէին առանձին անուններ

Ծովեցիներու կողմէն տրուած. ջոթ, ջոթորոս, Թորոս կամ Թորոս աղբար, Էրկան շըլլի կամ խարապաթաղ: Ասոնք թռչուններու այն կարգին կը պատկանէին, որոնք թռչելէ աւելի կարող են քառորդ ժամ ջուրին տակ մնալ։ Այս տեսակ մը երկակենցաղ թռչնազգիներու անուններուն նուիրած է հայրենագիր Սրուանձտեանց իր «Թորոս Աղբար» գիրքը, ուրկէ կ՚առնենք իր համով ու հոտով,-ոճով ու իմաստով որքան հայրենի, նոյնքան և շահեկան, հրապուրիչ ու զմայլելի հետեւեալ տողերը։

«Մեծին Հայաստանի Չորրորդ Հայք նահանգի գաւառներէն մին է Ծոփաց աշխարհ, Ծոփք Մեծ. գըրւած է նաև Ծովք, առաւել անուանի եղած Ծոփք կամ Ծովք Շնորհալւոյն հօր, տոհմին և եղբարց բնակավայր լինելով։ Իսկապէս ծով կամ ծովք մը կայ Խարբերդի, Արղնու և Մալաթիոյ լերանց միջև, բաժակաձև, բայց Խարբերդու կը վերաբերի և անոր աւելի մօտիկ է, իբրև 6 ժամ։ Ես կը կարծեմ թէ՝ Ծոփք կամ Ծովքն է Ծովիկ բառ, սա իր մէջն ունէր դղեակ մը, ուստի և անուանուած է Ծովք-Դղեակ։ Հոս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ և ազգի Շնորհքն ծագած է։ Հոս ծնած, շընչած, լացած, երգած, գրած և աղօթած է Ներսէս Շնորհալին, ուստի և իմ այս անգամի ուղեւորութեան ամենամեծ շահս եղաւ հանդիպիլ ու երկրպագանել այս Ծովիկին և դղեկին, ջրոց և տաճարի աւերակին, ուր ամենայն ինչ շնորհալի էր...»։

«Տիգրանակերտէն ի Ջերմուկ և ի Չնքուշ վերադարձած էի, ուստի Խարբերդու վրայօք պիտի անցնէի գայի։ Չնքուշէն 9 ժամ եկած էինք, կարաւանը իւր օթեւանն ըրաւ Բէյաան (Գետհան) գեղը. ես անցայ և

ուղիղ արահետէն խոտորելով բարակ ուղիով մը շատ բարձր լեռ մը ելանք. կ'ուզէի անպատճառ նոյն գիշերը՝ Հայոց Ծովք գեղ կամ ըստ Թրքաց՝ Կէօլճիւկ իջեւանիլ: Բոց ու կրակ եղած էր փափաք սրտիս մէջ, կը տոչորէր հոգիս և մարմինս. այնպէս կ'զգայի եթէ նոյն օրը չհասնիմ, չտեսնեմ, չհամբուրեմ այդ ջուրն ու հողը, պիտի մեռնիմ կարօտակէզ՝ աչքս բաց մնալով...: Արդէն հնար չէր ձի նստիլ. կը քալեմ, կը վազեմ, կը թռիմ, և ահա պաղ հով մը, քայլ մի եւս, և ահա Ծովքըն իւր ցանկալի երեսը ցցուց... կարկամեցայ...: Ո՞վ կարող է նկարագրել այն բուռն և խոր յուզմունքն որ տիրեց իմ հոգեկան և մարմնական բովանդակ մասանց վրայ: Ո՛վ իմ պաշտելի Շնորհալւոյս տուած ու առած, օրհնուած ու օրհնած, աղօթած ու երգած տեղի տեսարան ու հանդիսարան...: Այժմ կ'զգամ թէ մարդ ո'ր աստիճան յափշտակութեան մէջ կը գտնուի, երբ իւր ամէնէն աւելի սիրածին հանդիպի: Քարերու գլուխը քարացած մնացեր եմ, և ապա գետինը թաւալեցայ երեսացս վրայ: Կը փարիմ, կը գրկեմ, կը պագեմ, կ'սթափիմ, և, այլ աչերս չվերցուցի երկինք: Երկինքէն բարձր փառք մը գտած էի: Աչքս ի ծովս, շեշտ ի ծովս»:

«Ծո՛վ, դու է՞ր չես ծիծաղիր»:

«Բաներ կ'որոնեմ իւր մէջ՝ չցուցըներ. հարցումներ կ'ընեմ իրեն՝ չպատասխաներ: Իւր ափանց ալիքներ՝ որ կը ծփծփան առանց հողմակոծութեան և առանց փոթորկի, նշան է թէ փոթորիկը զանի այնքան վեր ու վայր յուզած է, որոյ կուրծքը ուռչած է և ծովուն խորերը կոծով լի, նման թշուառ դժխոյի, որոյ գլուխն ու դէմքը փայլուն երեւի ադամանդներով, ու-

կեկուռ ճեղենակներով, բազմեալ բարձրաշուք փղոսկըրէ գահոյից վրայ, արտաքուստ երեւոյթ երեւելի և նախանձելի, բայց շարունակ արտասուեն իր աչերը, ցաւն ու կսկիծը կրծէ ներսէն անոր սիրտն, լայ ու հեծեծէ, քանզի կորուսած է նա իր երկու աչաց լոյս երկու զաւակները, երկուքն ալ թագակիր գլուխներ, մին փառք եկեղեցւոյ, միւսն փառք դիւցազնութեան։ Ծովիկն աչքի ձև ունի, կոյսի մը աչքին պիտի ըսէի, բայց ա՛լ ճիշդ՝ մանկամարդ արւոյ մը կը նմանէր, խորհրդաւոր գեղեցկութեամբ և շնորհքով գեղուն ականողի մը, զոր արտասունքն աւելի հրապուրիչ կը գործեն, լերանց շրջանակի մը մէջ ամփոփուած, և ինչպէս սև ոսպ մը՝ աչքին բիբը, այնպէս կը մնայ և կ'երեւնայ սև ու քայքայուած շէնք մի այս ծովուն մէջ, կղզեակ-ղղեակին վրայ Ս. Նշանի տաճարին աւերակն։ Ո՛ աւերակ, որքան զերկինս բարձր ես և մեծավայելուչ իմ սրտիս համար...։ Գիշերը անքուն անցուցինք, արշալոյսին նաւ նստեցանք կղզին երթալու, աւա՜ղ աչերուս, սև ու սպիտակ քարեր ցիր ու ցան՝ խառնխալեալ որմունք եւեթ կան...»։

«Համբո՜յր քարերուն, համբո՜յր հողերուն, համբո՜յր փլատակաց վրայ բուսնած խոտերուն։ Եւ ցօղն Հայաստանի հոգւոյն արցունքն որ ամէն առաւօտ կ'իջնէր շաղախել կղզեկիս փոշիներ և քարերու խճեբէն ծլած թուփերը, լզեցի, կրծեցի, ճաշակեցի, իմ ալ ցօղերս թափելով հոն։ Դեռ 50 տարի յառաջ աստ կը բնակէին Ծովեցի Հայքս, և նախ թերակղզի էր. մեզմէ շատերը այս աւազանը մկրտուած են» ևն. կ'ըսէին իմ նաւիչներս։ Լուսատիպ մը պէտք էր ճիշդ այս պահուս, սոյն Աստուածաբնակ աւերակին և Աստուածար-

եալ Ծովքին տխուր ու վսեմ տեսիլն տայէր, պատկեր՝ զոր աւելի կը կենդանացնէր արեւուն ծագման քնքուշ ճառագայթն, և լերանց ու ծառոց ստուերները կը կախէր երկնափայլ ծովուս բիւրեղեայ ծոցոյն մէջ. այս պահուս երբ ձկունք երամով կը կայտռէին, երբ թըռչունք թիռ թիռ կը թռէին: Բայց ինչո՞ւ ամէնքն ալ անձայն էին: Վա՜հ, երբ լռեր էր Ներսէսին քնարը «Զարթիք Փառք իմ» երգելէն, զոր կը նուագէր Զուարթըն հոգւով «Ընդ զուարթունս նոր երգս առեալ Նորոգողին». և կը կրկնէին այս թեւաւոր ալախօսիկ տիբացուք «Ալէլուիա՜», այն օրերէն ալ լռած էին թըռչնոց դայլայլիկք»:

«Ո՜վ կրնայ բաժնուիլ ձեզմէ, ափ ու աւեր Սուրբ Նշանայ: Ո՜վ կրնայ թողուլ զձեզ, քարինք և ալիք Ծովք-դղեկիս: Արդեօք որքա՞ն պիտի ապրինք դուք կամ ես. տա՛յր ինձ երկինք այն երջանիկ առիթն կրկնելու անյագ համբոյրս և անհատ արցունքս ի ձեզ»:

«Լերինք և իբերք Ծովկիս, ձեզ որ արձագանք տուած ու առած էք շնորհալի երգոց ու մեղեդեաց Շնորհալւոյն»:

«Ջուրք և թռչունք, ձեզ, որ զուարթ խայտանօք ազդած ու շարժած էք Երկնային Աշուղին զգացմանց քնարին հոգեղէն թելերը»:

«Աստեղք և արէգ, ձեզ, որ պայծառ և շքեղ ճառագայթներով ոգեւորած էք պայծառ հոգին Հոգենուագին «Առաւօտ լուսոյ, արեգակն արդար, առ իս լոյս ծագեա» գեղգեղողին»:

«Դեռ ցամաքը չելած, հաւք մը կը տեսնեմ, սեւորակ փետուրով, բարակ վզիկով, գլորիկ գլխով, զոր ծռած էր մէկ քով, թխորակ աչերով, սպիտակ լանջով

ծնկները ծալած ջրոյն ալեաց վրայ կ'երերայ, սգաւորի մը կամ անգին կորուստ ունեցողի մը կը նմանի, բնութեան և առաւօտեան բոլոր գեղեցկութիւնն ու զուարթութիւնը իրեն վրայ չազդեր, անփոյթ հայեացք մը կը ձգէ աչքի ծայրով դէպի մեզ երբեմն: Մինակ միայնակ է ինքն բոլորովին: Յանկարծ ծովուն յատակը կ'իջնէ կ'անհետանայ, խորերը կը յուզէ, և ահա ջրոյն երեսը կ'ելնէ պարապ և ունայն, միենոյն տխուր տիպով ու դիրքով...»:

«Ի՞նչ կ'որոնես, խե՛ղճ հաւուկ»:

— Ի՞նչ է այս թռչնոյն անունը, հարցուցի ծովեցի ընկերներէս:

— Պատասխանեցին, ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ է իր անունը:

«Թորո՛ս աղբար, ա՛ռ նոր զարկ մը սրտիս... Արդեօք որո՞յ անձնաւորութիւնն էր այն»:

«Ա՛յ Թորոս աղբար, որ կը յուզես ծովուս խորերը, կը յուզես սրտիս անդունդները: Թորո՛ս աղբար, ո՛ր մէկ կորուստներդ կը խնդրես, արդեօք տաճարի՞ն թէ դահլիճին, Լևոնեա՞նց թէ Ներսէսեանց, Հեթումեա՞նց թէ Գրիգորիսեանց: Խո՞յրս թէ սաղաւարտ. խա՞չն թէ գայիսոնն, փետուրի՞կն թէ պողովատիկն, դրո՞շմն թէ դրօշակն, Աստուածաբան մատեա՞նն թէ գահոյք արքունական, Ծիրանի՞ն թէ Եմիփորոնն, Վըկայասէրին բուրվառն ու աղօթամատո՞յցն թէ Թորոսի սուրն վրիժուց: ... Է՛յ Թորոս աղբար, թո՛ւր ինձ հետ, թո՛ղ զքեզ տանիմ հայրենիքէն հեռացեալ Հայոց ի տես, ի յոյզ և ի յոյս...»:

«Բայց դու կը մերժե՛ս, չե՛ս համոզուիր, և ոչ տեղէդ կը բաժնուիս: Այո՛, դու ուղիղ ես, յուզէ, խնդրէ, որոնէ ա՛յդ տեղ, ԿՈՐՈՒՍՏԸ ԿՈՐՍՈՒԱԾ ՏԵՂԸ...»:

Ասոնց միսը կուտուէր։ Ճերմակ, բայց թեւերուն վրայ քիչ մը թխագոյն թռչուններ, որոնք վարժ են իրենց նեղ վիզով մեծ ձուկեր կլլելու, ճարպիկօրէն բռնելով ջուրին երեսը ցատկելու պահուն, կը կոչուէին պզտիկները իրենց ձայնէն առնուած՝ ջռօ, իսկ մեծերը՝ ջիլիլլի։ Ջիլլիլիներու դասը, Աստուածածնայ ուխտաւորներուն հետ կը մեկնէին օտար և տաք երկիրներ ձմեռը անցնելու։ Ասոնց պէս գաղթող էին նաև դեղնորակ ու կարմրագոյն թռչուններ, որոնց կ՚ըսէին շնորհ։ Երկուքին ալ միսը չէր ուտուեր, մանաւանդ շնորհինը, որուն բոյնին իսկ դպչելը շնորհքէ զրկուիլ ըսել էր։ Աւանդութիւն մը կար որ, իբրև թէ շնորհ թռչունները Շնորհալիի ժամանակուան շատ սիրուն թռչուններն են։ Եւ իրօք ալ ծովակին թռչուններէն և ոչ մէկը ասոնց պէս գեղեցիկ էին, խումբ խումբ կ՚ապրէին ու տխուր երգաձայն ունէին :

Ասոնցմէ զատ ծովակին մէջ անհամար էին բադերու տեսակներ ու սագեր։ Ոչ մի տեսակի թռչուն կը հետաքրքրէր Ծովեցիները թռչնորսութիւն ընելու, և մինչև անգամ ճնճղուկներու զանազան տեսակները գիւղին մէջ, տան ցուիքներու տակ, պարտէզները, լեռները բիւրաւորներով, և կաքաւները իրենց բազմութեամբ սարերու մէջ հաւնոցներ կը կազմէին։ Միայն վերջինին բոյնը գտնելու, հաւկիթները առնելու և եթէ կարելի է դիւրութեամբ մը զինքը բռնելու հետաքրքիր էին տղաքներ։ Ասոնց հետ ցամաքային թռչուններու կարգէն էին իրենց միսերով անպէտ՝ ագռաւ, ուրուր, անծեղ, արագիլ, էգմաճա, ծառծակող, յոպոպ, ծիծառըն, արծիւ, սապոնգող, բու, և այլն։ Խեցեղէն տեսակներէն՝ խզունջ, խեչեփառ, կրիայ շատ էին, որոնք նոյն-

պէս անպէտ էին բոլոր տեղացիներուն համար։ Պարտէզներու մէջ երբեմն երևցող ոզնին չէր յարգուեր, իսկ հաւք ու հաւկիթք առատ և աժան էին ամէնուն համար։ Եւ այս ամէնուն հետ Ծովեցիներու տնտեսական կեանքին ոչ նուազ գլխաւոր տեղը կը գրաւէր ձկնորսութիւնը։ Հարուստ թէ աղքատ, բարեկեցիկ թէ խեղճ առանց բացառութեան ամէնքն ալ ձկնորս էին գոնէ ամառուան երեք ամսուան միջոցին։ Շատ հետաքըրքրական էր անոնց ամառնային ձկնորսութեան անբաժան այս տեսակէտը, որ չենք գիտեր թէ ո՛ր թուականէն սկսած է։

Ծովակին ջուրը քիչ մը աղի է, այնչափ մը միայն որ՝ նաւորդները իրենց ծարաւը մեղմացնելու համար կը խմէին շատ անգամ։ Ջրագրական տուեալներու առընթեր, քիմիականօրէն ալ կ՚ընդունուի թէ ծովակի այդ ջրային տարածութիւնը նոյն համեմատութեամբ երկարատև կեանք մը չէ ապրած։ Նոյն բանը կը հաստատեն նաև իր եզերքները, ուր երբեք չեն երևիր այն մանր աւազահատիկները ինչ որ ունին երկար կեանք ունեցող ծովեր և լճակներ։ Եւ ասոնց հետ մէկտեղ ջուրին մէջ կ՚ապրին իրենց առատութեամբ միմիայն երկու տեսակ ձուկեր, թէև չենք գիտեր թէ ստորաջրեայ աշխարհի հարիւրաւոր կենդանիներէն գոյութիւն ունեցողներ կա՞ն։

Ձուկերէն մեծ տեսակը եթէ չըսենք հարինգն է, որ աւելի աղի ջուրերու մէջ կ՚ապրի, կրնանք ըսել թիւնիկն է, գետակի ձուկերու տեսակէտէն քիչ մը կերպարանափոխուած իր գոյնով, որ ամէնէն երկարը հազիւ երեք թզաչափ կ՚ըլլայ։ Իսկ փոքրը ճերմակ, մատաչափ մեծութեամբ խառուտն է, որուն Ծովեցիք

կ'ըսէին նաև խառուտիկ, մանտրատ։ Թխենիկը ամառը խոշոր աւազուտ տեղերէն, իսկ ձմեռը ժայռոտ եզերք-ներէն կամ ըստ Ծովեցիներու շաճարներէն կ'որսային ուռկաններով, որոնց մեծին կ'ըսէին արծող, որ երեք կարգ հիւսուած մէջտեղինը աւելի նեղ ծակերով կը գործածուէր միայն նաւակով և լողակով, իսկ միւսը ամէնուս գիտցած վարիմ էր։

Կէօլճիւկի ծովակին եզերքներուն վրայ ցանցառ երեւցող մանր աւազները, որոնց Ծովեցիք միլ անունը կուտային, ջուրի հարուածներէն չեն գոյացած, այլ աւելի հեղեղներէն և հողուտ եզերքներէ առաջ եկած են և անհունապէս կը տարբերին հին կեանք ունեցող ծովեզրերու խումերէն։

Իսկ այն հետաքրքրական որսորդութիւնը որ ունէին Ծովեցիք, խառուտինն էր։ Մայիսի վերջերուն կամ Յունիսի սկիզբներուն կը բացուէր ձկանց բոյները կազմուած աւազներով, որոնց կ'ըսէին փորուղ, և ուր ձուկերը շարքերով խաղալ կը սկսէին, խիճերու չէն տեղերուն վրայ Ծովեցիք կը շինէին կոլեր, մարդ դիւրաւ վերցնելու մեծութեամբ եօթը քարերով։ Քարերու երեքը առջև, իսկ կողմնակի երկուական կը շարէին, ետեւը, առջեւը, մէջը և դուրսը աղուոր մը աւազելով. Ամէն մէկ կոլ ունէր երկու բերան, որուն աջ կողմի բերանը կը հաստատէին լոֆլոֆը։ Լոֆլոֆը տոպրակի ձեւ ունէր. ճկոյթ մատ չմտնելու չափ նեղ ծակերով հիւսուած և բերանը աղեղնաձեւ փայտով մը, որուն երկու ծայրերը կ'ամրացնէին կոլին բերանը կազմող քարերուն։ Լոֆլոֆը ալիքներէն չշարժուելու համար ձեռաց չափ պզտիկ քար մը մէջը կը դնէին, և նոյն մեծութեամբ երկու քարեր ալ բերանը կողմնակի հաս-

տատուած փայտի ծայրերուն կից կը գետեղէին: Խըտուտները արեւը մարը մտնելէն ետքը, մութին՝ բաց բերաններէն կուգային և կը խաղային կոլերուն մէջ: Որսորդը որ արթուն կը հսկէր մացառներով կամ վայրի ու և է հաստատուն բոյսերով շինուած աւելով մը, կամ Ծովեցիներու կոչածին պէս խըրտոցով մը կը քշէր խաղցող խտուտները լոֆլոֆներուն մէջ ու յետոյ հանելով կը պարպէր քիչ մը վերեւը փորուած փոսերուն մէջ, կրկին կը շարէր: Այս գործողութիւնը որ կը կատարուէր կէս ժամը մէկ անգամ, կը կոչուէր հոֆ: Եթէ պատահէր որ մեծ ալիքներ ծագէին և կոլերուն վրայ մանր աւազներ արշաւէին, հարկ էր, կամ մօտ տեղերէն աւազներ բերել և կամ դիւրաբեկ ապառաժէն մաս մը մանրել խիճերու վերածել, որուն կ՚ըսէին խժիք, և լեցնել մանր աւազները անհետացնելու համար, որովհետև խտուտները մանր աւազներուն վրայ չեն գար: Արեւածագին երբ այլեւս խտուտները լոյս տեսնելով չէին գար ցամաք, որսորդը հաւաքած խտուտները փոսերէն լոֆլոֆներուն մէջ լեցնելով լաւ մը կը լուար, կը պատրաստէր մինչև նաւակը գալու: Ինչու որ նաւակը կ՚երթար և կը մնար ամէնէն հեռու կոլեր ունեցողին մօտ, որ անպատճառ նաւակին տէրերէն ըլլալու էր, և առտուն հաւաքելէն կը վերադառնար: Իսկ գիւղին մօտերը կոլ ունեցողները՝ աւանակներով, կամ եթէ քիչ ըլլար, շալակներով կը բերէին: Գիւղին շուրջ, ծառներու տակ, այս անգամ աղբիւրի կամ մաքուր առուակի ջրով աղուոր մը լուալէ վերջ կը լեցնէին ամանները ու լաւ մը կ՚աղէին: Աղելէ ետք ամաններուն բերանները կը ծածկէին, ու այս վիճակով կը մնար 3-5 ժամ: Կէսօրին տիկիններ և աղջիկներ կը նստէին

ամաններուն շուրջ և այդ աղուած խատուտները մախաթով մէկ մէկ աչքերէն կը շարէին երկու մէթր երկայն թելերու վրայ, որոնց անունն էր շարոց, և կրկին շարոց շարոց լուալով կը կախէին իրենց յատուկ տեղերէ։

Երկու օր վերջ, երբ նոյն օրուան խատուտներու շարելը կը լմնցնէին, մինչև իրիկուան ուշ ատեն քիչ մը չորցած շարոցներու խատուտները իրարմէ հատ հատ կը փրցնէին։ Հատրտելէ վերջ, շարոցները մէկ երկու օր ալ հատրտուած վիճակով ձողերու վրայ կը կախէին և յետոյ թելերէն կը քաշէին ու կը փռէին տանիքներու շխուած տեղերուն վրայ, ինչպէս կ՚երևի 80րդ էջի պատկերին մէջ։ Այս վիճակով քանի մը շաբաթներ արևու տակ մնալէ վերջ, կը ծախէին, կ՚ամբարէին ուտելու կամ վերջէն աւելի սուղ ծախելու համար։ Խատուտի որսորդութիւն չկար շաբաթ, կիրակի և մեծ տօներ եղած գիշերներուն։

Ամէն մէկ տուն, տարուան այդ երեք ամսուան ընթացքին, միջին հաշուով կը հաւաքէր 400 քիլօ չորցած խատուտ, և նոյնչափ ալ թիւնիկ ձուկ։ Եթէ Մայիս ամսուն արգիլուէր ձուկ բռնել, որ ձուկերուն հաւկըթաթափի ամիսն է, ըստ Ծովեցիներու բամծին քանի մը տարիէն ծովակը պիտի լենայ ձուկերով։

Կարգ մը Թիւրտեր ալ ձկնորսութիւն կ՚ընէին գործիքները Ծովեցիներէն ծախու առնելով։ Անոնք գործիք շինել չէին գիտեր, սակայն ընդհանուր կոտորածէն վերջ թէ՛ սովրողներ եղան և թէ շնորհիւ թալանին ոմանք գործիքներ ունեցան։

Կէօլճիւկի վրայ, Կըրյած կղզիին տէր՝ Զըլֆիկ Թիւրտէն զատ, միայն Ծովեցիք ունէին նաւակներ։ Ամէն մէկ նաւակ կարող էր տանիլ 20-30 մարդ, և նոյն-

քան ծանրութեամբ բեռ։ Այդ նաւակներու շնորհիւ Ծովեցիք յարաբերութեան մէջ էին ծովակին շուրջ թառող բոլոր քիւրտ և թուրք գիւղերուն հետ։ Եւ դարձեալ նոյն նաւակներուն շնորհիւ էր որ 1895ի դէպքին Ծովեցիք մէկ ու կէս ամիս ապաստանեցան Ս. Նշան կղզին։ Քիւրտ խուժանը օրերով ի զուր տեղը հրացանաձգութիւն կատարեց։

Կէօլճիւկի նաւակներուն գոյութիւնը, իմ տեղեկագրական պատմութեանս մէջ հետաքրքրական հարց մըն է, թէ ո՞ր ժամանակէ ի վեր գոյութիւն ունեցած է, և ի՞նչպէս, քանի որ ծովակը նախապէս նաւակի պէտք չունենալու չափ փոքր եղած է։

— Ջուրին բարձրացման վերջի օրերուն Ծովեցիք նաւակ շինելու գաղափար անգամ տակաւին չեն ունեցած, ինչպէս Կուլպար Պաճին պատմած է։ 1840ական թուականներուն Արղնի-Մատէնցի Յոյն մին՝ Խըրիստո, Պոլսէն վերադարձին Ծովք կուգայ, և նաւակ մը շինելու գաղափարը կը յայտնէ Կուքի պէյին, որ ան ալ այն ատեն զինուորական հարիւրապետ մը եղած է։ Հարիւրապետը շատ լաւ կը տեսնէ այս գաղափարը, և ամէն մէկ օժանդակութիւն կ՚ընծայէ Խրիստոյի, որուն տեղացիներ վերջը աղաւաղելով Խըլստո անունով կը յիշէին։ Խրիստո, որ անպատճառ հիւսն մը եղած ըլլալու է և թերևս Պոլսոյ մէջ նաւակներ շինելու գործերով ալ զբաղած, կը շինէ առաջին նաւակը, և կը կառուցանէ Կէօլպաշիին ձախակողմեան բաժինին վրայ տուն մը, շինած նաւակը մէջը պահելու համար։ Երեք տարի վերջ այդ նաւակին տանը տեղը միայն մնացած է, ուր մինչև վերջը կը կոչուէր Խըլստոյին Նաւըզերը անունով։ Իսկ Ծովեցիք արդէն օրինակ-

ւելով ունեցած են չորս նաւակներ, Քրիստոյի շինած նաւակէն աւելի մեծ և հաստատուն:

Ծովեցիք ամառը կ'աշխատէին, իսկ ձմեռը կը հանգստանային: Աշունին իրենց կճիկները, բղուխները և փեթակները կը լեցնէին այլ և այլ պաշարներով՝ հացալիւր, պուղլուր, ծեծած, ոսպ, ձաւար, խոռուտ, աղը դրուած թինիկ ձուկ, որուն կ'ըսէին տարեխ, գինի, պաստեղ, ռօճիկ, ռուպ, պողաչոր, թուլթ, աղը դրուած միս, պանիր, չորթան, թանքամ, իւղ, աղը և թթուն դրուած և չորցուած շատ մը տեսակի բանջարեղէններ և այլն: Զանազան փայտերով կը լեցնէին փայտանոցները, որոնց քով կը շարէին վայրի փշապատ և կարծր բոյսեր. գազ, ալէյրոսօ, խուընտաղ, ճաւկուտ և այլն: Ասոնցմով դիւրաւ կը վառէր կրակը, և ատոր համար կը կոչէին փաքցաք:

Ամբողջ ձմեռը, գործ մը որ կը կատարէին Ծովեցիք, այն ալ կտաւագործութիւնն էր, աւելի թեթև կերպով:

ԾՈՎՔԻ «ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ»Ը

Մեր պատմութեան առջի մասը լրացնելէ առաջ կ'ուզեմ քանի մը խօսք ալ ըսել Ամերիկայի մէջ կազմուած «Ծովքի Ուսումնասիրաց Միութիւն»ի մասին, որ կը խորհիմ թէ նկատելի չափով կապ ունի նիւթիս հետ:

Ծովք Կէօլճիւկը երկար ատենէ ի վեր պատմագէտներու կողմէ ծեծուած կէտ մըն է, և երբեմն այդ ծեծի ձայները եղած են այնքան ուժգին, որ եթէ տեղացիք, այսինքն Ծովեցիք լսելու ականջներ ունենային «անհաւասիկ աշխարհն մեր որ ոչ ծանեաք»ով մը շատ յուզումներ կրնային հանդարտեցնել, և շատ աւելի՝ եթէ կը հասկնանք կրնային արժեցնել ինքզինքնին: Բայց չըրին և ոչ մի բան այս տեսակէտէն, և ընդհակառակը ապրեցան բոլորովին անտարբեր, աւելի կղզիացեալ վիճակով: Հրապարակին հետ շփում կատարելու դիտակցութիւնը արդիականացուցած էին, կամ աւելի ճիշդը ըսենք զարգացուցած էին սահմանամէջ բռնազբօսիկ կերպով. բան մը որ Ծովեցիին համար թանգ էր, իսկ իրական հրապարակին համար անարժէք: Ինչո՞ւ էր այսպէս: Ինչո՞ւ իրենց յեղաշրջումը ժամանակի իսկական պահանջքին չէր մօտենար: Հարցեր են ասոնք, որոնց մասին Ծովեցիներու կեանքին ծանօթ ո և իցէ մարդ եթէ քչիկ մը սապէս խորհելու ըլլայ, ուզէ չուզէ իր ձեռքը պիտի երկարէ վերջերը Ամերիկայի պէս աշխարհի մը մէջ գոյութիւն և ձեռնհասութիւն ունեցող Ծովքի Ուսումն. Միութեան քղանցքին: Որովհետև անոր մօտ կը գտնէ աւելի

մեծ պատասխանատուութիւնը։ Թէ ի՛նչպէս։ Այնպէս, ինչպէս որ նման շատ մը Հայրենակցական Միութիւններ անտես մնացին, և պատմութեան համար անյիշատակ ու անժառանգ կորան «վերջինն չար քան զառաջինն»ով։ Անոր համար որ, այնքան դիւրին պահանջքին առջև չերևելու համար կարծես Թապատոցները նախամեծար սեպեցին, և ոչ մէկ ատեն չուզեցին գոնէ ճիգ մը ընել իրենց ով ըլլալը յայտնելու համար։ Եւ ի՞նչ է աւելի դիւրին ու արժանաւոր գործը։ Հարց մնաց անտեսանելի իրենց աչքերուն առջև։ Շօշափենք այդ հարցը «Ծովքի Ուսումնասիրաց Ընկերութեան» առջև, և եթէ կարելի է քանի մը խօսքով բացատրենք պարզ դրական և անժխտելի կերպով։

Չենք գիտեր այնքան լաւ նախկին Ծովեցիներուն աստիճանը ուսման տեսակէտով, սակայն տեղափոխումէն մինչև 1890ական թուականը Ծովեցիք հազիւ թիւով 20 հոգի ունեցած են, որոնք կարող եղած են հայերէն սահուն կարդալ ու գրել գիտնալ։ Այս կարգի մարդիկները կը կոչուէին եղեր տիրացու, աւելի յաջողները աւագ տիրացու։ Բոլոր տիրացուները բացարձակ իրաւասու են եղած եկեղեցւոյ արարողութեան մասնակցելու, և աւագ տիրացուները իշխանութիւն ունեցած են հսկելու եկեղեցւոյ դասը, պզտիկներուն դասաւանդութիւն կատարելու իրենց բնակարաններուն մէջ եկեղեցիին ըրած օգնութեամբ, և ի հարկին ընտրելու գիւղին քահանայացու։ Այս վիճակով մէջտեղ եկած են այնպիսի յաջողներ, որոնք եկեղեցւոյ բեմը դղրդեցուցած են, և կամ մինչև թեմական առաջնորդի պաշտօն փարած են։ Առաջինէն կը յիշուի Պօղոս Նաճարեան, վերջինէն Մարկոս Վրդ. Նաճարեան, որ իր

տիկինը մեռնելէն վերջ ձեռնադրուած՝ և ասկից մօտաւորապէս 50 տարի առաջ վարած է Արղնիի Աթոռը։ Երկուքն ալ միևնոյն ժամանակակից։ Բան մը որ արդի գիտութեամբ կարելի կ՚ըլլայ մատնանշել Ծովեցիներու ժառանգական ուրիշ մէկ հարստութիւնը։

Աւագ տիրացուները, իրենց սաներուն կուտան եղեր նախ այբենարան մը, և ապա Սաղմոսը,- որուն ալ կը յաջորդէր եկեղեցական երգեցողութիւն, ընթերցանութիւն և ամենավերջը շարական, զուտ եկեղեցական պատմութիւնով։ Տեղափոխումէն վերջ այս է եղած Ծովեցիներու դպրոցական կեանքի վիճակը, որ շատ աննշան բարեփոխումներով ապրած է մինչև «Ուսումնասիրաց»ի կազմութիւնը։

1895ի դէպքէն մէկ երկու տարի առաջ, առաջին անգամ ըլլալով Ամերիկա հասած են քանի մը Ծովեցիներ և հետզհետէ աճելով 1898ին կազմած են «Ծովքի Ուսումնասիրաց Միութիւն»ը, նպատակ ունենալով իրենց գիւղը շէնցնել, զարգացնել. գիտակցութիւն մը՝ որ առողջ ըմբռնումի տակ կը ծառայէ արժեցնել ըմբռնուած ուղին ու ենթական։ «Ուսումնասիրաց»ը կը փութայ ղրկել առաջին առթիւ ինք իր մէջ հաւաքած գումարը, որով կը հաստատուի գիւղին մէջ եկեղեցիին կից երեք սենեակնոց դասարան մը, որ կը դառնայ Ծովեցիներու նորահաս սերունդի ուսման ու զարգացման տունը՝ «Ուսումնասիաց»ի խնամքին ենթակայ։ Օրէ օր աճելով այդ դպրոցը, 1902էն վերջ այլեւս կը կանչուին դուրսէն գոլէճական ուսուցիչներ, որոնք կը կարդացնեն մինչև 120ի չափ աշակերտներ,

թէև տակաւին լման դպրոցական կանոններու անհամապատասխան վիճակով։

Շնորհիւ Տ. Գէորգ Բէնտէրեանի (Ծօրճ) և ուրիշներու եռանդագին աշխատութեան, «Ուսումնասիրաց»ը դպրոց մը չէր միայն որ երեւան կը բերէր Ծովքի մէջ, այլ հետզհետէ դպրոցէն ներս ընդարձակել կուտար ազգային կրակոտ երգերու թիւը, միջոցներ կը գործածէր գիւղին մէջ մեծցնելու ժամանակի հայ յեղափոխութեան կայծերը։ Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ Ամերիկայի մէջ կազմուած «Ազգային Պիւրօ»ին 400 տոլար յատկացնելով, փոխան կը ղրկէր բաւական թիւով գաղտնի զէնքեր։ Կը շէնցնէր եկեղեցին նոր արդուզարդերով, զանգակատունով և մաս մը նորոգութեամբ։ Միւս կողմէ նոր և աւելի մեծ ու աւելի պայծառ եկեղեցի մը շինուելէն առաջ կը ծրագրուէր կառուցանել նոր դպրոց մը աւելի բարձր և հիմնական սկզբունքներով։ Կը կազմուէր գրադարան մը այլ և այլ նոր հրատարակութիւններով լեցուն. «Ուսումնասիրաց»ն էր այդ ամէնը ընողն ու կերտողը։ Անոր անդամներէն «Հայրենի Տուն» վերադարձողներ անխնայ կերպով կը թափէին ամէն ճիգ ու ջանք իրականացնելու Միութեան ծրագիրները։ «Ուսումնասիրաց»ն էր և ուրեմն արտաքին հրապարակը տեսնողը, և կարողը լայն չափում կատարելու հրապարակը եկող ու դարձող բոլոր երեւոյթներուն հետ, բոլոր պահանջքներուն հետ։ Ի՞նչ կար, ի՞նչ չկար. ժամանակի ամենաէական արժէքը ինչ գործն էր որ ամէնէն առաջ հրապարակին վրայ պէտք էր երեւէր ի նպաստ Ծովքին, Ծովեցիին անուան յառաջացման, յաւէրժացման, «Ուսումնասիրաց»էն կախեալ էր, ան գիտէր աւելի

լաւ։ Քաղաքական և գիտական զարգացեալ մարդերու մէջ իր հրահանգին կը սպասէր կարօտ գիւղացին, իր պատեանէն դուրս աշխարհին ծանօթանալու, և ատոր համար մեծ աճապարանքով կը փութար կատարել այն ամէնը ինչ որ իրեն կը հրահանգէր «Ուսումնասիրաց»ը, որպէս կարևոր և արդիւնաւոր։

Կազմուած գրադարանի փայլուն տեղը գրաւելու համար «Ուսումնասիրաց»ը փութաց դրկել Ահարոնեանի, Ալիշանի, Խրիմեան Հայրիկի, Զօպանեանի, Սըմբատ Բիւրատի և ուրիշներու հրատարակութիւնները, Րաֆֆիի գրեթէ ամբողջական գործերը, բոլորն ալ ժամանակակից կեանքը քարոզող և բոլորն ալ ժամանակակից հայ կեանքի յառաջդիմութեան նուիրուած, մէկ խօսքով յեղափոխական, յեղաշրջական գրքեր։ Եւ հոս է որ պիտի ուզեմ ըսել թէ Ծովեցին մնաց ետ, և «Ուսումնասիրաց»ը ինքն իսկ չկարողացաւ հասկնալ այդ գրքերու պարունակութիւնը. և ամէնէն շատ ուշադրութիւն ընծայած Րաֆֆիի գործերուն, թէ ի՛նչպէս Հայ մեծագոյն վիպագիրը իր «Կայծեր»ով վա՛յ կը կարդայ ամէն անոնց, որոնք հին պատմական յիշատակարանները անտես կ'առնեն, թէ ի՛նչպէս կը յանդիմանէ ըսելով՝ «մինչև անգամ եղեր են կաթողիկոսներ, որոնք նոյնպէս ազատ չեն եղեր այս տեսակ յիշատակներ ոչնչացնելու մեղքէն». այս մասին կը յիշէ մէկը, որ ձեռագիրները ծովը նետած էր, և ալիքներու խաղացքին վրայ նաւորդները տեսած էին այն թերթը հալ ու մաշ վիճակով, որ մեր վաղեմի փայլուն պատմիչներէն Ղազար Փարպեցիի պատմագրքին կորսուած էջն է եղեր։ Նոյնպէս աստի, Ծովքի եկեղեցին մագաղաթ թէ ուրիշ հարիւրաւոր գրչագիրները կը մնային անպէտ և

անուշադիր։ Իրենցմէ ոչ ոք կը հետաքրքրուէր այդ գրքերով, իսկ դուրսէն հետաքրքրութիւն ցոյց տուողներէն ալ պահուած թաղուած և կամ աստ ու անդ, ասոր ու անոր նահապետական տունին մէկ անկիւնը նետուած կը մնար, առանց մէկ անգամ մ՚ իսկ բացուելու։ Գրադարանը շէնցնող մեծ ու թանկագին գրքերը, հազուագիւտ ու եզական մատեանները անտես կ՚առնէին, իսկ նոր հրատարակութիւններու աղաղակներուն ալ ուշ չէր դրուեր։

Ծովքը մեր վաղեմի սիրուն և փառաւոր Ծովքը չըլլալուն, և պարզ ու աննկատելի երկիր մը, տեղ մը, գիւղ մը ընդունուելու աշխատանքը կը կատարուէր ոմանց կողմէ։ Ասոնցմէ Կիւլէսէրեանը կ՚ըլլար բացարձակ ախոյեանը, որ Վիեննայի «Հանդէս Ամսօրեայ»ի միջոցաւ 1902-1903, օգտուելով միւսներու ցան ու ցիր կարծիքներէն կը համարձակէր նոր քննական շարքերով ջանալ վերջ տալու Ծովք-Կէօլճիւկը մեր Ապիրատի, Շնորհալիի և նոյնքան փառունակ ուրիշներու հայրենիքը կոչուելէ, գտնել իսկական Ծովքը տարբեր վայրի՝ Տլուք գաւառի մէջ, իր ծննդավայրին մերձակայ։

Անշուշտ Կիւլէսէրեան յաջս իր հայրենասիրութեան գովելի աշխատանք մը կը կատարէր։ Ոչ ոք կըրնար իր դիտողութիւնները այս մասին յառաջ քշել այնքան որքան պիտի կրնար հրաշալի յայտնութիւններ երեւան բերել Ծովք-Կէօլճիւկի մասին «Ծովքի Ուսումնասիրաց»ը։ Ճիշդ այդ պարագաներուն, ո՛չ թէ միայն հարիւրաւոր յիշատակարաններու լուսանկարները իրենց արձանագրութեամբ ձեռք կրնար բերել, այլ և մնացեալ հարիւրաւոր ձեռագիրներէն Ծովքի հազար տարուան պատմականը շատ հեշտիւ պիտի

կարողանար լոյս բերել հայ պատմութեան առջև (*)։

Մեծ և փառայեղ գործ մը կատարելու առիթը կը ներկայացնէր կամ աւելի ճիշդը կը յիշեցնէր Ամերիկայի մէջ ձեռնհաս գոյութեան տէր «Ծովքի Ուսումնասիրաց Ընկերութեան» մեծ հայրենասէր Րաֆֆիէն և ուրիշներէն աւելի, այժմ Սրբազան Կիւլէսէրեան վարդապետը։

Ծովքի «Ուսումնասիրաց»ը չըրաւ ոչ միայն այդ, այլ և մինչև հիմա իր գոյութեան մասին իսկ տող մը արձանագրել չտուաւ տարեցոյցներու, պարբերական-

---

(*) Վերջին պահուն, երբ մեր ձեռագիրը արդէն մամուլին յանձնուած էր, Քալիֆորնիոյ «ԼՈՅՍ»ի 1926 տարուան 8րդ թիւին մէջ կարդացի Ծովքի մասին գրուած նամակ մը, որ Գրիգոր Ա. Կէօլճիւկեան ստորագրութեամբ յղուած էր «ԼՈՅՍ»ի խմբագրին։ Ստորեւ կուտամ այդ նամակին մէկ շահեկան մասը։

«Իսկ արդեօք ո՞րքան օգտակար կրնայ ըլլալ գիտնալ թէ ո՛րտեղէն եկած է «ԱՐԵԳ» անուն գիւղը (Տեսնել էջ 15. կ. խ.), որ Ծովք գիւղի դիմացի կողմը քրդական գիւղ մըն է այսօր, իսկ ժամանակին հայ գիւղ եղած է, որուն բնակիչները նախապէս Նախիջեւանի կողմերէն փախած եկած են հոդ։»

«Այս «ԱՐԵԳ»ի մասին խօսուն պատմութիւնը կ՛ըսէ թէ երկու խոշոր ընտանիքներ Հին Նախիջեւանէն փախած եկած են հոս, որոնք սերած են եղեր Անիի Թագաւորական Պահլաւ ընտանիքէն։ Եւ ասկէ զատ, այսօր Ծովքի Ս. Նշան կղզիին ջուրին տակ կը մնայ տակաւին գերեզմանը Գրիգոր Վրդ. Պահլաւունիի, որուն եղբօրը՝ Տէր Աստուրի թոռներն եղան իմ նախահայրերս։ Եւ այսօր ես իրաւամբ Տէր Աստուրեան պէտք էր կոչուէի, փոխան Կէօլճիւկեանի, որը «Խափմա-Թախմա» անուն բսել է։ Ես պատրաստած եմ մեր տանը 350 տարուան պատմութիւնը եւ կեանքի ծառը շինած եմ անուններով։ Փափաքս է պատեհ առթիւ հրատարակել։»

(Սէյնթ Փօլ)

ներու և կամ ուրիշ հրատարակութեանց մէջ, որպէս պատմական փաստ և վկայութիւն:

Անգիտակ մնաց «Ուսումնասիրաց»ը այս առիթներուն առջև, ո՛չ թէ անոր համար որ Կիւլէսէրեանի տեսակէտը որպէս ճշմարտութիւն մը պիտի ընդունուի, և Ծովք-Կէօլճիւկը իսկական Ծովք կոչուելէ պիտի դադրի այլեւս, ո՛չ, որովհետև այդ չէ՛ կարելի, ան կ'ապրի արդէն իր թաղուած ու անթաղ յիշատակարաններու բազում վկայութեանց և անուան հետ, այլ՝ անոր համար որ Ծովքի մէջ կատարուած անցուդարձերու անծանօթ ու կարօտ Հայ պատմութիւնը պիտի մխիթարուէր լիապէս: Բայց այնքան ալ չենք կրնար ծանրանալ «Ծովքի Ուսումնասիրաց»ի վրայ, գիտնալով որ, ան՝ իր հաւաքական կեանքով ու գոյութեամբ հայրենասիրական վառ կրակով շաղուած, լծուած, ճգնած է միևնոյն ատեն երեւան բերելու պատմութեան պահանջքին հարազատ արձագանգելու կարող, այդ մեծ միտքն ու մտածողութիւնը, որուն կարօտն է քաշած: Համաշխարհային փոթորիկը ամէն ինչ գարհուրեցուց ու խորտակեց ամէն մէկ ցանկալի տեսութիւն և արդիւնաւոր աշխատանք, հարիւրին առ հարիւր տոկոսով:

ԾԱՆՕԹ.— Գործիս առաջի մասին տպագրութիւնը լրանալու վրայ էր, երբ հայրենակիցներէ ինձ հասան հետեւեալ տեղեկութիւնները։

Էջ 26ին վրայ, Ծովեցիներու գաղթավայրերը թըւած ատենս յիշած չեմ նաև Զարսանճագը, ուր գաղթող Ծովեցի սերունդներէն այժմ վերապրողներ կան։

Էջ 66-71, Ս. Նշանայ Թանգարանի ձեռագիրներէն և հնութիւններէն՝ մաս մըն ալ ժամանակաւ փոխադրըւած է Արղնիի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքը, ինչպէս գրած է նաև Սրուանձտեանց։

Ուրիշ մը, առանց անդրադառնալու որ գործս քըննական և հետազօտական աշխատանք մը չէ, ինչպէս ըսած եմ նախաբանիս մէջ, կը տեղեկացնէ ինձ. «Եթէ նախ քան հեղեղներու ծագումը և երկրաբանական փոփոխութիւնը՝ ճակով կարելի էր ոռոգել Ծովքի դաշտերը (էջ 21), ուրեմն և չէ՞ք հաւատար թէ այն ժամանակ բնական կամ արուեստական տեսակէտով Ս. Նըշանայ բարձունքը ճակի ջրով դղեակ եղած ըլլայ, և կամ այդ բարձունքը դղեակ կոչուած ըլլայ լեռներով պաշարուած Ծովք երկրին ծովանման երեւոյթին մէջտեղ, ինչպէս դիտել կուտաք 19րդ էջին մէջ։ Եւ յետոյ, քանի որ Խարբերդի իշխան՝ Գարա-Ասլան դաբանամուտ յարձակումով գերած է Ծովքի և Կարկառի իշխանը՝ Վասիլ իր ընկերներով, ինչպէս գրած էք 27րդ էջին մէջ, ընթերցողին ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար լաւ չէ՞ր ըլլար որ բացատրէիք նաև Կարկառի աշխարհագրական կապը Ծովք-Կէօլճիւկի հետ, և յատկապէս Կարկառցիներու այն բոլոր սերտ յարաբերութիւնները որ մինչև վերջ ունէին Ծովք երկրին ու Ծովեցիներուն հետ»։

Ուրիշ մը նոյնպէս կը գրէ. «Ձեր ղրկած պրակները նամակին հետ ուշի ուշով կարդացի, և այնպէս մը զգացի թէ Ծովք-Կէօլճիւկ մեր պատմական Ծովքը կոչուելէ զադարելու համար Կիւլէսէրեան Սրբազանի տուած վկայութիւններէն շատերը կարող էիք ի դերեւ հանել, զոր որպէս շահեկան մաս, ուղղակի մէջբերումներով աշխատանք չէք կատարած և այնպէս մը կ'երեւի թէ պիտի չկատարէք։ Օրինակ, Կիւլէսէրեան իր «Ծովք» գրքին 22րդ էջին վերջաւորութեան կը գրէ. «Որպէս ակնյայտնի վկայութիւն կարելի՞ է մտածել թէ Շնորհալւոյ փափուկ սրտի մը չխօսէր Խարբերդի ծովին այնչափ գեղեցիկ դիրքն ու տեսքը և մենք հիմա չունենայինք քանի մը վիպական տողեր Ս. Հայրապետիս օծուն գրչէն»։ Եթէ այդ կարելի չէ, ի՞նչպէս կարելի է մտածել Ծովքի իշխանաց գրագէտ ազգակիցներու և մատենագիր բոլոր սերունդներու սրտին, որոնցմէ մէկն է նաև նոյն ինքն Շնորհալի Հայրապետը, որոնք Ծովքի և իշխանաց սերունդի ծագման մասին բան մը չգրելէ վերջ, Ապիրատի հօր անունն անգամ յիշել մոռցած են, ինչպէս գրած էք 30րդ էջին վրայ»։

Վերոգրեալ տեղեկատուներուն մեր շնորհակալութիւնը յայտնելով կը յուսանք որ ապագային ի վիճակի պիտի ըլլանք բազմակողմանի աշխատութեան մը ձեռնարկել՝ ներկայ գրքիս առաջին մասին վերաբերեալ քննական գործ մը լոյս ընծայելու համար։

ՓԱԿՈՒՄ

Կը փակեմ գրքիս առաջին մասը երկու ոտանաւորներով, որոնցմէ առաջինը գրած է ինծի՝ Մանասէ Մելքոնեան Քղեցի (վերջէն՝ Տաճատ Քահանայ), 1900 էն առաջ. իսկ երկրորդը՝ Պրն. Խ. Պ. Քարտաշ, 1923ին Զուիցերիա, որ լոյս տեսած է Պէյրութ հրատարակուող «Կրթասիրաց»ի 1926ի թիւ 12-13ի մէջ։

Արշալոյսի աղօտ լոյս
կը թափանցէ խոր ծովըս,
քաղցր զեփիւռ կը շնչէ
համբուրելով կուտայ խոյս:

Հին դարերէ մեծ ժառանգ
Մնացեր է Սուրբ Նշան,
ըստ մեր փրկիչի խոստման
երբեք չըլլար աննշան:

Հարաւային սաստիկ հով
երբ կը փչէ հարզակէն
քո բարկացայտ ալիքով
վրէժդ կ'առնես եզերքէն:

երբ կը փրփրին ալիքներ
մի՛ պարծենար դու ծովակ,
դարերու մեծ յիշատակ
ծածկեր ես դուն քո յատակ:

Քաղաք, գիւղեր եւ արօտ
Որչափ ալ որ դուն ծածկես,
դարձեալ հաւատքս է անկեղծ
կարելի չէ որ ծածկես:

Աստուած դրաւ այդ քո սահման
Մի պարծենար դուն ծովակ
Թէ ծածկած ես ցանկալի
Ջեր շնորհալիին դղեակ:

ՄԱՆԱՍԷ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

. . . .
. . . .

Է՜հ Լեման,
Ահա աչս ափունքիդ հոլանի
Կը չափեմ այն վիհն հսկայ
Որ կայ քու եւ ծովքին միջեւ հայրենի:
Մեր ծովակը ուրիշ լիճ էր,
Սոսկ եդեմին արժանի.
Երբէ՛ք նման մը չեմ ճանչեր,
Միայն կամարը երկնքի:
. . . .
Քու ջուրն, երկին գորշ են կապար՝
Շատ բան չունին հոգեթով —
Մինչ նա՝ ներկուած խորքերն ի վար
Վշտէս ալ խոր կապոյտով:
Ափերուդ վրայ շիյեծն հրպարտ
Եւ արուեստին շուքը կան.
Անդ վայրի գեղ, պարզոյթ հանդարտ
Աղօթավայր Սուրբ Նշան:

Քու մօտ ոսկի հորթն ու խըրախ
Կ՚երկըրպագեն սընափառ.
Հոն ուխտաւորն տօներ ուրախ
Աստուածածին, վարդավառ:
կուտաս, սակայն նախ կ՚ընդունիս
Ռօնի ջըրերը կոհակ.
Նա ինքնաբուղխ Թափի ցիգրիս:
Մեր ծովա՛կը . . . . . . մի ծով ակ:
Դու սեւ Թեւեր ունիս, Լեման,
Նա՝ աւերակ բազմայուշ:
Դու՝ մի կոյրի յօնքին նման,
Նա՝ խոր, վճիտ աչք մեղուշ:
Թորոսահուն հոն ալիքին
Ցունկի, դիտէ ակնապիշ՝
Խորքն, հոն գտնել նոր երկին,
— Նահատակաց աջն ու կապիճ:
Հոս՝ ոսկու տենչ, հոն խաչի տանջ,
Անդ՝ նահատակ, հոս՝ շըրջիկ.
Հոն՝ լուսերգակ քերթողին կանչ,
Հոս՝ պար, խնծիղ, վայելք, շիք:
. . . .
Ա՛խ, ես կ՚ուզեմ դիմել վճիտ մեր ծովքին,
Հին փլատակը շինել.
Հոն Թող «Զարթիք» հեգէ, երգէ իմ հոգին,
Հին փառքի նոր նուագներ:
Իսկ Թէ վաղ է դեռ լուսոյ ծագն առաւօտեան,
Թորոսահաւ կը դառնամ,
Մութին մէջ իբր ըսպետ նշան մ՚յարութեան
Դէշ աչքերու ցոլանամ:

Կամ կը թաղուիմ ծաւի գոգը ծովակին,
Աչերս ուղղած երկնից սեմ,
Եւ սեւեռած եօթ կապոյտէն ալ անդին՝
Յարութեան մը կը սպասեմ:
Յամառ յոյսով մը վսեմ.
Ու պիրկ հոգւով կը սպասեմ,
Անքուն, անմեռ կը սպասեմ . . . :
. . . .
. . . .
Ահա ա՛յսպէս հրաժեշտ կուտամ քեզ, Լեման,
Դուն արժան չես մարգըրտի,
Ա՛յլ տեղ, ա՛յլ ժամ վիրաւոր յոյսս աննըման
Նորէն կեանքի փայ պիտի:

Խ. Պ. ՔԱՐՏԱՇ

ԾՈՎՔ-ԿԷՕԼՃԻԿ

Բ. ՄԱՍ

ԴԷՊՔԵՐԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

ՅԱՌԱՋԴԻՄՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐ

1895ի Համիտեան ջարդերէն մինչև ընդհանուր պատերազմը, մօտ երկու տասնեակ տարիներ, մասնաւորաբար Թրքահայոց ազգային շարժման ամենափայլուն տարիները եղան վերջին քանի մը հարիւրամեակին մէջ։ Ալիշանի, Նալպանտեանի, Գամառ-Քաթիպայի, Պէշիկթաշլեանի, Օտեանի, Խրիմեան Հայրիկի և Սրուանձտեանցի պէս Հայ ցեղի առաքեալներուն խօսքն ու գիրը արդիւնաւորուեցան ու ճիւղաւորուեցան, հետըզհետէ երեւան եկան Հայ Գաղափարի նոր մարտիկներ, նոր առաքեալներ, և Հայկական Սրբազան Դատի պաշտպան Հայ կուսակցութիւնները ուռճացան, զարգացան։ Արտասահմանի թէ Հայաստանի կղերն ու

վարժապետը, վաճառականն ու շինականը իրենց բոլոր կարողութեամբ կողք կողքի, ձեռք ձեռքի լարուած նոր դարագլուխի մը շողշողուն ճառագայթներով լուսաւորեցին ամենայետին հայ գիւղացին: Համաշխարհային ցեղերու պատմութեան մէջ շատ քիչ անգամ պատահած է հաւաքական և համագործակցական ժէսթերով այնքան արագընթաց յեղափոխութիւն ու յեղաշրջում, որքան որ ունեցաւ Հայ Ազգը վերջին երկու տասնեակ տարիներուն: Ո՛չ մէկ ազգ երեւան բերած է այնքան կարճ ժամանակի մէջ այդքան դէմքեր ու դէպքեր, ինչ որ մեր Ազգը իր փոքր թիւով ստեղծեց:

Հազարաւոր հատորներ չեն պարունակեր արտասահմանէն, մեծ քաղաքներէն մինչև ծայրագաւառներու և գիւղերու Հայոց շարժման պատմութիւնը, այդ երկու տասնեակ տարիներու ընթացքին:

Ամէն տեղ, ամէն քաղաք, ուր որ Հայ մը բնակած կամ ապաստանած էր, հոն յառաջդիմութեան անշէջ կայծն էր վառողը: Ամէն հաւաքական հայ կեանք մէջ մէկ վառարան էր ցեղային գիտակցութեան նուիրուած, մէկը միւսէն փայլուն. մէկը միւսէն գերազանց: Թուրք բռնապետական սուրին տակ, Հայը անհուն հանդարտութեամբ և զարմանալի գիտակցութեամբ իր այդ հեղեղավազ յառաջդիմութեան գործը վարեց: Զարմանալի և միևնոյն ատեն հրաշալի գործ: Ապագայ պատմիչը հիացումով պիտի դիտէ թէ՝ ի՛նչպէս հայ անհատը բռնութեան բոլոր սադրանքներուն տակ, ուր որ ալ ըլլար Հայ էր, ճշմարիտ Հայ մըն էր դարձած իր մըտքով ու գաղափարով, գործով ու հաւատարմութեամբ: Այդքան կարճ ժամանակի ընթացքին, գիտուն թէ ռամիկ, հարուստ թէ աղքատ կրցած էին հասնիլ ազգա-

յին շահը ամէն բանէ գերադասելու գիտակցութեան :

Ծովքը, որպէս երբեմնի հայկական փառքի աշխարհ, և Ծովեցին՝ այդ աշխարհի հարազատ սերունդն ու աւանդապահը, կարելի չէր որ եռ մնար այս բոլորէն, որքան ալ որ հայ գիւղերէ անջատ՝ թշնամիներով պաշարուած ապրէր: Ճիշդ այս վերջին գիտակցութեամբ, Ծովեցին աւելին կը զգար և կ՚ուզէր կատարել, և եթէ կարելի է՝ յառաջդիմութեան անօրինակ վազքին մէջ ինքը առաջինը հանդիսանար, որովհետև թալանի ու աւերումի, հալածանքի ու չարչարանքի եղերական շրջանները ամէնէն աւելի ու ամէնէն շատ իր վրայէն էին անցած: Անոնց բազմապատկեալ պատմութիւնները, որոնք հէքեաթներու շարքերը կը գերազանցէին, անվերջ շղթայաւորումներն էին, երկարած՝ մամիկներու սրտերէն սկսեալ մինչև թոռնիկներու կրծուկրներուն տակ: Պէյն ու աղան, Բերմազցին ու Փոմանցին (*) ամենախաղաղ կարծուած միջոցներուն իսկ Ծովեցիին կալն ու կուտն էր գրաւած, հօտերը լեռներէն արձակ համարձակ քշած, և ա՛լ աւելին . . . Բարեկեցիկ մը կարծուածին անմիջապէս տունը պաշարուած, իր ունեցած քիչ մը հարստութիւնը յափշտակուած և ձեռք բերած բարեկեցիկ վիճակէն զրկուած էր: Ատոր համար Ծովեցին իր կալթնավաղ երկրին մէջ չկրցաւ գոնէ իր բարեկեցիկ վիճակին տէր մնալ: Եւ այդ ամէնուն համար էր որ 1890էն մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը, 100 տուն Ծովեցին ունեցաւ իր շատ մը երիտասարդները, որոնք գաղ-

---

(*) Բերմազէն Զնքուշ երկարող ձորամէջի բնակիչները :

տագողի ճանապարհներով ինքզինքնին նետեցին Ամերիկա: Անոնք եղան որ կազմեցին ու կազմակերպեցին «Ուսումնասիրաց»ը: Թեւ տուին, Թիկունք հանդիսացան իրենց գիւղին վիճակը բարուոքելու: Անոնք էին որ այն ժամանակ Ամերիկայի մէջ կազմուած ուրիշ Հայրենակցական Միութեանց վրայ բարի նախանձով մը ջանացին ամէն գնով և ամէնէն աւելի շուտ ոտքի կանգնեցնել Թալաններէ և աւերներէ ուժասպառ իրենց գիւղը, սնունդ մատակարարել անոր զարգացման և բարգաւաճման: Յաջողե՞ր էին: — Այս մասին ո՛չ մի տարակոյս, որովհետև ժամանակին հետ Ծովեցիին տեղն ու հողը միևնոյն ատեն առաւել կը նպաստէր ուրիշ հայ գիւղերէն աւելի շուտ բարուոքելու:

Սահմանադրութեան հռչակման հետ Հայուն կեանքըն ալ հռչակուեցաւ, հալածական գիւղացիին սիրտն ալ հռչակուեցաւ նոր օր, նոր արև տեսնելու պէս, տարիներէ ի վեր զինքը կաշկանդող շղթաները կոտրողի և ազատութեան ոստանը ողջունողի պէս: Ազատ էր Հայը, ազատ էր Ծովեցին իր տնտեսական կեանքին հետ աճեցնելու նաև իր մտաւորական կեանքը, իր մեծահամբաւ ճարպիկութեան համար լայնատարած ասպարէզ մը կը բացուէր ինքնամփոփուելու, պատրաստւելու ցեղային գոյութեան պահպանման նպատակին շուրջ: Կը սխալուէ՞ր: — Ո՛չ երբեք: Անցնող ու գացող Հայու բոլոր չարաշուք տարիները այդ տեսակէտը միայն սորվեցուցած էին: Գիտութիւն մը կոչուելէ աւելի հրամայական պահանջք մըն էր: Անհագին փլուզումի տարիները այն դասն էին տուած, և ատոր համար ամէն ով որ հրապարակի վրայ երևելու գիտակցութիւնը ունենար, Հայուն ցաւը զգար, խօսք մը կ՚ըսէր,

բան մը կը գրէր, երգ մը կ՚երգէր: Հայ ցեղին ամբողջական զանգուածը տուած է այդպիսիներուն մի որոշ, մի փաստացի մակդիր, հայրենասէրներ: Հայրենասէրներ էին՝ խօսքէն գիր, գրէն գործ կատարողները: Հայրենասէրներ էին այն բոլորը, որոնք ինքնանուիրումի ճանապարհին կը փայլէին ո և է տեսակէտով: Խօսքը, գիրը, երգն ու գործը տնտեսական կեանքին հետ թեւ թեւի շրջան կ՚ընէին հայ քաղաքէն գաւառ, գաւառէն գիւղ, գիւղէն տուն ու բուխերիկ:

Սահմանադրութենէն առաջ Համիտեան ռէժիմի ատեն, Ծովքի նորաբաց դպրոցի աշակերտներ ձեռագիր գրուած ունեցած են շատ մը ազգային երգեր, որոնց ընդօրինակութիւնը թուղթերու վրայ կը պահւին եղեր խիստ գաղտնի տեղեր, կառավարական խուզարկութեանց ձեռքին տակ չանցնելու համար: Այնպէս որ, կը յիշեմ թէ 1910էն վերջ հարիւրներու կը հասնէր Ծովեցի տղայոց գիտցած ազգային երգերը, որոնք սորված էին խորհրդաւոր այցելուներէ, ուսուցիչներէ և ուխտաւորներէ: Կը սորվէին մեծ եռանդով «Ուսումնասիրաց»էն հրահանգուած և ծանօթ մեծերէ քաջալերուած: «Ուսումնասիրաց»ի միտքն ու հոգին, Ծովեցի երիտասարդութեան խելքն ու խորհուրդը և պատանիներու կանչն ու ձայնը կը կեդրոնանար հետեւեալ երգին բովանդակութեան վրայ.

Յառա՛ջ, շարժինք հիանալի
գործենք ուժով ու յստակ,
նորէն շինենք ցանկալի
մեր շնորհալիին դղեակ:

Եկեղեցիէն դպրոց, դպրոցէն երգ ու գրատուն, գրատունէն թատրոն — եկեղեցիին առջև տաճարին սրահին մէջ —, ուր հետզհետէ սկսուեր էր բեմադրուիլ «Սեւ Հողեր»ը, «Անդրանիկ»ը, եայլն։ Փայլուն օրերու պսակներ էին ատոնք, զորս Թովեցին կը հիւսէր անվիճելի Հայու պէս։

Նոյն պարագաներուն, Թովեցիներու յառաջացման պատմութեան մէջ չէ կարելի չյիշատակել եթէ ոչ բոլորը գոնէ գլխաւորները այն անձնաւորութեններէն՝ որոնք Թովեցի չէին, և սակայն իրենց կարողութենէնխոշոր մաս մը սպաս դրին ի նպաստ Թովք գիւղի զարգացման։ Առաջինը Հ. Արամեանն է, որուն անունը արդէն քանիցս յիշեցի գրքիս առաջին մասին մէջ։

Արամեան կարծես թէ մոռցած էր իր Զէյթունցի ըլլալը, և տեսնողին համար այն տպաւորութիւնը կը ձգէր թէ ինք իրօք Թովեցի մըն է Թովեցիէն աւելի։ Ամառնային դպրոցական արձակուրդներու առաջին օրուան երեկոյին իսկ քաղաքէն Թովք կը հասնէր և մինչև դպրոցներու վերսկսումը, աւելի քան երեք ամիս, Թովեցիներուն հետն էր։ Կը մարզէր տղաքը, որպէս թէ իր եղբայրները ըլլային, կը քարոզէր անոնց, իր հարազատ աշակերտներուն պէս, կը քաջալերէր յառաջադէմները, կը վարձատրէր զանոնք նիւթական և բարոյական գոհողութեամբ, ի հարկին ամէն մէկ գնով, ինչ որ կարելի էր իրեն համար։ Անձնուէր մըն էր առանց այլ և այլի, որ կը ճգնէր Թովքը շինել շէնցնել։ Առանց իր ուսուցչական փափկութիւնը նըկատողութեան առնելու, շփման մէջ էր ամէն տունի և դասակարգի մարդոց հետ։ Կիրակիները պերճաշուք ուռենիներուն տակ լսարաններ կը սարքէր, երաժըշ-

տութիւն կ՚ընէր, ազգային երգ երգել կուտար տղայոց և կը բանախօսէր Ծովեցիներուն յառաջացման վերաբերեալ նիւթերու շուրջ։ Կը հիանար ծովակին արտադրութեան վրայ և կը յանձնարարէր որ ձուկերու տեսակները շատնալու համար ուրիշ ծովերէ հաւկիթներ բերուին, որպէսզի Ծովեցիք իրենց լեռներն ու ձորերը և ամէն տեղ աւելի զարդարեն անկագործութեամբ, վերստին զբաղին ի հնումն Ծովեցիներու ունեցած նուշի վաճառականութեամբ։ Այս առթիւ կը ներկայացնէր արտադրութեանց հսկայ շահերու հաշիւները։ Կը ցանկար որ ամէն ինչ որ ինք գիտէր՝ իրականանան դրականապէս, և Ծովքը դառնայ երկնային աշխարհ մը գերազանց։ Եւ այդ հոգիով ամենավերջին անգամ, 1913ին, երբ պիտի մեկնէր Գերմանիա, համալսարանական դասընթացքի հետեւելու, երկու ժամ տեւող բանախօսութեան մէջ, կը յիշեմ որ չեշտեց հետեւեալ խօսքը. «Վստահելով Ամերիկայի «Ուսումնասիրաց»ի թափած աշխատանքներուն և ձեր գործող բազուկներուն, յուսով եմ թէ Գերմանիայէն վերադարձիս Ծովքը պիտի տեսնեմ անգամ մը եւս աւելի չէն, աւելի զարգացեալ»։

Տ. Արամեանի հետ էր յաճախ Պատ. Ա. Ազարեան, որ կը քարոզէր ինքնապաշտպանութեան գաղափարը ապրեցնելու համար Ծովեցիներուն մէջ։

Գոլէճական ուսուցիչներէն Ն. Մաղաքեան, ինչպէս նաև Կ. Մանկունի, Ս. Մաթոսեան, Գ. Կէօլճիւկեան և ուրիշներ, իրենց յաջորդաբար ուսուցչական պաշտօնավարութեամբ զարկ տուին Ծովեցիներու նորահաս սերունդին։ Մէկզմէկու ետեւէ կը հասնէին շատ մը յեղափոխական դէմքեր, որոնք կը քարոզէին հայրենի

ԾՈՎՔ ԳԻՒՂԻ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ ԻՐԵՆՑ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐՈՎ

Աջ կողմը Տ. Պօղոս Քհն., իսկ ձախ կողմը Տ. Հ. Արտմեան, նստած

շարժման շուրջ, և որոնց այնքան սիրելի անունները անծանօթ կը մնային, չէի կրնար գիտնալ տղայութեանս պատճառաւ, միայն գիտցածս սա էր թէ յեղափոխական դէմքեր էին, որոնք մասնաւոր առաքելութեան պաշտօնով ծածկաբար կը շրջէին հայ գիւղերը։

Երջանիկ օրեր էին . . . ։ Գիւղին Տ. Պօղոս քհն. Ժամակոչեանը, արխարանց այս կրօնաւորը, ամառուան և ձմեռուան կիրակիներուն կը հաւաքէր գիւղացիները ու կը կարդար անոնց Րաֆֆիի, Սմբատ Բիւրատի, Ա. Շիրվանեանի և Ա. Ահարոնեանի գործերը։

Այսչափը չէր միայն։

Առեւտրական տեսակէտով ալ Ծովքը աստիճանաբար կը դառնար քաղաք մը Բերմազցիներուն և շրջակայ Քիւրտերուն համար։ Իր կալուածները շատցնելու համար տարուէ տարի մինչև Բերմազի դաշտերէն կը գնէր ահագին ընդարձակութեամբ հող։ Յարաբերութեան կապ կը հաստատէր կառավարական բարձր պաշտօնեաներու և պէյերու հետ, որոնք ի նշան համակրանքի կ՚այցելէին Ծովքը։ Եթէ ոչ հնազանդ, կարելի է ըսել որ գառնուկներու երեւոյթ առած էին երբեմնի թալանող և յափշտակող Թուրքերն ու Քիւրտերը իրենց աղաներով։

Երջանի՜կ օրեր . . . ։ Փայլուն օրերու գեղածիծաղ առաւօտները կը շնչէինք մեր պապերուն հետ։ Ամէնուս սիրտը կը հրճուէր։ Յառաջդիմութեան տարիներ էին անոնք, ուր ապրող ամէն Ծովեցիի սիրտ կը ցընծար, ամէն Հայու հոգին կը թնդար փառաւոր փառքի գինովութեամբ, և կը հաւատար վերադարձնելու, ձեռք բերելու իր հին օրերը, իր մեծ օրերը։

ՎԱՐՊԵՏ (ՂԱԶԱՐՈՍ ԼԱԹԻՖԵԱՆ)

1906ի աշունին Ծովք կը հասնէր 35-36 տարեկան միջահասակ և քիչ մը ցանցառ ու խոիւ մազերով անծանօթ հայ երիտասարդ մը։ Շաբաթ մը գիւղացիներու կողմէն հիւրասիրուելէ վերջ, այսանծանօթը առանց իր ով ըլլալը յայտնելու, կը խնդրէր որ մէկը կարելին ընէ իրեն պառկելու տեղ մը տրամադրել մինչև յաջորդ գարունին։ Հայ երիտասարդը քանի մը օրուան կենակցութեամբ խորհրդաւոր և պիտանի Հայ մը ըլլալու տպաւորութիւնը թողուցած էր գիւղացիներէն շատերուն վրայ, ատոր համար իր առաջարկը չմերժուեցաւ։ Թուլթէլեանք ընդունեցին զայն իրենց տունը և հոգացին անոր բոլոր տնտեսական պէտքերը խնամեալ կերպով։

Անծանօթը ամբողջ ձմեռը զբաղեցաւ հաճարութեամբ։ Քանի մը հին ու մին գործիքներով շինեց տասնեակ մը տան կարասիներ, դուռ, դռնակ, սեղան, պատուհանի փեղկ, և այլն։ Տան մեծը՝ Առաքել աղա, թերի գործիքներով կարասիներու այդքան ճարտար շինութիւնը տեսնելով, անծանօթին անունը Վարպետ կոչեց, որ մնաց մինչև վերջ որպէս իր սեփական անունը։

Վարպետ իր անունին հետ, յաջորդ գարունին երևցաւ որպէս գիւղին գեղեցիկ արհեստաւորը և իր խակութեան մէջ մնաց անծանօթ մինչև 1910։ Այդ տարին Վարդապետեանք Վարպետին ճարտարագիտութեամբ շինած լմնցուցած էին նորաձև տուն մը, երբ խումբ մը Ծովեցիներ Ամերիկա անցնելու միջոցին, Մարսէյլի մէջ, ուրիշ գիւղացի իրենց ընկերներուն

կը պատմեն այս անծանօթի մասին, գովելով անոր ճարտարագիտութիւնը։ Ընկերներէն երկու հոգի որ Բալուի Պաղին գիւղացի եղած են, աւելի մանրամասն տեղեկանալու հետաքրքրութեամբ կը ճշդեն որ իրենց հօրեղբօրորդի Ղազարոս Լաթիֆեանն է այս անծանօթը, որ շատ փոքր հասակին մէջ գիւղէն մեկնած է Ֆրանսա, Ամերիկա և անկէ ալ Կովկաս անցնելով այլ եւս ոչ մի տեղեկութիւն տուած է իր եղբայրներուն, որոնք ի վերջոյ կարծեր են թէ մեռած է։

Այս անակնկալ լուրը անմիջապէս նամակով կը տեղեկացուի Պաղին գիւղ, իր եղբայրներուն, որոնք կը փութան Ծովք, կորսուած եղբօր գտնուիլը ողջունելու։ Վարպետ, հակառակ իր եղբայրներու փափաքին, մերժեց իրենց հետ Պաղին երթալ, միևնոյն ատեն յայտարարելով թէ ինքը այլեւս Ծովեցի մը պիտի ըլլայ։ Այս առթիւ զինքը համոզելու համար ձեռք առնուած ամէն միջոց ապարդիւն անցնելով, եղբայրները ձեռնունայն վերադարձան։ Վարպետ մնաց Ծովք, ուր յաջորդ տարին ամուսնացաւ Վարդապետեանենց աղջկան հետ։ Եղբայրներուն տեսակցութենէն ետքն ալ Վարպետին անունը չփոխուեցաւ — ինչ որ ինք ալ արդէն չէր ուզեր —, այլ Վարպետ մըն էր և այդ անունով Ծովեցի մը, որ ամուսնութենէն ետք աստիճանաբար երեւան բերաւ իր բոլոր կարողութիւնը, ի նպաստ Ծովեցիներու շարժման։

Ճարտարագէտ արհեստի, ճարտարագէտ յեղափոխական գաղափարի և գործի, ճարտարագէտ զինավարժութեան, այս դէմքն էր որ Տ. Պօղոս քահանայի հետ միտք մտքի գիւղը շինելու, շէնցնելու, կործանարար փոթորիկներուն դիմագրաւելու համար գործի սկսան

ամէնէն աւելի և ամէնէն եռանդուն։ «Ուսումնասիրաց»ը գիրք դրկեց, իսկ իրենք շինեցին կազմեցին գրադարանը, այսպէս խրախուսեցին երիտասարդութիւնը, միացուցին Դաշնակցական և Հնչակեան բաժանումները, վերածեցին մէկ սիրտ մէկ հոգիի, և կազմաւորուած շարունակեցին իրենց ժողովները միասնաբար, մէկ ճակատ։

Վարպետ՝ Կովկասեան լեռներու մէջ երկար ատեն յեղափոխական կեանք վարած էր և երբեմն մասնակից եղած էր «Արծիւ» խումբին, սորված էր պատերազմական մարզանքներու ամէն մի ձեւերը։ Շատ լաւ գիտեր շինել վառօդ և պատրաստել փամփուշտ։

Վարժ էր այս մասին և անդադար կը մարզէր դպրոցական տղաքն ու երիտասարդութիւնը գիւղին։ Գաղտնի ժողովներուն ատենապետութիւնը կը վարէր շատ անգամ և կազմակերպութեան անդամակցողին ծածուկ կը սորվեցնէր զինավարժութիւն։

1912էն վերջ, գիւղին չորս կողմը ինքնապաշտպանութեան դիրքեր շինելու համար գաղտնի ժողովին տուած որոշման, ինքը առաջինը եղաւ որ պատասխանեց դրականապէս։ Գիւղին արեւելեան բլրակին ետեւի կողերուն վրայ, այդ նպատակաւ կանգնեց տուն մը, որպէս իրեն բնակարան, ուր մինչև վերջ կատարուեցան նաև գաղտնի ժողովներն ու գործերը։

Սակայն աւա՜ղ, ինչպէս շատ մը ձեռնարկներ, նոյնպէս և այդ տունն ալ իր նպատակին ծառայեցնելու պատեհութիւնը ձեռք չանցաւ։ Ձենք գիտեր թէ Վարպետ իր այնքան սիրած այդ կազմակերպութեան և ինքնապաշտպանութեան հարցին շուրջ կատարուող գաղտնի գործերուն մէջ ի՞նչ մեծ կարողութիւն ցու-

ցուց, որոնք յիշատակելու արժանի են, սակայն գիտենք թէ տունը տակաւին ամբողջապէս չիմնցած, ոյժը պէտք եղածէն գոնէ կէսը դեռ ձեռք չբերուած, գիւղացիներու հին սերունդը լման չբարեփոխուած, և նորն ալ պէտք եղածին պէս չհասած, պայթեցաւ զարհուրելի պատերազմը, համաշխարհային աշխատանքը կասեցընող մեծ փոթորիկը, մասնաւորաբար Հայերուս միտքն ու մտածողութիւնը, ձեռքն ու ձեռնարկը հիասթափումի ենթարկող մեծ մրրիկը:

— Ա՜խ, պատերա՜զմ, չարաշուք պոռթկում, երանի թէ քանի մը տարի վերջ ծագէիր:

Եւ օր մըն ալ, մեծ տառապանքի սկիզբներուն, Վարպետ տեսնելով իր խոշոր վստահութեան ցնդումը, բոլոր երազներուն ու յոյսերուն խաւարումը, տեսնելով իր գաղափարի ու գործի ընկերներուն բռնաբարուիլը, անոնց զինուորագնացութիւնն ու այլ կերպ ցիրուցան քայքայումը, տեսնելով իր բոլոր ծրագիրներուն ջուրը իյնալը, տեսնելով իր ցեղին գլխուն վերև վերստին ամպած ու այս անգամ աւելի ահարկու վիճակը, օր մը ինքն ալ զէնք առնելով միայնակը աներեւոյթ եղաւ:

Երեք ամիս վերջ, քաղաքէն տեղեկութիւն կը հասնէր թէ Վարպետ բռնուած է Երզնկայի մօտերը, Կովկաս ճամբորդելու միջոցին, և Մեզրէի կեդրոնական բանտէն քանի մը ուրիշ անուանի Հայերու հետ փոխադրուած է Մեզրէէն 5 ժամ հեռու, Մալաթիայի ճանապարհին վրայ բարձրացող Հար-Օղլի լեռան կողերը, ու հոն նահատակուած է:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻԶԲՆԵՐՈՒՆ

Եւրոպական մեծ պատերազմ մը ծագելու մասին ցանցառ խօսակցութիւններ կը կատարուէին Ծովքի մէջ, սակայն, որոշ չեմ յիշեր թէ իր ծագումէն որքան առաջ։ Ամերիկայէն վերջին անգամ վերադարձողներ կը ցուցնէին մեզ՝ տղաքներուս եւրոպական թագաւորներու և նախագահներու նկարները, կը մատնանշէին համաձայնականները որ կը պատրաստուէին իրարու դէմ ելլելու։ Մասնաւորաբար Գերմանիոյ Վիլհէլմ կայսրին նկարը ցուցնելով, կը պատմէին անոր գոռոզութեան մասին, թէ այս աշխարհակալը մինչև անգամ իր պեխը խնամելու համար մասնաւոր սպասաւորներ ունի։ Իր հպարտութեան մէջ այնքան յառաջացած է որ վստահ է թէ Աւստրիա և Թուրքիա իր կողքին առած գերման բանակը պիտի հնազանդեցնէ եւրոպական բոլորպետութիւնները, և ինքը աշխարհի միահեծան տէրը պիտի դառնայ։

Շատ չանցաւ։ Աւստրիոյ գահաժառանգին սպանման լուրը, և անմիջապէս Աւստրիոյ և Սերպիոյ պատերազմի տեղեկութիւնը ահազանգեց, որ մեծ պատերազմի սկիզբն էր արդէն։ Մէկ երկու ամիս վերջ, արդէն ամէնուն կողմէ կը խօսուէր անբարտաւան կայսեր՝ Վիլհէլմի ըրած յայտարարութեանց մասին։

«Երկար ատենէ ի վեր պատեան դրած սուրս կը քաշեմ և մինչև որ բոլոր ազգերը չխոնարհեցնեմ, տեղը չպիտի դնեմ»։ «Ես և իմ Աստուածս բոլոր աշխարհի պիտի յաղթենք»։ «Երբ յաղթական դուրս գամ, նոր պատերազմ մը պիտի ընեմ, և այդ պատերազմով

պիտի վերջացնեմ շատ մը ազգերու անկախութիւնը»։

Օրը օրին գիրար յաջորդող նման տեղեկութիւնները, Հայուն քաղաքական հորիզոնը ամէնէն աւելի կը մթացնէին։ Մեծ պատերազմի ընթացքին հայկական ճակատագրական պահեր կան որ պիտի երեւան գան, և ուրկէ անկարելի պիտի ըլլայ խուսափիլ։ Շատ պարզ հասկցողութիւն մըն էր այս ամէն խելահաս Հայու համար, և քիչեր չէին, որոնք գիտէին թէ ի՛նչ ըսել էր Թուրքիոյ համաձայնութիւնը Գերմանիոյ հետ։

Ծովեցին ալ այս տեսակէտը փոքր ի շատէ կը զգար ու կ'ողբար, կ'ողբար նաև իր քանի մը տասնեակ երիտասարդներուն վրայ, որոնք պատերազմի նախօրեակին Ամերիկայէն վերադարձած էին իրենց հայրենասիրական զգացումները արդիւնաւորելու աւելի մեծ ոյժով, աւելի մեծ թափով։ Աշխարհը փոթորկած էր, ոչ ոք կրնար իր տեղէն շարժիլ։ Ամէն յոյս, ակնկալութիւն, մտածողութիւն, ձեռնարկ և ընելիք կասած, պատերազմի մասին կը խօսէր ամէն ոք։ Ծովեցիներ յատուկ մարդիկներ ընտրած էին իրենք իրենց մէջէն, որոնք շարունակ քաղաք կ'երթային կուգային օրը օրին տեղեկութիւններ բերելու։ Եւ կիրակի օր մըն ալ, 1914ի ամառուան, եկեղեցիին դիմաց, դպրոցի պատին վրայ երեք ոստիկաններ կը փակցնէին թնդանօթի, հրացանի և սուրի պատկերներով կարմիր յայտարարութիւն մը, խոշոր վերտառութեամբ, սէֆէրպէրլիք։

Պատերազմը ծագած էր։ Չար օր՝ նոր և վարվռուն սերունդի գարնան, ատելի օր՝ հայ մտքի ստեղծագործութեան նորաբողբոջ թռիչքներուն։

Չեմ մոռնար, նախորդ շաբաթ օր, տեղացի և դուրսեցի յիսունի չափ մեծ ու պզտիկ երիտասարդներս

ուխտի գացինք Հազար-Բաբայի բարձունքը։ Մեր հետ էին շատ մը հայ քաղքենիներ։ Գաղանճեան Յովհաննէս էֆէնտի իր ձիով լեռն ի վեր մագլցումի ժամանակ կը խնդացնէր զանազան կատակներով, լեռներու ազատութեան և սրբութեան պահերէն ներշնչուած, մեծ հայրենասէր բանաստեղծ՝ Նարպէյին «Հայ Ապրինք Եղբայրք»ը կ՚երգէր։ Դեղագործ Ռուբէն էֆէնտի, զովացուցիչ շաքարներ կը հրամցնէր ամէնուս, պատկերներ կը քաշէր բնութեան կերտած լեռներէն, տեսարաններէն, կը շոյէր մեզ պզտիկներս և կ՚ըսէր քաղցրաբարբառ. «Ապրի՛ք, հազա՛ր ապրիք Ծովեցի տղաքներ, որ մեզմէ աւելի յաջող կը քալէք այս լեռնային ճանապարհներէն»։

Խարբերդի Եփրատ Գոլէճի աշակերտները գիտութեան մասին կը վիճէին իրարու հետ, երբեմն Ծովեցի տղաքներս ալ մէջը խառնելու համար հարցումներ կ՚ուղղէին, բաղձանքներ կը յայտնէին։ Մէկը՝ «յեղափոխական պիտի ըլլամ», միւսը՝ «բժիշկ պիտի ըլլամ», կ՚ըսէր, ուրիշ մը գրագէտ կոչուելու փափաքը կ՚ուզէր վայելել։

Մեր հետ էին ուրիշ շատ մը անծանօթներ։ Բոլորս ալ մէկանց թէ առանձինն կատակներ կ՚ընէինք, կ՚երգէինք ազգային կրակոտ և մխիթարական երգեր։ Փոքր էի, հազիւ 14-15 տարեկան, և հիմա նոր կը զգամ թէ այդ ի՛նչ գիշեր էր որ ՚անցուցինք լեռնակողին, մեղրահամ աղբիւրներուն քով, ազատութեան բուրաստաններուն մէջ։ Եւ նման քանի՛ գիշերներ ցորեկներու խառնելով Հայու հոգին կամեցաւ, մտածեց ու ընթացաւ լեռն ի վեր, դաշտն ի ձոր, ձորն ի վար, ջուրն ի յետ և տունն անվերջ։

Մեր ուխտագնացութիւնը կատարեցինք։ Յաջորդ օր, կէսօրի ատեն վերադարձանք գիւղ։ Քիչ վերջ ա՛լ չտեսնուեցան, ո՛չ քաղքենի ո՛չ ուխտաւոր և ոչ ուրախացող։ Սէֆէրպէրլիքի արիւնոտ յայտարարութիւնը մրրկած էր ամէնն ալ։

Փոթորիկը պայթած էր, և այնքան մեծ ու արագընթաց Հայկական Շարժումը կարծես յանկարծակիի եկած՝ նոյն արագութեամբ օրէ օր ետ կը մղուէր։

Նոյն պարագաներուն, Ամերիկայէն վերջին անգամ վերադարձողներէն Անանիա Ստեփանեան, որուն անունը գովեստով պիտի յիշեմ քիչ անդին, կը փորձէր իր եղբայրն ու ընտանիքը համոզել, որպէսզի թոյլ տրուի իրեն կարելին ընել գաղտագողի միջոցներով ինքզինք արտասահման նետելու, ըսելով. «Թողուցէ՛ք զիս, Գերմանիոյ կողքին Թուրքիոյ համաձայնութիւնը այս պատերազմին, մեր փրկութիւնը յուսահատական կը դարձնէ։ Մեր նպատակին իրագործման համար, մինչև հիմա մեր կատարած բոլոր աշխատանքները, դեռ ի զօրու չեն այնպիսի կայսրութեան մէջ ներկայացած հրամայական գործը կատարել, որուն դիկտատորային ղեկը կը վարէ ընդհանուր Եւրոպայի դէմ պատերազմ յայտարարող հսկայ տէրութիւն մը՝ Գերմանիա։ Հայերս, իրենց ընտանիքներով ու գիւղերով ցիրուցան՝ կասկածելի, և աւելի հաւանական է որ իրարմէ անտեղեակ, լմննանք այս պատերազմի ընթացքին»։

Պատերազմի ծագումէն մինչև մեծ եղեռնի ահազանգը, Ծովքը ամէն ինչէ աստիճանաբար և խոշոր համեմատութեամբ մէկուսացած կ՚իյնար ալանի ու թալանի ճանապարհին վրայ։ Կեդրոն կը դառնար քիւրտ գիւղերու զինուորահաւաքման. հոն էր ոստի-

կանը, տասնապետը, չավուշը, միւտիրը, հարիւրապետը, հաւաքուած զինուորցուները, և այլն: Հոն էին և միշտ կուշտ ու կուռ կ'ուտէին Ծովեցիին քրտնաջան վաստակը ձրիաբար, իրենց ուզած ձեւով: Կրկին կատաղութեան տէր կը դառնային շրջակայ աղաներն ու Քիւրտերը: Սորուկ Քիւրտի կտոր մը ցեղապետի երեւոյթ կ'առնէր: Բոլորն ալ մէկանց՝ կարելի է ըսել կ'ուզէին լափել, վերջացնել այս անգամ բոլոր Ծովեցիները, եթէ կարող ըլլային: Կ'ուզէին: Երեւոյթնին կատաղի էր դարձեր, այսու ամենայնիւ համարեա թէ նորէն իրենց դիրքը այնպէս չէր, ինչպէս Համիտեան օրերուն: Այնպէս չէր, որովհետեւ ամէնուն մէջ տարածայնըւած կ'ապրէր թէ Ծովքի մէջ դիմադրութեան խոշոր ռազմամթերք կայ պատրաստ, թէև մատնելու համար հաստատացի ոչ մէկ ձեւով երեւան բերելու տեսակէտը կրնային մտածել: Սրտով վախկոտներ էին, խուժաններ էին անգէտ ու անիմաց:

ԶԻՆԱԹԱՓՈՒՄԻ ԼՈՒՐԸ

Պարագաները այնպիսի արագութեամբ կը խոժոռանային և նեղութիւնները այն աստիճան կը շատնային որ, 1914ի աշունին Ծովեցիք կը մտածէին այլեւս տիրող կացութեան մասին միայն։ Նոյն տարուան Վարդավառի ու Վերափոխման տօները անցած էին աննախընթացօրէն չոր ու ցամաք։ Հազարաւոր ուխտաւորներու տեղ զզուելի ճանճերն ու աւերիչ մարախները կը թեւածէին ծովափին։ Ուռենիներու և բարտիներու երջանիկ շուքերուն տեղ տիրած էին մռայլ ստուերներ։ Ընկուզենին իր երջանկութենէն մերկացած, և ամէն տեղ ծառ ու ծաղկի վրայ գերիշխած էին թախծոտ պահերը։ Գիւղին դպրոցը գոց էր, այգեստանք չէին հերկուեր, պարտէզները չէին խնամուեր, և բոլոր հրաշալիքներ իրենց գեղեցկութիւններէն մերկացած էին։ Գիւղացիներէն մէկուն եղբայրը, միւսին զաւակը, սիրականը և ուրիշի մը տան ճրագը զինուոր կ'երթար՝ վերադառնալու յոյսով։ Կառավարութեան պաշտօնեաներ, զինուորներ և անոնց հետ երբեմն ալ տասնեակներով հաւաքուած քիւրտ զինուորցուներ, շրջապատելով ասոր անոր տուները, մէկուն տան կարասիները կը կոտրտէին, մէկուն ձմրան պաշարը փողոց կը թափէին. մէկուն կինը կամ մօտակայ ազգականը կը ծեծէին, միւսին ընտանի կենդանիները կը մորթէին, ուրիշի մը տնակը կը վառէին, առարկելով թէ տան տղան, տան ջահիլը փախուստ տուած է բնակարանէն, պատերազմի դաշտէն։

Կաղանդի և Ծնունդի նահապետական այնքան անուշ տօները կը մօտենային, սակայն այդ տարի ա-

նոնք ալ իրենց անուշութիւնը չէին բերեր և այնպէս կը թուէր թէ իրենց դարաւոր քաղցրութենէն այս անգամ ումպ մը իսկ չպիտի կաթեցնէին Ծովեցիներու տառապած սրտերը զովացնելու համար:

Ո՞վ պիտի կատարէր իր տան գօտեկախը, նոր տարւոյ անուշ բարեմաղթութիւններով: Ո՞վ կաղանդի այդ յաւիտենական քաղցր գիշերը առանց ուշադրութիւն տալու ամենախենթ հովին ու բուքին, փչոցին ու սառին, պիտի երթար հին տարին ջուրերուն տալու և նոր տարին աւելի գեղածիծաղ շալկած պիտի գար տուն, տանիքէ տանիք նահապետական բուխերիկներէն նոր տարուան շնորհաւորութիւնները կատարելու: Ո՞վ պիտի կատարէր Կաղանդի և Ծնունդի այնքան անուշ յիշատակներով լի այդ աւանդական սովորութիւնները:— Ո՛չ ոք: Որովհետև, ոչ ոք ի վիճակի էր: Երիտասարդութեան կարևոր մասը գացած, իսկ մնացեալներուն տընտեսական վիճակէն օրէ օր մեծ բաժին մը կ'երթար առանց բան մըն ալ վկայ գալու: Գոնէ իրենց կեանքը պիտի վերապահուէ՞ր: Ոչ ոք կրնար միւս օրուան համար իսկ ինքզինքը ապահով զգալ:

Ծնունդին քանի մը շաբաթ մնացած, լուր տարածուեցաւ թէ Խաչատուր Եաղուպեան անուն երիտասարդ մը, որ Մեզրէի զինուորական արհեստանոցին մէջ իբրև թամբ շինող վարպետ կ'աշխատէր, քանի մը օրուան հրամանով տուն եկած է և քաղաքական ուրախալի տեղեկութիւններ բերած:

Հայրս զինուոր տարած էին, և ես 15 տարեկանիս մէջ առաջին անգամը չէր որ որբ մնացած էի, որբ մըն էի այն օրուընէ ի վեր, երբ 4 տարեկան հասակիս մէջ կորսնցուցի մայրս լուսնոտութեան ամենածանր նոպա-

ներուն մէջ, բայց այս անգամ ալ աւելի թշուառ էի գրկուելով նաև հօրս հոգածութենէն։ Հօրս մասին տեղեկութիւն մը ստանալու համար, տղայական պարզամտութեամբ ու բուռն փափաքով ես ալ վազեցի Եաղուպեաննեց տունը, անձամբ լսելու բարի լուրեր հօրս համար, բարի լուրեր Հայուն համար։

Ճակատագրական դէպքերու ենթակայ եղող անհատներու մտքերուն մէջ անմոռացութեան մեծ տեղ մը կը գրաւէն այն բոլոր խօսքերն ու եղելութիւնները, որոնք նոյն դէպքերուն նախամեկնութիւններն ու տեղեկութիւնները կը թուին ըլլալ։ Նոյն բանն է Խ. Եաղուպեանի հետ տեսակցութեանս պարագան և անոր տուած տեղեկութիւններն ու եղած լուսաբանութիւնները ինծի համար։ Այսօրուան պէս կը յիշեմ հոն, թոնրատունը, աւետաբերը, իր շուրջը հաւաքուողները և լուսաբանուած տեղեկութիւնները, բոլորն ալ իրենց գոյներով, Վարպետ Խաչատուրը խնդումերես պատմեց. «Բանակէն և թէ դուրսէն ատրճանաւոր Հայեր կը հաւաստեն թէ վերջերս Էրզրումի ճակատէն ահարկու յարձակումներ կատարող Ռուսական բանակը եթէ իր Ծնունդը չկրնայ, որոշած է Զատիկը անպատճառ տօնել Խարբերդի մէջ, մեր գիւղը, իբրև Շնորհալիին ծննդավայրը։ Թուրք կառավարութիւնը այս մասին իրազեկ ըլլալով կը փութայ ընդհուպ հայ զինուորները զատել պատերազմող բանակներէն և անոնց զէնքերը առնելով դրկել ճանապարհներու շինութեան և ուրիշ աշխատանքներու»։ Ներկաներէն՝ Մահտեսի Մեսրոպ Խլըշեան, 60 տարեկան ծերունի մը, որ նոյն պարագանե-

ԳԱՂՏՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գերմանացիները վերջերը չէր որ սկսած էին Թուրքիոյ անտեսական և քաղաքական մարզերու մէջ ձեռնամուխ ըլլալ։ Անոնք տասնեակ տարիներ առաջ սիսթեմաթիկ սկզբունքներով իրենց նախաքայլերը առնելով աստիճանաբար կարողացան մինչև իրենց ուզած վիճակին հասնիլ։ Այդ նախաքայլերուն ամէնէն ինքնորոշ ձեւը Թուրքիոյ գլխաւոր քաղաքներուն մէջ բարերարներու անունով Գերման հաստատութիւններ գոյացնելն էր, որով կարող կ՚ըլլային մտնել Թուրքիոյ բոլոր ներքին գաւառները, թափանցել Թուրք ժողովուրդին դասակարգային խաւերուն մէջ, սերտել անոնց կեանքը և ըստ այնմ իրենց քաղաքական ծրագիրները պատրաստել՝ ազգերու գժտութեան խնձոր այդ երկրին տիրանալու համար։

Աչքառու կեդրոններէն մէկն էր Խարբերդի նոր քաղաքը՝ Մեզրէն, ուր Գերմանական հաստատութիւնները ամենափայլուն և ճոխ շէնքերն էին։ Այդ շէնքերէն միոյն մէջ կը պատրաստուէին բաւական թիւով հայ որբեր, որոնց բուն հոգատարներն էին աւելի Զուիցերիացիները։ Ծովեցիք ալ Համիտեան դէպքերու ատեն ունեցած էին ծնողակորոյս որբեր, որոնք դարձած էին Մեզրէի Գերման հաստատութեան խնամքին ենթակայ։ Ասոնցմէ մէկը, Շահպազ Գապըռեան, ընդհանուր պատերազմէն երկու տարի առաջ, միջնակարգ վարժարանը աւարտելով, շնորհիւ իր կարողութեան՝ ուսուցչական պաշտօնով կը զբաղէր։

Ընդհանուր պատերազմի տարին, Շահպազ Ակնայ

րուն կը վարէր գիւղին Թաղական Խորհուրդի ատենապետութիւնը, տեղեկութիւնը լսելուն պէս լացաւ։ Պարզ գիւղացի մը, հասած տեղեկութիւնը աւելի լաւ և խորապէս հասկցաւ, ըմբռնեց քաղաքական տխուր երեւոյթը, ինչ որ չէին հասկցած կամ չէին ուզած ըմբռնել ականաւոր քաղքենիներ։ Խլըշեան բացատրեց խռովայոյզ. «Լինցանք... Այնքան ալ դիւրաւ չկրնար Ռուս բանակը Էրզրումի ճակատը խզել, ցորչափ Թուրքիոյ մեծ դաշնակից՝ Գերմանիան իր ահարկու կռիւները կը մղէ Թշնամիներուն դէմ։ Հայերուն ձեռքէն զէնքերը առնելու և բանակներէն հեռացնելու ձեռնարկը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ զինաթափ ընել հայութիւնը։ Եւ զինաթափ ընել կը նշանակէ ուժը ջլատել։ Երբ Թուրք ժողովուրդը երկրին պաշտպանութեան համար պատերազմի դաշտ թէ այլուր անխնայ կը զոհուի, յիմարութիւն է մտածել որ կառավարութիւնը հայ զինուորներու ապահովութիւնը կը փնտռէ։ Զէնքերը Հայոց ձեռքէն առնելը և զանոնք բանակներէն հեռացնելը ուրիշ բան չնշանակեր եթէ ոչ լրացնել Կարմիր Սուլթանին պակասը»։

Եաղուպեան, որ պահ մը ընդունած էր իր տեղեկութիւնները որպէս ուրախութեան լուրեր, անմիջապէս փոխեց իր մտածումները, ինքն ալ համոզուեցաւ և հասկցաւ խորխորատը, տեսաւ անդունդին եզրը, ուր կը կենար ամբողջ հայութիւնը։ Եւ այդ զգացումներով, իր մեկնումի ժամանակ երկար ատեն լացաւ, լացա՜ւ աղիողորմ ըսլով իրեններուն. «Կ'երթամ և թերեւս անգամ մըն ալ չտեսնէք զիս»։

վարժապետը կ'ըլլայ։ 1915ի առաջին ամիսին, Խարբերդցի ոմն՝ Հայրապետ Տարաղճեան, Ակնայ մէջ իր զինուորական տուրքը (պէտէլ) վճարելով ազատագիր կը ստանայ։ Վերադառնալու ատեն կը տեսնուի Շահպազին հետ։ Վերջինը նամակ մը կը յանձնէ, ուղղուած իր դպրոցական ընկերոջ՝ Ակնցի երիտասարդի մը, որ կ'աշխատի եղեր Խարբերդի Ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ։ Հայրապետ, Խարբերդ իր տունը հասնելէ վերջ, անհոգութիւն ընելով գրպանը ունեցած նամակը ժամանակին իր տեղը չհասցներ։ Շաբաթ մը վերջ, շուկայ ելլելու պահուն ոստիկանները զինքը կը բռնեն և արտօնագիրը կ'ուզեն տեսնել։ Հայրապետ արտօնագրին հետ գրպանէն դուրս կ'երեւցնէ առանց թղթադրոշմի գոց նամակն ալ։ Ոստիկանները նոյն ատենուան խստութեամբ վրան գլուխը կը խուզարկեն և գրպանին բոլոր թուղթերը գոց նամակին հետ առնելով զինքը ազատ կը թողուն։ Խուզարկուողը այս եղելութիւնը կը տեղեկացնէ իր բարեկամներուն, որոնք անմիջապէս կ'որոշեն նամակը պահականոցէն տակաւին կեդրոն չղրկուած, դրամ կերցնելով ետ առնել։ Սակայն, Հայրապետ չուզեր որ կարեւորութիւն տրուի, հաւաստելով թէ նամակին մէջ վտանգաւոր ո և է բան մը չկայ գրուած։ Մինչդեռ նամակին մէջ գրուած է եղեր հետեւեալ ծանրակշիռ խօսքը, որուն Հայրապետ անտեղեակ եղած է։

«Յուսով եմ թէ այս տարի Զատիկը Ռուսական դրօշին տակ պիտի տօնենք յաղթական»։

Ութ օր վերջ, կառավարութիւնը միևնոյն ատեն կը ձերբակալէ Շահպազը իր պաշտօնատեղին, նամակաբեր Հայրապետը, Ակնցի երիտասարդը և Շահպազի

փեսան՝ Եղեգցի Մելքոն Ֆրէնկեանը, որուն ալ կտոր մը գիր ուղղուած կայ եղեր բռնուած նամակին մէջ։ Նոյն օրը անմիջապէս կը խուզարկուին ձերբակալուողներուն բնակարանները, ուր՝ Տիկին Շահպազի հօրեղբօր աղջկան՝ Արմենուհի Վարժուհիին (վերապրող) տուած տեղեկութեան համաձայն, կը բռնուին կուսակցական քանի մը գաղտնի տեղեկագիրներ ուրիշ շատ մը նամակներու հետ, որոնք Ֆրէնկեանի տունը մասնաւոր սնտուկին մէջ պահուած են եղեր։

Այդ օրուընէ սկսեալ, յանկարծակի իրարու ետեւէ կը ձերբակալուին բոլոր կասկածելի Հայերը և կը խուզարկուին անոնց բնակարանները։

Երեք օր վերջ, Գագըռեանը հարցաքննելու միջոցին, կառավարութիւնը կը հասկնայ անոր Ծովեցի ըլլալը, որուն վրայ խուզարկութիւններ կը կատարուին նաև Ծովքի մէջ, առաջնորդութեամբ Նալթաասարի ցեղապետ ոճրագործ Մահմէտ աղայի, որուն հակառակ մէկ գիր մը անգամ կարդալ չգիտնալուն, կառավարութիւնը Ծովքի շրջաններուն զինուորական չաւուշի պաշտօն տուած էր։

Այս ապարդիւն խուզարկութենէն քանի մը շաբաթ յետոյ, Ծովքի մէջ լուր կ՚առնուէր որ արդէն ձերբակալուած ու բանտարկուած են քաղաքին և շրջակայ գիւղերուն մէջ բնակող շատ մը աչքառու Հայեր, անյայտ բաներու մէջ։

Կացութիւնը աւելի դառն էր...............

ՁԻՆԱՀԱՒԱՔՄԱՆ ԳՈՐԾԸ ԲԱՑԱՐՁԱԿ

Ծովեցիներէն Գրիգոր Մարտիկեան անուն երիտասարդը, որ երկու անգամ Ամերիկան տեսած էր, այդ պարագաներուն ամէնէն աւելի մտերմական յարաբերութիւն ունէր Խարբերդի մեծ պէյերէն՝ երեսփոխան Մէհէմտին պէյի հետ: Երբ խուզարկութիւններն ու ձերբակալութիւնները տեղի կ'ունենային, Մարտիկեան միշտ դիմումներ կը կատարէր յիշեալ պէյին մօտ, և կարելի է ըսել որ այս միջոցաւ Ծովքի մէջ ոև է ձերբակալութիւն չկատարուեցաւ մինչև Ապրիլօրերուն:

Երբ կ'ըսեմ ձերբակալութիւններ չկատարուեցան, չնշանակեր թէ գիւղը խաղաղ մնաց: Մեր հարեւանները օրէ օր տարօրինակ ընթացքներ ցոյց կուտային, այլեւս առեւտուր չէին ըներ Ծովեցիներուն հետ, ամէն Թիւրք կը մաքրէր իր ապառիկ մնացած հաշիւները-և ետ կ'առնէր մինչև անգամ իր մանածը, զոր Ծովեցիին բերած էր կտաւի վերածելու համար: 39 երիտասարդներ զինուոր գացած էին, 60ի մօտ Ամերիկայ կը մնային. իսկ մնացեալները, որ պէտէլ տալով կամ չաւուշին և օնպաշիին դրամ կերցնելով մնացած էին, այլեւս զար էին եկած իրենց կեանքէն: Նուէթասարցի բռնակալը, որ քանիցս մարդասպանութեան խնդրով Պոլսոյ դատարանները գացած ու յաջող վերադարձած էր, կատարեալ արիւնարբու իշխան մըն էր, մինչև անգամ Թուրք ազդեցիկ աղաներուն վրայ: Տխրահռչակ այս մարդ-գազանը միշտ Ծովք էր, ուր բարեկամական կեղծ ու պատիր խօսքեր շռայլելով Ծովեցիներուն, կ'ուտէր, կը խմէր և կ'ուրախանար: Քանի մը հետեւորդներով

իր մուտքը Ծովքի մէջ կը կատարէր։ Երբեմն հաւախօսին և երբեմն առաւօտեան մթնշաղի ատեն կամ գիւղ կը մտնէր, կամ անոր շրջակայ պարտէզներուն մէջ կը դառնար և կամ ո և է անցքի մը մօտ կը սպասէր մինչև որ աղէկ մը լուսնար։ Նպատակը գաղտազօտել էր թէ արդեօք ի՛նչ կ՚անցնի կը դառնայ, և թէ Ծովեցիներ գիշերները ո և է պատրաստութիւն կը տեսնե՞ն, որովհետեւ ինքն ալ այնպէս համոզուած էր որ Ծովքի մէջ դիմադրելու բաւական ուժ կայ, և ատոր համար իր գաղտնութիւնը դեռ կը պահէր բարեկամական սմբուկ դիմակին տակ։

1915ի Մարտի օրերուն, կառավարութիւնը յատուկ և խիստ հրամաններով կը պահանջէր Հայերէն բոլոր զէնքերու անմիջական յանձնումը։ Այս առթիւ Գ. Մարտիկեան հետեւեալ տեղեկութիւնը կը բերէր կեդրոնէն. «Կառավարութիւնը ձերբակալած է հայութեան կարեւոր անձնաւորութիւնները, և անոնցմէ շատերը կը մնան անյայտ բանտերու մէջ։ Կառավարութիւնը նկատի առնելով խուզարկութեանց ընթացքին իր ձեռք բերած շատ մը գաղտնի փաստաթուղթերը, որոշած է բանտարկեալները արձակելէ առաջ Հայոց բոլոր զէնքերը հաւաքել։ Այս մասին Ազգային Առաջնորդարանին մէջ կազմուած Համախարբերդցիական գաղտնի ժողովը, որ կը բաղկանար աւելի քան 300 անձերէ, նախագահութեամբ Առաջնորդ Տ. Պսակ Ծ. Վրդ. Տէր Խորէնեանի, մեծամասնութեամբ որոշեց զէնքերու յանձնումը (*)։ Ժողովէն վերջ տեսակցեցայ

(*) Երեք տարի առաջ, այդ ժողովին ներկայ եղող վերապրողէ մը տեղեկացայ թէ ժողովին մեծամասնութիւնը կազ-

Մէհէտաւին պէյի հետ, որ ինք ալ ապահովութիւն ձեռք բերելու համար անձնապէս թելադրեց ինձ թէ՝ պէտք է որ Հայոց զէնքերը յանձնուին։ Ես որչափ որ ուզեցի պնդել թէ՝ ուրիշ գիւղերէ լուր չունիմ, սակայն մեր գիւղին մէջ գաղտնի և արգիլուած զէնք չիկայ, դարձեալ չուզեց հաւատալ և ի վերջոյ յանձնարարեց որ ինչ որ ունինք արգիլուած կամ ոչ տանինք և իրեն միջոցաւ ներկայացնենք կառավարութեան»:

Մարտիկեանի բերած այս տեղեկութեան վրայ, Գաղտնի Կազմակերպական Ժողովը որոշեց հաւաքել գիւղին բոլոր ատրճանակները և հինցած զէնքերը, և իրեն տրամադրութեան տակ գտնուած գաղտնի զէնքերէն՝ գերմանական վեց տասնոցներու հետ տանիլ ցուցնել կառավարութեան:

Ժողովին որոշման համաձայն, երեք օր վերջ, առաջինները կը փոխադրուին ուղղակի այդ նպատակին յատկացուած կառավարական ամբարը, իսկ տասնոցները Մէհէտաւին պէյի հետ Մարտիկեան և գիւղին մուխթար Գասպար Պուլուտեան կը ներկայացնեն կու-

---

մող տարէց անձեր ուշադրութեան առած են հետեւեալ բանաձեւը: «Զէնքերը չյանձնելու պարագային իսկ չենք կարող ո եւ է նպատակ հետապնդել, քանի որ բոլոր Հայերս համախումբ չենք, պէտք եղածին պէս չենք զինուած, մեր երիտասարդներու կարեւոր մասը զինուոր գացած է, եւ յետոյ շարժումը ղեկավարող մեր ուժերը ձեռքէ ելած եւ բանտարկուած են, չենք գիտեր ո՛ր անյայտ զնտաններուն մէջ, ո՛ղջ են թէ մեռած :»

Զէնքերը յանձնելէ վերջ Հայերուն ապահովութեան մասին կուսակալին կողմէ Առաջնորդին տրուած խոստումներէն քաջալերուած, ժողովը այն հեռատեսութիւնը ունեցած է թէ զէնքերը յանձնուելէ ետք, շատ շատ մաս մը երիտասարդներու կորուստը պիտի ունենային որպէս դաւադիրներ :

սակալ Սապիթ պէյին։ Կուսակալը զէնքերը ուշադրու-
թեամբ դննելէ վերջ, անոնց գործածութեան ինքզինքը
բոլորովին անծանօթ ձեւացնելով կ՚ըսէ.

— Գրիգոր աղա, ի՞նչպէս կը գործածէք այս զէն-
քերը։ Կ՚ուզէի գիտնալ թէ սոնք ի՞նչ միջոցաւ ձեռք
բերած էք և ինչո՞ւ։ — Մէհէտտին պէյը ցուցնելով.

— Պէյը կը հաւաստէր թէ պետութեան հանդէպ
դաւադրական ոչ մի կազմակերպութիւն գոյութիւն ունի
Կէօլճիւկի մէջ, մինչդեռ այս զէնքերը շատ բան կը
յայտնեն։

— Պէյ էֆէնտի, մենք քաղաքական գործերէ ան-
տեղեակ, և նմանօրինակ տխուր իրողութիւններէ հեռու,
կառավարութեան հլու հպատակ գիւղացիներ ենք։ Այս
զէնքերը, Ամերիկայէն վերադարձող մեր երիտասարդ-
ները անոր գեղեցկութեան սիրահար հետերնին բերած
են, առանց նախապէս գիտնալու թէ արգիլուած է նը-
ման զէնքերու գործածութիւնը սահմանադրական Թուր-
քիոյ մէջ։

Մէհէտտին պէյ ընդմիջելով.

— Ես վստահ եմ կառավարութեան հանդէպ Կէօլ-
ճիւկցիներու ունեցած հաւատարմութեանը և պատաս-
խանատու եմ ի հարկին։ Շնորհիւ Գրիգոր և Գասպար
աղաներուն, շատ մօտէն կը ճանչնամ բոլորն ալ։ Անց-
եալ տարի, Ծովք գիւղի գեղեցիկ պարտէզներուն մէջ
ամիսներով ապրեցայ, սերտեցի Ծովեցիները և համոզ-
ւեցայ որ անոնք չունին այն գաղտնի կազմակերպու-
թիւնները ինչ որ ունին ուրիշ հայ գիւղեր։

— Բայց ես ստոյգ աղբիւրներէ տեղեկացած եմ որ
Ծովքի մէջ հազարէն աւելի արգիլուած զէնքեր կան,
որոնք գաղտնի բերուած են արտասահմանէն յեղափո-

խական գործիչներու միջոցաւ, ինչպէս որ ուրիշ հայ գիւղեր ըրած են, դրացի Թիւրքերէն ոմանք տեսած են այդ զէնքերէն մէկ քանիները :

— Եթէ ունին, վստահ եմ որ կը բերեն և կը յանձնեն: Ես պիտի խնդրէի Ձեր Վսեմութենէն որ Ծովքի զինահաւաքման խնդիրը ինծի թողուք: Սիրով կը ստանձնեմ անոնց կողմէ ամէն պատասխանատուութիւն:

— Լա՛ւ, ես ալ վստահ եմ պէյ, թէ այս երկու աղաները պիտի չուշանան ձեր հրահանգները ընդհուպ կատարելու՝ յաջս կառավարութեան գովելի դառնալու և առանձնաշնորհումները լիովին վայելելու համար: Միայն, Գրիգոր աղա, այս զէնքերուն պահարանները ո՞ւր են :

Ինքզինքըն մանօրինակ զէնքեր չտեսնել ձեւացընող այս անպիտանը պահարաններն ալ կը փնտռէ :

— Աւելի մեծ տեղ չգրաւելու համար, բերողները ճանապարհին պահարանները ծով նետած են :

Հարցումները այլեւս չեն շարունակուիր: Պէյը կուսակալէն շնորհակալութիւն տանելով կը մեկնի Ծովեցի երկու ներկայացուցիչներուն հետ :

Ապրիլեան օրերուն անուղղակի տեղեկութիւն մը մինչև Ծովք կը հասնէր, իբրև թէ Խարբերդի ամենամեծ յեղափոխական և կազմակերպիչ՝ Ընկեր Կարօն, որ ամէնէն առաջ իր մէկ հատիկ դրադարանէն կառավարութիւն կանչուած և ձերբակալուած էր ու ինչ ըլլալը անյայտ կը մնար, կնոջ մը հետ թուղթ մը դրկած է Առաջնորդին որ Հայերը խրախուսէ յեղափոխութեան դրօշը պարզելու :

ԴԱՀԻՃՆԵՐԸ ԳՈՐԾԻ ՎՐԱՅ

Կասկածելի Հայերու, աւելի ղեկավար անձնաւորներու ձերբակալութեան հետ, մինչև ապրիլեան վերջին օրերուն հաւաքուած էր նաև շատ մը զէնքեր։ Կառավարութիւնը այլևս ազատ և անվախ կը տնօրինէր ինչ որ գիտէր։ Հայութիւն ունեցած քչիկ մը ուժն ալ առնուած էր, և մնացած էր բոլորովին լերկ վիճակի մէջ։ Օրէ օր իրարու ետևէ կը բանտարկուէր քաղաքի հայութեան երիտասարդ հատուածը և կը դրուէր այնպիսի հսկողութեան մը տակ որ մինչև անգամ կիներ և մանուկներ չէին կարող տեսնուիլ անոնց հետ։

Կառավարութիւնը, իր ուշադրութիւնը պատերազմէն աւելի դարձուցած էր այս գործին։ Իր ձեռնարկին իբրև օգնութեան ուժ, զէնքի տակ կանչած էր 18-20, 46-50 տարեկանները և զինուորական պէտէլ տուողները միլիս *անունով։ Պաշտօնի հրաւիրած էր ազդեցիկ էֆէնտիներն ու կատղած աղաները։ Բոլորն ալ յատկացուած միմիայն Հայութեան բնաջնջման նպատակին։*

Երբ Խարբերդի կեդրոնը արագընթաց կը կատարուէր բանտարկութիւնները, դուրսը բոլոր հայ գիւղերու մէջ ալ կը հաստատուէր պահակ զինուորներու խումբեր, գիւղէ գիւղ Հայոց երթևեկութիւնը արգիլելու համար։ Ծովքը այս տեսակէտէն մասամբ մխիթարական էր, ոչ զինուոր և ոչ ալ պահակ կար, և ասոնց հետ մէկտեղ Մահմէտ աղան ալ այնչափ չէր զօրեր։ Մէհէտին պէյ, միայն իրարու ետև տեղեկութիւն կը հասցնէր որ Ծովեցիք իրենց գաղտնի զէնքերը կառավարութեան տանին, և շնորհիւ իր աջակցութեան ազատ

ըլլան ո և է տխուր վիճակի ենթարկումներէ :

Ապրիլի կէսերուն, գաղտնի տեղեկաբեր վարվըռուն երիտասարդ՝ Անանիա Ստեփանեան, Աստուածատուր քահանայ Տէր Յուսիկեանի տրուած չարչարանքներուն գոյժը կը հասցնէր Ծովեցիներուն . . . :

Ծովքի հիւսիսային լեռնաշղթային ետեւի փէշերուն վրայ ինկող Կարմրի գիւղին քահանան էր Տ. Աստուածատուր: Այս քահանան իր յաղթանդամ կազմով, խռիւ և քիչ մը ոսկեգոյն մազերով հռետոր մըն էր հայ գաղափարի և խօսքի: Որքան կրօնական, նոյնքան և աւելի ազգային, որ կը յիշեցնէր Խրիմեան Հայրիկն ու Իզմիրլեան Սրբազանը: Իր գաղափարի տեսութիւնները ուրիշ հայ գիւղերու չափ սպաս դրած էր նաև Ծովքին: Իր ներկայութիւնը պատկառանք կ՚ազդէր և բարձրաստիճան եկեղեցականի մը տպաւորութիւնը կը թողուր բոլորին վրայ (*): Տէր Յուսիկեան Խարբերդի մեծ

(*) Այսպէս է եղած եւ միշտ Հայ Ազգի եկեղեցականը հայ կեանքի համար, որոնց արժէքը մերայիններէն աւելի շատ անգամ մատնանիշ ըրած են օտարները, եւ մինչեւ անգամ մեր Թշնամիները: Հայկական բնաջնջումը հրամայող դահիճներէն՝ գլխաւորին մէկ ծածկագիրն է հետեւեալը, որ 1915ի սկիզբներուն ուղղուած է բոլոր կուսակալութեանց :

«Ծանօթ անձնաւորութեանց (Հայերու) կղերական դասակարգի գոյութիւնը ջնջելու համար ամէնէն շատ աշխատիլ պէտք է: Ո եւ է Թոյլտուութիւն մը անոնց համար աններելի յանցանք է: Այդ կարգի խռովարարներուն աքսորավայրը անէութիւնն է: Կը յանձնարարեմ որ ըստ այնմ գործողութիւններ կատարէք:»

Ներքին Գործոց Նախարար
Թ Ա Լ Է Ա Թ

Գաւառներու ջարդերու միջոցին, ամէնէն զարհուրելի չարչարանքներով սպաննուողները կրօնաւորները եղան, առաջնորդ, վարդապետ, քահանայ :

զաւակներէն էր, և բառին բուն իմաստով Ազգային Շարժման ղեկավար յեղափոխական մըն էր Կարմրիի և անոր մերձակայ հայ գիւղերուն ։

Կը յիշեմ օր մը՝ պատերազմի առաջին շրջաններուն իր Ծովք գալու պարագային կ'ըսէր ի մէջ այլոց. «Այս անգամ ներկայացայ Բալուի Առաջնորդ՝ Եզնիկ Եպիսկոպոսին, քանի մը երիտասարդներ սարկաւագձեռնադրել տալու համար։ Սրբազանը ուզեց հարցաքննել երիտասարդները անոնց կարողութեան աստիճանը հասկնալու համար։ Ընդմիջեցի թէ մենք եկեղեցականներ պատրաստելու գործ չէ որ կը կատարենք, ասիկա միջոց մըն է որ կ'օգտագործենք ներկայացուած պատեհութիւնը, քանի մը երիտասարդներ աւելի մեր ձեռքին տակ ունենալու, ի պատիւ ազգին ու եկեղեցիին պաշտպանութեան» ։

Այս անբասիր ու վեհերան հայրենասէրին ձերբակալումը, և իրեն տրուած չարչարանքները աննախընթաց տեղ ունին հայկական ընդհանուր կոտորածի պատմութեան մէջ ։

Խարբերդի հայ գիւղերու պաշտպանման նախընթացի առաւօտ մը, տասնեակ մը զինուորներ հեծեալներով խառն, կը բռնեն Տէր Հայրը իր տան մէջ, և կը տանին գիւղին Թուրք աղայի մը տունը, ու հոն այնքան կը ծեծեն որ ամբողջ մարմինը հարուածներու տակ կը սեւնայ։ Յետոյ մօրուքը կը փետտեն, եղունգները կը քաշեն, և այս վիճակով կը փոխադրեն ժամ ու կէս հեռու քաղաքի ճանապարհին վրայ իյնող հայաշատ Խոյլու գիւղը։ Հոն, եկեղեցիի բակին մէջ, վերստին կը ծեծեն առանձինն։ Ենթական այս տանջանքներէն յուսահատ՝ իր կեանքին վերջ տալու համար միջոց մը կը հնարէ,

ու ինքզինքը կը նետէ բակին մէջ եղած մեծ ջրհորը։ Ոստիկանները Խոյլուցի երկու Հայերու ձեռամբ անմիջապէս հանել կուտան տակաւին չմեռած։ Առանց թաց ու ցեխոտ հանդերձները փոխելու աւանակի մը վրայ կը կապեն, ու Շինթիլ գիւղի մէջէն անցնող ճանապարհով կը փոխադրեն Գեղվանք, ուր կը նստէր այդ գիւղերու միւտիւր՝ Շիլ Հասան (*)։ Հոն, կենդանիներու խան ախոռին մէջ, ուրիշ բանտարկուած Հայերու ներկայութեան վերստին կը չարչրկուի միւտիւրին մասնակցութեամբ, այս անգամ աւելի ահարկու, որ ատեն դահիճներու երեսնիվեր կը պոռայ. «Մենք, մեր ազգային ուխտը չենք կրնար դրժել ո և է խոստովանութիւն ընելու համար։ Ըրէք ինչ որ կրնաք, բայց գիտցէք թէ, մեր սերունդը չպիտի մոռնայ այս ամէնը»։

Որուն վրայ, միւտիւրը, կուսակալէն ստացած առանձնաշնորհումով պայտել կուտայ հայրենասէր քահանան, և ձեռքի մատներու եղունգներուն տեղերէն մէյ մէկ սեղ կը զարնէ երկնցուած ամբողջ մատներուն մինչև վերջնախաղերը ու այս վիճակով կը փոխադրուի Մեզրէն, կեդրոնական բանտը։ Բանտին մէջ, քանի մը օր վերջ պայտերը կը քակեն, սեղները կը հանեն, և կը կարդան կառավարութեան կողմէ իրեն տրուած վճիռը. «Տակաւին այլ կերպ չարչարանքներու տակ ալ չպիտի մեռնիս, մինչև որ տեսնես թէ ինչպէս կը վեր-

---

(*) Շիլ Հասան՝ մէկն էր այն կատաղի իթթիհատականներէն, որ մինչեւ 1918ի օրերուն որբանոցի անունով 4000 հայ մանուկներ հաւաքել տուաւ Գեղվանքի մէջ, եւ գիշեր մը, գիւղէն ժամուկէս հեռու, Քիւրտ Եմլիկի ձորամէջին բոլորն ալ կոտորել տուաւ իր ներկայութեան։

ջանայ ձեր սերունդը ձեզի հետ» (*)։

Աստուածատուր քահանային ձերբակալումը ըսկիզբը եղաւ Խարբերդի հայ գիւղերու պաշարման։ Յաջորդ օրերուն իրարու ետեւէ կը պաշարուէին հայաշատ գիւղերը, և միւս կողմէ կեդրոնական բանտ հաւաքուած երիտասարդները գիշերանց կը ղրկուէին Հար-Օղլիի լեռը, իսկ հին քաղաքին հարուստ Հայերը կամաց կամաց կը տեղահանուէին դէպի Հալէպ և անկից ալ արտասահման անցնելու խոստումներուն տակ։

(*) Այս տողերը գրողը մէկն է անոնցմէ, որոնք՝ իրենց վերյիշումներու պարագային միշտ կը զարմանան թէ ինչպէս Աստուածատուր քահանան այդքան եղերական չարչարանքներու տակ ողջ մնաց, մինչեւ որ երեք ամիս վերջ այրուեցաւ բանտին մէջ, իր բախտակից Ընկեր Կարօյի, Տ. Վարդան Քհյ. Արսլանեանի, Տօքթ. Նշանի եւ ուրիշ ընկերներու հետ :

ԾՈՎՔ ԳԻՒՂԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

Կառավարութիւնը մինչև ապրիլի վերջերուն ձեռքի տակ առած էր բոլոր կարեւոր անձնաւորները, և անոնց հետ մէկտեղ խաղաղաբար կամ այլ և այլ միջոցներով հաւաքած էր խոշոր թիւով Հայոց գաղտնի զէնքերը: Այս անգամ առանց կասկածի, մէկ կողմէն բանտարկուած հայութիւնը գիշերանց Խարբերդի երիտասարդութեան գողգոթայ՝ Հար-Օղլի լեռը կը ղրկէր, իսկ միւս կողմէ, իրարու ետեւ կը պաշարէր հայ գիւղերը :

Պաշարուած գիւղերուն մէջ, Հայերուն, մասնաւորաբար երիտասարդ հատուածին վրայ ի գործ դրուած անլուր չարչարանքներու գոյժերը, և այս միջոցաւ շատ մը գաղտնի զէնքերու երեւան հանուելուն տեղեկութիւնները կը փլուզէին Ծովեցիին հոգին: Մէհէտաթին պէյ, որչափ որ տակաւին իր խոստումները կը շռայլէր, սակայն զէնքերը պահանջելէ ալ չէր դադրեր: Ծովեցին կը զգար թէ Մէհէտաթին պէյ, փլան մըն է որ կ'ուզէ դարձնել. ինքը երբեք չպիտի կարենայ զերծ մնալ, իր կարգին չենթարկուելու միւս գիւղերու վիճակին. համատարած էր տառապանքի բովը, այլեւս անխտիր ամէն Հայու համար :

Եւ իրաւ որ ապահովութեան մասին Մէհէտաթին պէյի խոստումները հազիւ մէկ ամիս կեանք ունեցան:

Մայիս 22ի ուրբաթ գիշերին, շաբաթ ի լոյս կը պաշարէին Ծովքը 30 ձիաւորներ և 70 հետեւակներ, առաջնորդութեամբ Խոխ գիւղի (*) միւտիրը՝ Պէկ-Զատէ

(*) Ծովքը ենթակայ էր Խոխի միւտիրութեան :

Ալի էֆէնտիի և պաշտօնէութեամբ Խոխցի Սաիմ աղայի, Մուսթաֆա էֆէնտիի, Մօլլա Իսմայիլի, Խօշ աղասի Շէվգի պէյի, Դատեմցի հայախօս Պէքիր աղայի, Նալթաասրցի ծանօթ Մահմէտ աղայի և ուրիշ տխրահռչակ ոճրագործներու, որոնք բոլոր Խարբերդի նահանգին մէջ նշանաւորներ դարձան, իրենց վայրագութիւններով Հայ Ցեղը բնաջնջելու ընդհանուր գործին մէջ։

Պաշարման գիշերին, գիւղէն տասը վայրկեան հեռու, Դուրսի-Բիթ կոչուած ծովեզրին, ինձ բախտակից երեք ընկերներով կը հսկէինք ձկնորսութեան գործին։ Հայրերնիս զինուոր էին տարած։ Տնտեսական տխրող տխուր վիճակը պարտադրած էր մեզ՝ տղաքներուս, այդպիսի օրերուն գիշերները գիւղէն դուրս մնալ։

Կէս գիշերը անցած էր, երբ լսեցինք ձիերու խրխնջիւններ իրենց քառասմբակ վազքերուն հետ, որ կ'անցնէին մեզմէ 50 մէթր հեռու գիւղ տանող ճանապարհէն։ Տղայական բիրտ սոսկումներով արձողները ծով թողուցինք, և մէջը պառկելու համար մեր հետ ունեցած հինումին կտորեղէնները հետերնիս առած՝ ծառուղիներու մէջէն ուղեւորուեցանք դէպի այգեստան, և անկից ալ «հիմա կը բռնուինք»ի մտավախութեամբ շպրկեցանք լեռն իվեր։ Հասանք Խաչին-Ակի կից Մազուլարի քարախումբը, ուր աւելի ապահով կարծելով ապաստեցինք։

Լուսաբացին, լեռնային ճանապարհներէն կ'անցնէին մեզի ծանօթ գործաւոր Բիւրտեր, որոնք այլ եւս կարծես դահիճներու տպաւորութիւնը կը թողէին մեր վրայ։ Օրհասական կասկածներու փոխանակութեամբ

ակնթարթ կը նայէինք գիւղէն ծագող ճանապարհնե-րուն, յուսալով թէ մէկէն չէ միւսէն գոնէ դուրս պիտի գան հովիւները իրենց հօտերով:

Կէսօրի մօտ նախիրը երեւցաւ, գիւղը մեր աչքե-րէն ծածկող այգեստաններու բարձունքին ստորոտէն երկարող ճանապարհին, որ կը յառաջանար դէպի մեր կողմ: Մեր հանդիպակաց Կայսերիկի ձորակին մէջ դի-մաւորեցինք զանոնք: Սովորական հովիւներու տեղ կարգուած էին քանի մը փոքր տղաքներ, որոնց հար-ցուցի:

— Ինչո՞ւ հօտերը ձեզի յանձնուած է: Գիւղին մէջ ի՞նչ կայ չկայ:

— Գիւղը պաշարուած է զինուորներով, 16 տարե-կանէն վեր եղող բոլոր այր մարդիկը բանտարկուեցան, մեր անուններն ալ արձանագրեցին և յետոյ շատ դըժ-ւարութեամբ թող տուին:

Այս տողերը գրած ատենս, աղէկ մը չեմ կրնար մտաբերել թէ դեռ ի՛նչեր հարցուցինք անոնց և ի՛նչ պատասխանեցին մեզի այդ նոր հովիւները. սակայն կը յիշեմ որ մեր հետ ունեցած իրեղէնները նոյն ձորակին մէջ քարի մը տակ պահելէ յետոյ գաղտագողի գա-ցինք ծառուղիներուն մէջէն ճիշդ մեր արձողներու մօտ, և նկատելով որ այդ կողմի պահակ զինուորները կըր-նան հեռուէն մեզ տեսնել, առանց սպասելու արձողնե-րը ջուրէն դուրս հանելու գործողութեան սկսանք: Գոր-ծողութիւնը կատարած լմնցած էինք գրեթէ, երբ Ալեք-սան անուն տղայ մը մօտեցաւ մեզի և տեղեկացուց թէ՝ պահակ զինուոր մը տեսած է ու կը սպառնայ որ շուտ գիւղ հասնինք: Այլայլեցանք . . . : Արձողները տոպ-րակ դրինք և յառաջացանք պահակ զինուորին քով,

ուրկէ գիւղ պիտի մտնէինք։ Պահակը մեզի հարցուց.

— Ո՞ւր էիք։

— Ձկնորսութեան գացած էինք թէև, բայց չյաջողեցանք։

—Քանի՞ ձուկ ունիք բռնած։

— Մէկ հատ միայն։

— Տուէ՛ք ինծի այդ մէկ հատը։ Ուրախ եղէք որ ինծի պէս գթասիրտի մը հանդիպեցաք։ Աճապարեցէք գիւղ մտնել։

Խոշոր փորձանքէ մը ազատելու տղայական գոհունակութեամբ շտապեցինք ամէն մէկս իր տունը։ Գիւղ մտնելով տեսանք դրացի կիներ խումբ խումբ եղած տուներու բաց սենեակներու մէջ տխուր կարծիքներ կը փոխանակէին իրարու։ Մեր ազատման պատմութիւնը սովորականին պէս չէր հետաքրքրեր զիրենք։ Մեր ողջ առողջ տուն հասնիլը, մեր ազգականներուն և դրացիներուն վրայ թէև ազդեցութիւն ունեցաւ, բայց ո՛չ ուրախութիւն պատճառեց և ոչ ալ մխիթարութեան տեղ տուաւ։

Այր մարդիկները, ծեր թէ երիտասարդ բոլորն ալ բանտարկուած էին Վարդապետեանենց ախոռը։ Ծանօթ Մահմէտ աղան քանի մը իրեն պէս անշնորհք զինուորներու հետ տակաւին կը շրջէր տունէ տուն այր մարդիկ փնտռելու...

Տուն հասնելէս ժամ մը հազիւ անցած էր, երբ Անանիայի 10 տարեկան որդին՝ Ստեփանը (վերապրող) եկաւ և ինծի տեղեկացուց թէ՝ իր հայրը քահանային և ուրիշ տասնըմէկ երիտասարդներու հետ ինծի կը սպասեն, գիւղէն երեք քառորդ ժամ հեռու դէպի արևելք Մանոյենց կոլերը կոչուած ծովեզրէն երկարող ձորա-

մէջին:

Անանիան կը յարգէի, քահանայէն պատկառանք ունէի, իսկ միւսներէն ալ մէյ մէկ համակրանք: Անոնց հետ մէկտեղ անոնց տեղեկութիւն մը տանելու փափաքըս ու տղայական ինքնավստահութիւնս փարատեց վախս: Քաջութիւն մը թուեցաւ ինծի անոնց մօտ երթալու հաւանութեանս մէջ: Չեմ գիտեր ըսա՛ղդ թէ գիտութիւն էր այդ ինքնամփոփ ընդունելութիւններս այնտեն, սակայն որն որ ըլլար ինքնորոշ է թէ շրջանակի ազգային մթնոլորտն էր որ որոշ չափով ազդած էր մատաղ զգացումներուս վրայ: Ատոր համար ունկն չդրի կիներէն ոմանց զգուշացուցիչ յայտնութիւններուն, որոնք խոհեմութիւն չէին սեպեր այդ պարագային գիւղէն վերստին դուրս ելլելս: Անանիայի հրահանգածին պէս արձող մը առի, Ստեփանն ալ հետս մեկնեցայ. գիւղը պաշարողներուն հաւատացնելու թէ ձուկ բռնելու կ'երթամ: Բարեբախտաբար պահակները մեր փոքրութիւնը նկատողութեան առնելով ոչ մի բան ըսին: Մենք աճապարեցինք ու անցանք գիւղը պարսպող բըլրակին ետեւ, ուր տեսանք հաւաքուած հարիւրաւոր Քիւրտեր: Անոնք եկած էին թալանելու, խորհելով թէ Ծովքի հայութիւնը պիտի ջարդուէր: Քիւրտերէն մէկ քանին հետեւեցան մեզի անձայն ու անխօս, մինչև այնտեղ, ուր մենք գտանք ծովեզրը քաշուած երկու նաւակները և վերը ձորին մէջ սպասող մերինները: Քիւրտերը մեզի հոն թողուցին ու հեռացան: Մերինները պատմեցին, թէ ինչպէս Գ. Մարտիկեան՝ արեւածագէն առաջ, Շէվգի պէյին ճերմակ ձիուն յոգնութիւնը առնելու համար պտըտցուցած ատեն, յատուկ նպատակաւ իջուցած է ծովեզրը, և իրենց գալու ատեն նշան

տուած է նաւակները ետ դարձնել։ Անանիա իր ձուկերն ու արձողը մեզի յանձնեց. բոլորը մէկանց պատուիրեցին ինձ տեղեկացնել իրենց պարագաներուն որ անհոգ ըլլան, իրենք լեռ կ՚ելլեն (*)։

Անոնք տակաւին դէպի լեռ չմեկնած, մենք գիւղ վերադարձանք։ Ճանապարհին, Վարաճ և Մըլքիք կոչւած տեղերու միջոցին, հոն սպասող Քիւրտերը փորձեցին մեր ձուկերը և ուռկանները առնել։ Այս պարագային Մահմէտ աղա որ գիւղէն դուրս շրջան կ՚ընէր, վրայ հասաւ, խարազանեց Քիւրտերը, և մեզ մեր ունեցածով գիւղին մօտեցուց ու պատուիրեց որ, ուղղակի գիւղին առջեւ ծովեզերքի ուռենիներուն տակ բազմող միւտիրին քով երթանք։ Թողուց մեզ և ինք վազեց Վարպետին տիկնոջ ետեւ, որ աղբիւրէն՝ երբեմնի խորհըրդաւոր իր տունը կը վերադառնար։

Առանց աստ ու անդ նայելու, կամ հետաքրքրուելու թէ դաժանը ինչ պիտի ընէ կնոջ, աճապարեցինք գիւղ մտնել։ Ծառուղիներէն անցանք, և տակաւին փողոցի առաջի անկիւնը չբոլորած, Մահմէտ աղա պոռաց վարէն ահարկու ձայնով։ Սարսուռ մը ցնցեց երկուքս ալ . . . Անմիջապէս պահակ մը մեզ վերադարձուց։ Ճանապարհին ըսի Ստեփանին որ չվախնայ, և միշտ աշխատի անգիտակ մանկամտութիւն ցուցնել միւտիրին առջև ներկայանալու պարագային։

— Ինչո՞ւ պատուէրս չկատարեցիք, հարցուց Մահ-

(*) Մեր բաժնուելէն վերջ, լեռան մէջ, Տ. Պօղոս քահանան ուզած է որ յաջորդող գիշերին, գիւղէն դուրս թաղուած գաղտնի զէնքերը հանելով յարձակում գործեն, ազատեն բանտարկեալները եւ դիմադրութեան դրօշը պարզեն։ Սակայն, ընկերները աւելի գէշ տեսած են այս տեսակէտին հետեւանքը։

մէտ աղան սպառնացին :

— Չհասկցանք... Որովհետեւ Թուրքերէն լաւ չենք գիտեր, ըսի :

Անպիտանը մեզ կենդանիի պէս առջեւը խառնած, խարազանի հարուածներու տակ տարաւ միւ տիրին քով որուն չուրջը բրդեայ տօշակներուն վրայ հանգչած էին մեր վերը թուած տխրահռչակները: Իրենց մօտ կալանաւոր մը կար, որ քունկուռնայուածքին տակէն խորհըրդաւոր ակնարկ մը նետեց ինձ: Յակոբ Նաւարեան անուն խոստացեալ երիտասարդ մըն էր այդ կալանաւորը, Ամերիկայէն չորս տարի առաջ վերադարձ, և մինչև վերջը ապրած էր իբրև եռանդուն անդամ գաղտնի կազմակերպութեան մէջ :

Կարմրագոյն մազերով և առանց մօրուքի իր հասակին պէս երկայն պեխով միւտիրը, քաղաքավարնայուածք մը սեւեռեց մեզ, բայց բան մըն ալ չըսաւ: Մահմէտ աղա, որ կը կոչուէր նաև Սատօյի տղայ, միւտիրին ականջին իվար բան մը փսփսաց, և յետոյ սկսան հարցաքննել, նախ ինքը, ապա ուրիշներ: Ստեփանը Թուրքերէն բառ մ'անգամ չէր գիտեր, ես ալ եղած բոլոր մանրակրկիտ հարցումներուն ի պատասխան գիտցածովս հազիւ կը հասկցնէի թէ՝ այս ձուկերը լողալով որսացած ենք, տարբերութիւն չկայ լողալով և նաւակով բռնըւած ձուկերուն մէջ, քանի որ գործիքները միեւնոյնն են :

Մինչև այդ ատեն ձայնը չհանող մէկը, որ միւտիրին աջ կողմը նստած էր, հազիւ 35 տարիները շալկած միջահասակ և տափակ գլխուն վրայ ունէր սեւ մազ, սեւաչքեր, և մութ դէմք մը, միւտիրին հետ ակնարկ փոխանակելէ յետոյ և ոտքի ելլելով, մեզ մօտեցաւ, Թեւէս բռնեց ու քիչ մը անդին տանելով կամացուկ մը

ըսաւ ականջիս խմար, հայերէն լեզուով:

— Միւտիրը և այս միւս պաշտօնեաները լսած են որ Տէր Հայրը և կարգ մը ուրիշ երիտասարդներ ձուկ բռնել գացած են, որոնցմէ մէկն ալ դուք էք: Ես չեմ հաւատար թէ դուք անոնցմէ կրնաք ըլլալ, քանի որ փոքր էք, սակայն, միենոյն ատեն գիտեմ որ դուք կարող չէք այսպէս մեծ ձուկեր և այսչափ շատ բռնել լողալով: Այս ձուկերը և արձողները անոնցն են որ ձեզի յանձնուած է, բայց հոգ չէ, աղէկ որ այս թուրքերուն չըսիր: Ես հայ եմ, միայն ինձ ըսէ ուր ըլլալը, ես կը համոզեմ ատոնք որ ձեզի ոև է բան մը չըսեն, հակառակ եթէ չուզես ըսել, այլեւս ես չեմ խառնուիր և հետեւաբար գիտցիր թէ ձեզ դէշ կերպով կը ծեծեն, եթէ այն պըզտիկն ալ (Ստեփանին ակնարկելով) թող տան, քեզ շատ պիտի չարչարեն, ու մինչև իսկ վախցիր թէ սպաննեն:

Իր բնական սահուն հայերէնով անուշ խօսքերը շարունակեց, և ջանաց ինքզինքը հայ ազգային մը ձեւացնել: Սակայն. կարծես բնազդաբար կը զգայի իր հայ չըլլալը, և վերջի յեղափոխական տարիներու լսածս պատմութիւններով կը գաղափարուէի թէ, եթէ Հայ մըն է այս մարդը, անպատճառ ազգադաւ մըն է:

Հաւատա', կ'երդնում որ մենք ոչ քահանան և ոչ ընկերները տեսած ենք: Եթէ սպաննելու չափ ալ չարչարելու ըլլան լուր մը չունիմ անոնց մասին որ ըսեմ:

Ստեփանը լացաւ տղայական քնքշութեամբ. իսկ ես, որպէս քիչ մը գիտակից, որչափ որ այլայլեցայ, սակայն աշխատեցայ պաղութիւնս չկորսնցնել: Մարդը գիս թողուց, միւտիրին քով գնաց: Առանձինն բան մը խօսեցան: Կալանաւորը երկրորդ ակնարկով մը ըզգոյշ ըլլալու նշան մը տուաւ ինձ այն ատեն, երբ միւս

պաշտօնեաներէն ոմանք ձուկերը կը համրէին, և ոմանք արձողները բացած կը նայէին։ Ստեփանը լացը դադրեցուցած ձեռքերով աչքերը կը շփէր, ի նշան հեկեկանքի նուագման։ Քիչ վերջ միւտիրը հրաման ըրաւ մեզ թող տալու։

Մահմէտ աղա, զինուորի մը հրամայեց մեզ հետ ընկերանալու որ ձուկերուն կէսը և լաւ տեսակները յանձնենք Վարդապետեան Աւագ ամուսնոյ տունը, իրենց կերակուր պատրաստելու համար։ Իր հրամանը կատարուեցաւ, և մենք ողջ առողջ տուն հասանք։ Բայց երկրորդ փորձանքէն ալ ազատելու ո՛չ ուրախութիւնը և ո՛չ ալ զուարթութիւնը զգացինք։

Վերջէն տեղեկացայ որ, հայախօս հարցաքննիչը Դատեմցի դաժան Պէքիր աղան է եղած։

ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑԱՐԱՆՔՆԵՐԸ

Յաջորդող գիշերը չեմ գիտեր թէ ինչպէս անցուցին գիւղացիք, սակայն կը յիշեմ որ ցորեկուան՝ քըսան քայլի վրայ մէկ զինուոր կեցող պահակներու տեղ, փոխն ի փոխ, խումբ խումբ զինուորներ պաշտօնեայով մը միասին կը դառնային գիւղին շուրջ:

Ի մէջ գիշերին, լեռները փախչողներէն ոմանք կը կարողանային ուղղակի տեսակցիլ իրենց տիկիններուն կամ տնեցի ո և է ազատ անդամին հետ, և առանալ հաց ու տեղեկութիւն: Ասոնցմէ մէկն էր ամուսնոյն՝ Անանիայի պէս գրեթէ ամէնէն քաջ ու ճարպիկ երիտասարդ Մարգրիտ պաճին: Մարգրիտ պաճի, ո՛չ միայն գիշերը՝ այլ և ցորեկն անգամ ճար կ՚ընէր պահակներուն աչքը գոցել և հաց տանիլ իրենց պարտէզէն երկարող ձորամիջին որոշուած քարին տակ պահելու, ուրկէ լեռան տղաքներ կ՚առնէին գիշեր ատեն:

Գ. Մարտիկեան և Գ. Պուլուտեան, որպէս գիւղին քէհյաները, և աւելի Մէհէտտին պէյի ծանօթները չէին բանտարկուած: Անոնք ազատ էին միեւնոյն ատեն, որպէսզի հոգային դահիճներուն ուտելիքը, պառկելիքը, անոնց ձիերուն խնամքը և ի հարկին ալ աւելին, ինչ որ հրամայուէր, որպէսզի անոնց կարողութեան ուժը չպակսի?: Այդ գիշեր երկուքն ալ մէկ անգամ միայն հանդիպեցան տուն և կարճ քուն մը քաշեցին:

Յաջորդ օր, կէսօրէ առաջ, խուզարկուեցաւ գիւղի առաջին հարուստներէն՝ Թորոս Թորոյեանի տունը, նեղեցին տանտիկինը, հարսը, որպէսզի ձեռք չանցած Թորոս աղայի տեղը ըսեն: Կուռքի և Գալաճիւղի աղանե-

րուն բարեկամ, Նուրթաարցի Մահմէտ աղայի ան-
համաձայն և Հայր-Աթոռի աղաներուն ըրած անիրա-
ւութեանց դէմ ալ սկիզբէն իվեր բացարձակ պայքարող
Թորոսեան, որչափ որ գաղտնի կազմակերպութեանց
հետ ոևէ առնչութիւն մը չունէր, սակայն գիտէր թէ նման
պարագայի մը իր գլխուն գալիքը: Ասոր համար գիւղը
պաշարուած գիշերին, ձիերու հանած ձայներէն սթա-
փելով լեռ փախած էր:

Կէսօրի ճաշէն վերջ, պահակները սաստկացուցին
իրենց հսկողութեան եղանակները: Առանց հասակի և
տարիքի խտրութեան գիւղէն դուրս ոչ մէկը երթեւե-
կութիւն կրնար կատարել: Անդին, ծովեզերեայ ուռե-
նիներուն տակ, միւտիւրին բազմած տեղէն կը լսուէր
հարուածներու ձայնը, և ենթականերուն աղիողորմ ա-
ղաղակը: Աղաղակները այնքան հուժկու, այնքան սար-
սռացուցիչ էին որ, այլեւս ոչ ոք կրնար հասկնալ ո-
րուն ըլլալը: Մայրեր, ծերունիներ, կիներ և աղջիկներ
կ՚այրէին տանիքներու վրայ, ցուինքներու ծայրերը
արձագանգելով չարչարուողներու ճչոցին: Կուլային,
կ՚ողբային հոգեկան զալարումներու մէջ, և ոմանք ինք-
զինքնէն ելած խենթերու պէս կը վազէին երթալ, տես-
նել իրենց սիրականներուն ահաւոր չարչարանքները,
և եթէ կարելի է, իրենք ալ ինքզինքնին նետել այդ
հնոցը, անոնց հետ այրելու: Ինչ որ չէին կրնար յաղթել
զինուորներու տուած բուռն հարուածները և ճեղքել ա-
նոնց պարսպաձեւ կեցուածքը:

Ոտքս բոպիկ, գլուխս բաց, հնամաշ զպուն մը հա-
գած և այս վիճակով տղայական բանիմաց հետաքրքր-
րութեամբ, ես ալ մօտեցայ զինուոր չեղած ճանապար-
հէն, տեսնելու այդ եղերական տեսարանը, զոր կը ներ-

կայացնէին մարդկային ամենակատաղի վայրագութիւններով: Որպէսզի ընթացքս ուղղակի չգիտցուէր, մօտակայ բանջարանոցը մտնելու երեւոյթէս չշեղեցայ: Հազիւ նշմարեցի չարչարուողի մը մերկ մարմինին վրայ սափորով ջուր լեցնելը, որմէ ետքը պիտի իջեցընէին հարիւրաւոր գաւազանի հարուածներ, ոստիկան մը ինձ հասաւ, երկու ծանր ապտակներ իջուց ու ետքէն ալ զէնքին կոթի երկու հարուածներով գետին գլլորեց զիս: Չեմ գիտեր թէ որչափ ինկած մնացի, կանգնեցուց, ժիր մը երեխս նայեցաւ և հրմշտեց դէպի գիւղ: Տքալէն, օրկտուելէն հազիւ կարողացայ տուն հասնիլ: Երկու ժամ պառկեցայ: Վերջէն թեթև դարձ մ'ըրի մեր տան առջեւէն երկարող անշուք փողոցին մէջ: Հարուածներուն ցաւը տակաւին լման չանցած, արիւն տեսնողի մը պէս անվախ, և միտքս գրաւող զօրաւոր մղումէ մը տարուած, այս անգամ գացի, տնտնացի բանտին մօտերը:

Իմ տարեկիցներէս շատեր լեռ ելած էին, իսկ գիւղ մնացողներն ալ իրենց մայրերնուն կողմէ արգիլուած էին տունէն դուրս ելլել: Ինծի ոչ հայր կար և ոչ ալ մայր: Խորթ մայր մ'ունէի, որ ան ալ իր մերանցն էր գնացած, իր բանտարկուած եղբօր համար կակիծներ փոխանակելու իրեններուն հետ:

Բանտին պատերուն տակ պահապան զինուորը զիս տեսաւ, սակայն ո և է ուշադրութիւն չընծայեց: Ասիկայ քաջալերանք մը թուեցաւ ինձ, աւելի մօտենալու: Նոյն պարագային տեսայ հօրս հօրեղբօրորդին, որ չարչարանքի տեղէն վերադարձուցած կը բերէին դէպի բանտ: Հարուածներէն սեւացած ձեռքերն ու ոտքերը գետին չկրնալ դնելուն պատճառաւ, հինգ վայրկեան տեւող

քարուտ ճամբան կը քալեցնէին ծունկերուն և ար-
մունկներուն վրայ: Յուզումս չկրցայ զսպել, աչքերս
արցունքոտեցան, վերադարձայ: Բանտին վերատե-
սուչը տեսաւ զիս ու կանչեց, փարչ մը տուաւ և
ղրկեց աղբիւրէն ջուր բերելու: Բերածս ջուրը ին-
քը խմեց, ու յետոյ գետուն մը տուաւ այս անգամ
բանտարկեալներուն բերելու, որոնք ներսէն ջո՛ւր,
ջո՛ւր կ՚աղաղակէին: Երկրորդ անգամ բերածս ջուրը
տեսուչին հրամանաւ ոստիկան մը տուաւ ներս: Այնու-
հետեւ, շատ անգամ բանտին մօտերն էի առանց կաս-
կածի, և յաճախ ջուր կը բերէի բանտարկեալներուն:

Միւս օր, կէսօրէ վերջ, նորէն սկսան չարչարել
բանտարկեալները, այս անգամ փոխանակ ծովեզր ի-
ջեցնելու, ինչ որ դժուար էր, որովհետեւ ոչ մի բան-
տարկեալ քալելու տրամադիր էր, չարչարանքի վայ-
րը եղաւ բանտին դրան առջեւ հովանաւորող փոքրա-
ծաւալ առաստաղին տակ: Ականատես եղայ այդ սըր-
տահատնում տեսարանին, որ կը կատարուէր այս
անգամ երկրորդական պաշտօնեաներու կողմէ ան-
խըղճաբար:

Բանտէն կիսակենդան դուրս հանեցին Պ. Առաքել
Շուշանեան, կայտառ երիտասարդ մը, որ երկու տարի
առաջ Ամերիկայէն էր վերադարձած: Ձեռքերը կաշիէ
չուանով մը կապեցին ետեւը, և առաստաղէն կախուած
պարանով մըն ալ կապեցին ոտքերը ու վեր քաշեցին
մինչև որ թիկունքը վեր բարձրացաւ, և միայն ուսերը
գլուխին հետ մնացին գետին: Դահիճները զոհին շուրջ
աթոռներուն վրայ բազմած էին, աւելի քան տասնը-
հինգ հոգի: Ամէն մէկը իր ձեռին ունէր փայտ մը, և
պատրաստուած այդ փայտերէն խուրձ մըն ալ կար մէկ

կողմ ղրուած։ Դահճապետը գաղտնի զէնքերու և կազմակերպութեանց մասին քանի մը հարցումներ ուղղեց կալանաւոր զոհին։ Զոհը՝ — այդ մասին բան մը չեմ գիտեր — ըսելուն պէս, դահճապետը իջեցուց քանի մը հարուած։ Նոյնը ըրին շուրջանակի բազմողները։ Եւ այսպէս, մեծը քանի հատ, և որ տեղէն որ զարնէր, նոյնը կ՚ընէին բոլորն ալ։ Մէկուն փայտը կոտրելու պարագային պատրաստ էր խուրձէն ուրիշ մ՚առնելու։ Հարուածները շարունակեցին հարիւրներով, ամէն մի տեղին, մերկ մարմնոյն վրայ, մինչև որ հէ՛ք հայորդին նուաղեցաւ և բերնէն արիւն խոյս տուաւ։ Բակեցին, զոհը դիակի պէս ներս քաշեցին, և յաջորդ մը բերին։ կրցայ դիմանալ, անզուսպ հեկեկանքներով տուն վերադարձայ։ Զարչարուողները ոչ թէ նախորդ օրուան պէս աղաղակներ արձակել, այլ մինչև իսկ չէին կարող անձայն լալու նշան մը տալ իրենց աչքերով, իսկ աստի տանիքներուն վրայ, ցուինքներուն ծայրերը, միենոյն աղխողորմ գալարումները կը տիրէր։

Նախորդ օր, անշուշտ, աւելի ահարկու դահիճներու ձեռքերով, աւելի սոսկալի եղած է տրուած չարչարանքները, որ ատեն ըստ չարչարուողներէն՝ Շահպազ Վարդապետեանի պատմածին — որու մասին քիչ վերջ պիտի խօսիմ, — Դատեմցի Պէքիր աղան կ՚ըսէ եղեր. «Է՛հ, ըսէ՛ տեսնեմ,

Հայը բանտէն չվա՛խնար,
Հայը մահէն չվա՛խնար,
Միշտ կ՚ուզէ՞ պատերազմիլ
Հայկական հողին համար»։

Միւս օր, մինչև կէսօր բան մը չեղաւ։ Կէսօրէ վերջ կեդրոնէն նոր պաշտօնեաներ հասան երկու տաս-

նեակ թխազգեստ զինուորներով, առաջնորդութեամբ երկու ոստիկանապետներու :

Իրիկուան մօտ, բանտի պատուհանին քովէն անցած առենս, բանտարկեալ մը՝ որուն ով ըլլալը չեմ յիշեր, ինծի ձայնեց: Մօտեցայ անուղղակի: Բանտարկեալը պատուիրեց որ Գ. Մարտիկեանը պատուհանին առջեւ բերեմ: Աճապարանքով գացի գտայ զայն, և արեւմուտին երկուքս միասին եկանք պատուհանին առջեւ: Լացեր փոխանակուեցան, և ներսէն եղողներէն մէկը, որուն դիմագիծը այնքան աւրուեր էր որ գրեթէ անճանաչելի էր դարձեր, առաջ անցաւ և հետեւեալը ըսաւ Մարտիկեանին. «Մենք ինչ որ է արդէն պիտի ըլլանք: Մեռնիլը մեր ուխտն է. և այդ ուխտին վստահելով, մեր վրայ ո և է կասկած մի՛ ունենաք: Բոլորին կողմէն կ՚ըսեմ որ կարելին ընէք գոնէ Պուլուտեանին հետ դուք ձեր կեանքը փրկելու համար: Նոյն պահուն բանտապահ զինուոր մը անկիւնէն երեւցաւ. Մարտիկեան առանց բան մը պատասխանել կարենալու, արտասուաթոր աչքերով և խոր հառաչանքներով հեռացաւ բանտին պատուհանէն :

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐՈՅԵԱՆԻ ԳԱՀԱՎԻԺՈՒՄԸ

Ոստիկանապետները՝ նոր պաշտօնեաներուն և զինուորներուն հետ կուսակալը յատկապէս ղրկած էր Կեդրոնէն, երբ ան տեղեկացած էր թէ՝ հակառակ գործադրուած անլուր չարչարանքներուն, Ծովքի մէջ ոեւէ զէնք երեւան ելած չէ։ Ոստիկանապետներէն մէկը, որ աւելի երկայնահասակ ու նիհարակազմ էր և փայլուն ղէմքին վրայ երկայն սեւ պեխեր ունէր, կը հրամայէր ամբողջ խումբին։ Ան, առաջին օրը բանտ այցելեց քննելու համար կալանաւորներուն վիճակը։ Երկրորդ օրը, ինք անձամբ վայրագօրէն գանակոծեց Մարտիկեանը և Պուլուտեանը, որոնք մինչև այդ ատեն Մէհէտտին պէյի բարեկամները ճանչցուած, և որոնց վրայ մատ հարուած մը անգամ իջած չէր։ Իսկ կէսօրէ վերջ ոստիկանապետը գիւղացիներուն յայտարարեց թէ՝ եթէ մինչև հետեւեալ առաւօտ զէնքերուն հետ քահանան և Թորոս աղան չյանձնեն, ամբողջ գիւղը իր բնակիչներով մէկտեղ այրել պիտի տայ։

Ոստիկանապետին եկած օրուան նախորդ գիշերը՝ Թորոյեան լեռնէն գաղտուկ տուն եկած էր։ Ամբողջ օրը իր տան մէջ լսած էր տեղի ունեցած բոլոր զարհուրելի եղելութիւնները և յաջորդ գիշերը նորէն լեռ ելած էր։ Հոն, երկար մտատանջութիւններէ վերջ, որոշած էր գալ յանձնուիլ։ Իր մտածումները ինքն իր մէջ այնքան զօրացուցած էր եղեր որ, սա խօսքերը ըսած է լեռը իր բախտակիցներուն. «Ինծի համար ապրիլը այլեւս հարամ է։ Այդ ի՛նչ եղերական վիճակ է որ կը տիրէ գիւղին մէջ։ Բանտարկեալներուն սարսափազդեցիկ վիճակը

գիս մինչև սրտիս խորերը կը դղրդէ: Ո՛վ գիտէ, թէ ոստիկանապետը եաթաղանի ի՛նչ զարհուրելի ծրագիրներ ունի գործադրելու: Ես գիտեմ որ մեր կեանքին փրկութիւն չկայ այլեւս, ինչ որ ալ ընենք, գոնէ թող լռող ու դիտող չըլլամ: Ինծի համար եթէ երանութիւն մը կայ այս պարագային, ան ալ մեռնիլն է: Կ'երթամ յանձնուելու, կրնայ ըլլալ որ իմ յանձնուելովս դահիճները Թորոս աղան պահանջելէ կը դադրին և մեզ հետերնին առած կը մեկնին, չեն ցրուեր ձեզ հոս՝ լեռները, չեն մղմղացներ կիները, աղջիկները, պզտիկները համահաւասար»:

Թորոսեան սկիզբէն ի վեր եղած էր բացարձակ հակառակող մը գաղտնի կազմակերպութեանց և շատ անգամ յայտնած էր թէ՝ նման պարագայի մը ինքը պիտի ըլլայ առաջին մատնանշողը իրեն ծանօթ գաղտնի գործերուն: Սակայն, հակառակ վերջին ժամուն, իր խօսքերը եղած են. «Դեռ մինչեւ ե՞րբ այս ազգը պիտի չարչարուի, մինչև ե՞րբ պիտի մնայ այսպէս անիրաւ հրէշներու ոտքը կոխան: Երանի՛ թէ այս անգամ ոտք բարձրացնէր, բռունցք ցոյց տար, զարնէր, տապալէր և իյնար հերոսաբար մեռնէր, բայց աւա՛ղ . . .»:

Երկար ատեն նման յայտնութիւններ ընելէ վերջ, հակառակ ընկերներու ոմանց թելադրանքին, անդըրդուելի կը մնայ: Կէսօրէ վերջ կ'երթայ հօտարած Կուրքցի Ապտուլլահ աղային վրանը, որ կը կենար Հազար-Բաբայի կողերուն վրայ: Հետեւեալ օր կանուխէն Ապտուլլահ աղան՝ որպէս Դատեմցի Պէքիր աղային փեսան, իր հետ առած ճամբայ կ'ելլէ. կէսօրին կը հասնի գիւղ և ուղղակի կը ներկայանայ ոստիկանապետին, Ապտուլլահին հետ: Չենք գիտեր թէ ի՛նչ տեսակ խօսքեր

կը փոխանակուին ոստիկանապետին և Թորոյեանի միջեւ, կամ ի՛նչ հարցաքննութիւն կը կատարուի։ Միայն՝ վերջը Ապտուլլահի պատմածին նայելով, առանց փայտ մը զարնելու, կը հրամայուի որ նախ քահանային ուր ըլլալը ըսէ և ապա ցուցնէ զէնքերուն տեղը։ Բանիցս Թորոյեանի մերժումին վրայ, ոստիկանապետը կը սպառնայ և կը հրամայէ անմիջապէս կապել ու փոխադրել զինքը Արղնի-Մատէն։ Մերժողը իբր թէ կը հասկնայ խնդրին եղելութիւնը, թէ այս ըսելով ոստիկանապետը հրաման կ՚ընէ գիւղէն դուրս հանել ու սպաննել։ Տակաւին կապելու և այլնի փորձը չեղած, Թորոյեան կ՚ըսէ.

— Ինծի հետեւեցէք որ ցուցնեմ զէնքերուն թաղւած տեղը։

Ոստիկանապետը, միւտիրը, Ապտուլլահ, Մահմէտ և Պէքիր աղաները, Շէվգի պէյ և քանի մը՛ զինուորներ միասին կը հետեւին Թորոյեանին՝ իբրև թաղուած զէնքերը երեւան հանել երթալու։ Գիւղէն դէպի արեւելք 15 վայրկեան կը քալեն, ոստիկանապետը կը հրմըշտկէ Թորոյեանը և քանի մը բռունցքի հարուածներ տալով կ՚ըսէ.

— Տակաւին չհասա՞նք։

— Քիչ մնաց պէյ էֆէնտի, հիմա կը հասնինք։

Կը շարունակեն քալել ծովեզերեայ ճանապարհով 5 վայրկեան եւս, մինչև որ կը հասնին Հասոտն անուն տեղը՝ ուր ցամաքէն դէպի ջուրի տակ կ՚երկարին վաղեմի բանուկ ճանապարհի հետքեր, և որուն վրայ շինւած է եղեր գրքիս առաջի մասին մէջ յիշուած Մըլլիեաններու անուանի պանդոկը։ Հասոտնի մէջ, կոնակը

բլրակի մը տուած ծովեզրին անկուած է 50 մէթր բարձրութեամբ քարաժայռ մը, որուն վրայէն կ'անցնի արահետ մը։ Երբ Թօրոյեան իր հետիններով այդ քարաժայռին մօտ կը հասնի, կ'առաջանայ մագլցումի ատեն, և գագաթը հասածին պէս ինքզինքը վար կը նետէ այդ բարձունքէն։ Ոստիկանապետը որ իր ետևէն է եղած ձեռք կ'երկարէ բայց չյաջողիր բռնել և չթողել։

Թօրոյեան կ'իյնայ վար, ստորոտը ժայռէն թափւած քարակտորներուն վրայ։ Գիւղէն նաւակ կը տարւի և չմեռած կը փոխադրուի գիւղ, իրենց տունը։

Տեսայ զինքը կարպետի մը մէջ դրած, նաւակէն տուն փոխադրելու ատեն։ Տեսայ զինքը քանիցս տունը անկողինին մէջ, կողերը, թևերը, սրունքները կոտրած էին, դանկին վրայ քանի մը տեղեր կապոյտ գոյն առած էին, ողնայարը կողմնակի սեւցած էր, չէր կըրնար խօսիլ և ոչ ալ կրնար շարժիլ։ Հինգ օր միայն այս վիճակով, և մեռաւ առանց մէկի մը բան մը ըսել կարենալու։

Տէր Հայրը գիշեր ատեն կատարեց անոր թաղման կարգը։

ԴԱՀԻՃՆԵՐՈՒՆ ՀԵՌԱՆԱԼԸ

Թորոյեանի գահավիժման երեկոյին, Գ. Մարտիկեան լուր կը ղրկէ լեռը՝ Անանիային, որ կարելին ընէ անմիջապէս Մեղրէ հանելով Մէհէտտին պէյին ներկայանայ, խնդրէ որպէսզի միջոց մը գործածուի տիրող սարսափելի վիճակին վերջ մը տրուելու համար։ Անանիա՝ Մարտիկեանին ղրկած լուրը առածին պէս ճամբայ կ'ելլէ, և գաղտագողի ճանապարհներով կէս գիշեր չեղած քաղաք կը հասնի, ուղղակի Մէհէտտին պէյի շէնքը կը դիմէ և ինչ որ ալ ըլլայ կ'որոշէ անձամբ տեսնուիլ պէյին հետ։ Իր որոշմամբ դուռը կը զարնէ։ Դռնապանը կը փութայ բանալ։ Անանիա ամէն ջանք կը թափէ համոզել դռնապանը, որպէս թէ տեղեկութիւն մ'ունի, զոր ճիշդ այդ պահուն կարեւոր է պէյին հաղորդել անձամբ։ Դռնապանը վերջապէս համոզւելով՝ կը դիմէ պէյը արթնցնել։ Վերջինը քունէն արթննալով բարեհաճութեամբ կ'ընդունի այցելուն, կը լսէ անոր խօսքերը և կուտայ հաստատացի պատասխան մը։ Յետոյ կը հրամայէ դռնապանին որ Անանիայի ընկերանայ մինչև քաղաքէն դուրս ելլելու։

Անանիա մինչև առաւօտ կը վերադառնայ։ Նոյն օր, կէսօրէ վերջ, երեք ձիաւոր զինուորներ, կուսակալէն նամակ մը կը բերեն ոստիկանապետին։ Ոստիկանապետը նամակը կարդացածին պէս կը տեղեկացնէ Մարտիկեանին թէ վաղը պիտի մեկնինք։

Ոստիկանապետը որչափ որ բրած պաշտօնական յայտարարութեան մէջ չգործածեց, սակայն ուրիշ կերպով գրեթէ բան մըն ալ պակաս չթողուց։ Միակ

որովհետեւ, ինչպէս իրենց կեանքի յարգը չեն գիտեր, նոյնպէս չեն ուզեր նաեւ յարգել կառավարութեան հըրամանները, որոնք կը գործադրուին երկրի բոլոր բընակիչներուն խաղաղութեան համար։ Ըսէ՛ք զէնքերուն տեղը, կամ մատնանիշ ըրէք անոնց գործակատարները, թող յանձնուի մեզի ինչ որ կայ, այն ժամանակ ձեր սիրելիները ձեզի ազատ կը ձգենք։ Գոնէ դուք քաջ գիտցէք խնայել անոնց թանկագին կեանքերը։

Ասոր ի պատասխան՝ ամբոխէն բարձրացաւ սըրտաճմլիկ աղաղակներ, ուր նուաղկոտ կը լսուէր.

— Զէնք չունինք էֆէնտիներ, մեր անմեղներու արիւնը զուր տեղը մի՛ քամէք։ Երկի՛նք... Ո՛վ արդարադատ Աստուած ո՞ւր ես...

Ո՛ր դահիճին հոգն է։ Որոշուած է ամէնէն եղերական միջոցներուն իսկ խղճի զգացումներու ականջ չկախել։

Ոստիկանապետը հինգ զինուորներ թողուց գիւղը պահելու, իսկ միւսները կալանաւորներուն հետ առած մեկնեցաւ։

Բաբէ՛... անգամ մըն ալ չտեսանք զանոնք։

ԳԱՂՏՆԻ ԶԷՆՔԵՐԸ ԵՒ Տ. ՊՕՂՈՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Դահիճներուն հեռանալէն վերջ Ծովք կը մնային Ոստիկանապետին որոշած հինգ տարեկից մինչեւ գինւորները, որոնք կ'ուտէին, կը խմէին եւ իրենց հաճոյքներուն համապատասխան կ'ուրախանային: Քանի մը 60 տարեկանէն վեր եղող ծերունի այրերու հետ մնացեր էին բոլորը կիներ, աղջիկներ եւ անչափահաս տըղաքներ: Ծանօթ Մահմէտ աղան այլեւս ազատ էր, անվախ եւ համարձակ: Երկու օրը, երեք օրը անգամ մը, անպատճառ կուգար տասնեակ մը Թիւրքերով միասին, կը թալանէր հարուստ կարծուածներու տուները, եւ անոնց տէրերուն սոսկալի վախեր կուտար դրամ կամ ուրիշ գաղտնի հարստութիւններ ձեռք բերելու համար: Ոչ ոք կար, եւ ոչ մէկը կրնար բան մ'ընել զանէ մեղմացնելու համար այդ ահաւոր տառապանքները: Ընդհակառակը, այդ օրերուն որպէս մարդ արժէք չներկայացնող Թիւրքերէն անգամ մէկը կուգար դրամ կ'ուզէր հաւատացնելով թէ տարագրութեան ճանապարհի պատրաստուող Ծովեցի կալանաւորներէն յանձնարարւած է, ուրիշ մը կուգար հագուստ կ'ուզէր, խաբելով թէ կեդրոնական բանտին տղաքներ յատուկ խնդրած են իրեն, եւ այլն:

Լեռը փախչողներէն՝ պատանիներ տուներնին եկած էին, բայց երիտասարդներ իրիկուան մութին գիւղ կ'իջնէին եւ առաւօտուն մութնուլուսին դարձեալ լեռ կը բարձրանային:

Երկու շաբաթ անցաւ այս վիճակով, երբ օր մը

լեռան տղաք անուղղակի կը տեղեկանան՝ իբրեւ թէ կեդրոնական բանտին մէջ Ծովեցիներ կը չարչարուին զէնքերուն հետ նաեւ քահանան պահել ու չյանձնելնուն համար։

Այս տեղեկութեան հետ երբ Տ. Հայրը կը լսէ նաեւ թէ Խարբերդի քաղաքին եւ գիւղերուն բոլոր հայ երիտասարդ հատուածները ձեռքի տակ առնուած են, եւ որոնցմէ գիշերներուն խումբ խումբ կեդրոնական բանտէն հանելով կը տանին ու կը փճացնեն զանազան լեռնավայրերու մէջ (*), բոլորովին խղճահարուած. կ'ուզէ ինքզինքը ձգել քաղաքաբնակ Նազլի Հանըմին տունը եւ հոն իր ընելիքը որոշել։ Հետի ընկերները կը հակառակին։ Որուն վրայ Տ. Հայրը կ'ըսէ. «Այլեւս մեզի փրկութիւն չկայ։ Եթէ չէք ուզեր որ երթամ յանձնուիմ, ուրեմն հիմա նորէն կ'ըսեմ ուզեցէք որ երթանք թաղուած զէնքերը հանենք, զինուինք եւ օրինաւոր լեռնականներ դառնանք, մինչեւ որ տեսնենք թէ ի՛նչ պիտի ըլլայ եւ ի՛նչ պիտի ընենք»։ Համամըտութիւն ցոյց չտրուիր այս մասին, նկատելով գիւղին ժողովուրդը, որ նման պարագայի մը աւելի դժբախտութեան պիտի ենթարկուի, առանց գիտնալու թէ շաբաթ մը վերջ առանց սեռի, դասակարգի եւ տարիքի խտրութեան բոլորն ալ պիտի կոտորուին անխնայ։

Գաղտնի Կազմակերպութեան զէնքերէն 1 հատ՝ Ղ. Լաթիֆեան իր հետ տարած էր, 6 հատ կառավարութեան յանձնուած էր, 4 հատ Կ. Պուլուտեան պահած էր, 3 հատ ուրիշ տեղ մը թաղուած էր, 4 հատ Ե. Եա-

---

(*) Զար-Օղլի լեռը եղաւ ամէնէն նշանաւորը այդ պարագաներուն, իբրեւ Հայ երիտասարդութեան գողգոթայ։

ղուպեան անուն երիտասարդ մը գիւղէն դուրս ձորակի մը բերանին թաղած էր, որոնցմէ երկուքը Պուլկարական մօսիններ էին: Բոլորն ալ իրենց փամփուշտակալներով: Իսկ մնացեալը քահանան և կալանաւոր տարւած Յ. Նաւարեանը մասնաւոր սնտուկներու մէջ թաղած էին գիւղին մօտերը՝ Վարաճ կոչուած ծովեզրի աւազներուն մէջ :

Լեռան տղայոց վերջի որոշման վրայ, ճարահատ քահանան իր երկու քրորդիներուն հետ նոյն գիշերին, զէնքերը նաւակով Վարաճէն կը փոխադրեն գիւղէն դէպի արեւելք, մօտաւորապէս 2 ժամ հեռու Մանուկեան Կոլեր անուն ծովեզրը, և հոն աւազներուն մէջ կը թաղեն որպէս աւելի ապահով տեղ (*):

Միւս օր, քահանան կը տեսնուի Սուրակցի Պէլ Ալի անուն ծերունի Պիւրատի մը հետ: Իրիկուան կու-գայ եկեղեցին, աղօթք կ՚ընէ ու անկից ալ տուն կ՚երթայ: Երկու ժամ վերջ, Պիւրատին հետ նաւակով կ՚անցնի ծովակին դիմացի եզրը (**): Հոն, կրկին աղօթք կ՚ընէ, նաւավարներուն հետ օրհնութիւն կը ղրկէ գիւղ, և հոգեկան զալարումներու մէջ Ծովքէն բաժնուելով,

---

(*) Մանուկեանց Կոլերի բաւական ընդարձակ աւազներուն մէջ այդ զէնքերուն թաղուած որոշ տեղը վերապրողներէն ոչ մէկը չգիտնալուն պատճառաւ կը մնան հոն ու պիտի մնան անշուշտ մինչեւ որ փտին: Չենք գիտեր թէ զէնքերուն հետ ուրիշ բաներ թաղուած կ՚ան, թէեւ ոմանք տեղեկացուցած են թէ, զէնքերու հետ միասին թաղուած են քահանային գրքերը, եկեղեցւոյ երկու զոյգ մագաղաթեայ գրչագրերը եւ ուրիշ թանկագին իրեղէններ :

(**) Այդ ժամանակ Տէր Հայրը նաւավարներուն կը պատմէ գաղտնի զէնքերը Մանուկեանց Կոլեր փոխադրուելու մասին :

Բիւրատին հետ կ'ուղեւորուի դէպի քաղաք։ Ճանապարհին, Մեզրէ հասնելու կէս ժամ մնացած՝ Բէշրիկ գիւղի պարտէզներուն մէջ կը բռնուի նոյն գիւղի Թուրքերուն կողմէ։ Բիւրատը ետ կը դառնայ, իսկ հէ՛ք քահանան՝ բռնողները կը տանին իրենց տունը, երկու օր երեւան չեն հաներ, որ ատեն չենք գիտեր թէ ինչ սոսկալի չարչարանքներ տուած են։ Վերջէն կառավարութեան կը յանձնեն, որ յաջորդ օրը խումբ մը ուրիշ կալանաւորներու հետ կը բերեն և կը նահատակեն Տէվէ-Պօյնուի առջեւ, Խարասաղ գիւղի ձորամէջին։

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Խարբերդի Հայութեան երիտասարդ հատուածին փճացման գործին սկսելու Յրդ ամսոյն մէջ ծայր տուաւ տուներու տեղահանութիւնը, հին քաղաքի հարուստներէն սկսեալ, թէև առաջին օրերուն շատ ցանցառ: Ամիս մը վերջ Խարբերդի հին և նոր քաղաքներուն մէջ մնացեալ հայ տուները շատ նուազ թիւ մը կը կազմէին: Հերթը գիւղերունն էր այս անգամ: Թշնամիներ կ'աճապարէին իրարու ետեւ տեղահանել գիւղերը, կարելի եղածին չափ արագութեամբ:

Վարդավառի պահոց երեքշաբթին էր, որ նոյն տարին կը հանդիպէր Յունիս 20ին, լուր եկաւ թէ Ծովքի ամենամօտ հայ գիւղերէն՝ Խոխի Հայութիւնը տեղահանուած է և ժողովուրդը անցուցած են Կէօլճիւկի հիւսիսային եզերքներուն վրայ: Յաջորդ օր, Չորեքշաբթին, արդէն գիւղին մէջ լեցած էին միւտիրին հետ տեղահանութեան յատուկ պաշտօնեաներ, զինուորներ, Թալանող աղաներ, Քիւրտեր, Թուրքեր: Նոյն օրը, Կէօլճիւկի հիւսիսային եզրին վրայ Հայտաբենց բերդին մօտերը կը կոտորուէին Խոխցիները, մինչդեռ աղին իրիկուան մօտ մնացեալ բոլոր գիւղացիներուն բացարձակ կը յայտարարուէր թէ՝ «Ըստ կառավարութեան հրամանին, Ծովեցիք ալ պիտի տեղահանուէին և խիստ ապահով միջոցներու տակ պիտի ղրկուէին Հալէպի կողմերը տեղաւորուելու»:

Միւս օր, գիւղը խստիւ հսկողութեան տակ առնըւեցաւ, և ընտրուած յատուկ երկու յանձնախումբեր

տունէ տուն պտըտելով ամէն տան մարդահամարի հաշւով թողուցին երկու օրուան ուտելիք, մահիճ և քանի մը կերակուրի ամաններ, իսկ մնացեալ բոլոր իրեղէնները հաւաքեցին ու ամբարեցին եկեղեցին, յայտարարելով թէ՝ «Ձեր երթալիք տեղը հասնելէ վերջ, կառավարութիւնը ապահով պիտի ղրկէ ձեզի ձեր բոլոր գոյքերը անվնաս»:

Հինգշաբթի միջօրէին, Անանիա գիւղէն դուրս իրենց պարտէզին մէջ տեսնուելով Սոֆօ անուն իրեն ծանօթ քիւրտ գինուորի մը հետ, կը տեղեկանար Խոխցի Հայերու կոտորման և ընդհանուր Հայոց բնաջնջման բացարձակ հրամանի մասին: Կէսօրէ վերջ, ընդհանուր կոտորման իրականութիւնը հետզհետէ ուղղակի կը պարզուէր դահիճներուն կողմէ: Տարիներով Ծովեցիներուն բացարձակ թշնամի՝ Հայր-Աթոցի Խէլիլ աղան, իր երկու չարագործ զաւակներով (Մահմէտ և Ապտուլլահ) խրախճանք կ'ընէր: Խոխցի Ասիմ աղան կատաղի վայրենի մըն էր դարձած, կը հայհոյէր, կը ծեծէր կիներ, ծեր այրեր և հարսներ անոնց երեսին պոռալով «հայտէ՛ սէվքիա՛թ...»: Նաւթասարցի Մահմէտ աղային չըրածը չէր մնար: Ուրիշներ աւելի տարբեր և անօրինակ կերպերով կը վարուէին խեղճ Հայութեան հետ:

Բարեխիղճ Թուրքեր և բարեսիրտ Քիւրտեր, որոնք կը բաղձային միջոցով մը իրենց բարեկամներուն տան ո և է մէկ անդամը՝ կին կամ հարս, տղայ կամ աղջիկ սէվքիաթէն ետ կեցնել, իրենց տունը տանիլ որդեգրելու կամ ո և իցէ կերպով պահելու, ազատելու համար, երբեք չէին համարձակեր գործնականացնելու փորձ ընել, որովհետեւ հրամանը սաստիկ էր այլ եւս:

Ահարկու որոշմամբ կը հրամայէր։ «Նորածինէն մինչև
հարիւր տարեկանը անխտիր պիտի տեղահանուի։ Ո՛ր
Քիւրտ կամ Թուրք որ փորձէ ո և իցէ մէկ կեավուր ա-
զատելու, ինք ալ իր ընտանիքով պիտի ենթարկուի
նոյն բախտին»։

Զիս ալ ազատելու հետամուտ էր Կուռքցի Հիւսէյն
Չավուշը, 50 տարեկան միլիս տասնապետ մը, որ տաս-
նըհինգ օրերէ ի վեր կը ջանար համոզել սէվքէն ետ
կեցնելու։ «Ամիսէ ի վեր իմ հոս վարած զինուորական
պաշտօնէութեանս միջոցներուն քեզ ճանչցած եմ,
քանիցս տեսնելով ճարպիկ կատարած գործերուդ մէջ։
Ճանաչելէս ի վեր մտադրութեանս հետ նաև զօրաւոր
փափաք մը գոյացուցած եմ՝ կեանքդ փրկելու պատ-
ճառ դառնալ, ինչ գնով որ կարելի է։ Հետեւիր ինծ,
հաւատալով թէ կը սպաննեն ձեզ բոլորդ գիւղէն դուրս,
քանի մը ժամ հեռու վայրերու՛ մէջ, անխնայ կերպով։
Տիրող պարագաները ձեզ ամենուդ շատ որոշ կը յայտ-
նեն թէ այս այսպէս է։ Կոտորելու պարագային ոչ մի
կարելիութիւն կայ մարդ ազատելու, հետեւաբար այժ-
մէն խօսք տուր ինծ, որպէսզի ես այսօրուընէ իսկ
պէտք եղած աշխատանքները կատարելու ձեռնարկեմ։
Մանչ զաւակ չունիմ, և աւելորդ է ըսել որ դուն պիտի
դառնաս իմ հարազատ որդեգիրս», կ՚ըսէր ինծ վերջին
օրերը շարունակ։

Վարդավառի պահոց Ուրբաթ առաւօտ, բազմա-
թիւ Քիւրտեր և Թուրքեր իրենց էշերով հաւաքուած
էին գիւղին առջեւ։

Պատերազմի ճակատը զինուորներու հացահատիկ
փոխադրելու համար, ամէն անգամին կառավարութեան
պաշտօնեաներու կատարած բոլոր խստութիւններու

իբրեւ արդիւնք հազիւ կը ճարէին միայն քանի մը Քիւր-տեր իրենց աւանակներով, իսկ այս անգամ՝ տեղեկու-թիւն մը տրուած էր թէ չէ, բաւ եղած էր արար Քիւրտե-րը հաւաքելիրենց էշերով Ծովք գիւղի առջեւ, արեւա-ծագէն առաջ։ Ծովեցի Հայերը պիտի տեղահանուէին, սա-կայն էշատէրերը իրենց բեռնաբարձ աւանակները դէպի Հալէ՞պ պիտ՛ քշէին իրենց անպատրաստ վիճակներով, թէ ո՛չ ամէն մէկը ուղղակի իր տունը պիտի տանէր . . . ։

Տեղահանութիւնը կատարելու համար որոշուած յանձնախումբը, մէկ կողմէն էշերը իրենց տէրերով կը բաժնէր ամէն մէկ տան մէկ կամ երկու հատ, իրեղէն-ները բառնալու, իսկ միւս կողմէն յայտարարութիւն մը շրջան կ՚ընէր, «Ո՛ր տուն որ 20 Օսմանեան ոսկի տայ, ան տունը տեղահան չպիտի ըլլայ»։ Ոչ ոք գի-տեր թէ այս հրամանը ո՛ր տեղէն կը ծագի։ Սակայն այդ չէր նկատի առնուելիքը։ Հալէպ կամ Ուրֆա փոխա-դրուելու պատրուակը պարզուած էր գրեթէ բոլորին համար, կեանքը թանգ էր, մէկ ժամ աւելի ապրելը ա-մէն բանէ գերադաս կը թուէր։ Ձեռնահասներէն շատեր անմիջապէս պատասխանեցին յայտարարութեան և հրաման ունեցան տեղահանութենէ ետ մնալու այդ օր։ Սակայն մի՞ւս օր . . . ?։

Լեռը մարդ չէր մնացած, նախորդ գիշերին բոլորն ալ իրենց տուներն էին եկած։ Տեղահանութեան օր էր, և հետեւաբար դահիճներէն ոչ ոք ուշադրութիւն կը դարձնէր անոնց փախստական ըլլալ կամ չըլլալուն. ոչ ոք ուշադրութիւն կուտար անոնց ճահիլութեան, որով-հետեւ խտրութիւն չկար այլեւս տարիքի և սեռի միջև, վաղը կամ միւս օր բոլորն ալ պիտի կոտորուէին։ Ա-ռաջ՝ յաւիտենական անարգ թշնամին սիսթեմաթիկ

կերպով կը ջանար նախ մէջտեղէն վերցնելու երիտասարդութիւնը, Հայութիւնը զրկելու համար հաւաքական դիմադրութեան մը հնարաւորութենէն, իսկ այդ ատենը ի՛նչ կար, ի՛նչ վախ, քանի մը երիտասարդներ ոչինչ կրնային ընել:

Ո և է մէկ հայորդի սէֆքէն ետ կեցնելու համար հրամանը նոյնն էր տակաւին, սակայն չեմ գիտեր թէ ի՛նչ յոյսով միջօրէին նորէն քովս եկաւ Հիւսէյն Չավուշը և վերջին փորձ մըն ալ ուզեց ընել. «Եթէ այս երեկոյ չսպաննեն, վաղը անպատճառ կը կոտորեն ձեզ ամէնքդ: Կը մեղքնամ քեզ, ինծի հետեւէ, բոլոր հաւատքով ընդունելով զիս քու ազատարարդ»:

Տղայ էի, Հայ Մօրէ ծնած ու անկէ սնած: Հայ տան մէջ, նահապետական օճախին շունչով ապրած՝ հայ տղաք մըն էի: Կը մտածէի թէ ի՛նչպէս կարելի պիտի ըլլայ ինքնակամ մէկէն նետուիլ թշնամիի մը տունը, և ենթակայ դառնալ միջավայրին ու բնակիչներու նոյնքան թշնամի վարքին, բարքին, լեզուին ու բոլոր կենցաղին: Սպաննուիլը երանութիւն կը սեպէի և նախամեծար կը համարէի իմիններուս հետ իմ Յեղիս Խաչին վրայ տառապիլ քան Հիւսէյն Չավուշին հետեւիլ: Այդպէս գիտէի. այդպէս կը տրամաբանէի, այդպէս կը հաւատայի բնազդէն զգացումը դեռ նոր թեւակոխող մտքովս, առանց «վաղ»ին մասին մտածման ճիգ մ'ընել կարողանալու: Միեւնոյն խորհողութեամբ ներկայացայ մեր դրացի Մ'կրտիչ Ստեփանեանին, որ երկու անգամ Ամերիկան տեսած քաջ և փորձառու մէկըն էր գոնէ ինծի համար: Իր շուրջը հաւաքուած կը սպասէին կինը, եղբայրը, եղբօրկինն ու զաւակները: Եղելութիւնը պարզեցի չհամակերպելու վեհանձնութիւն

մը սեպելով։ Պատուհանէն ցուցուցի Հիւսէյն Զավուշը որ բակին մէջ կեցած վերջի պատասխանիս կը սպասէր։ Մկրտիչ ամու, անգամ մը միայն նայեցաւ բակին մէջ կեցողին, և գլուխը իր լանջքով դարձուց, աչքերը շրջանակի սեւեռեց սենեակի նեղ մթնոլորտին մէջ, յորդ արտասուքները կաթեցուց այտերէն վար, հեկեկաց ու այսպէս բսաւ. «Գնա՛, գնա՛ տղաս, և եթէ կըրնաս ազատարարիդ շնորհիւ մէկ քանի հատ ալ հետդ տանելու միջոցներուն աշխատիր։ Փրկեցէք ձեր կեանքը ինչ ձեւով և ինչ գնով որ կարելի է։ Վաղը քաղաքականութեան այս սուսերները կ՚անհետին և դուք ամէն փրկուածներդ պիտի դառնաք մեր կեանքին կենդանի վկաները։ Գնա՛, բայց մի մոռնար Հայու զաւակ ըլլալդ, յիշէ միշտ ու մի մոռնար քու հայրերէդ քեզի թողուած Ազգային մեծ կտակը։ Յիշէ և ջանայ միշտ արթուն պահել նաև այս տեսակէտը քեզմէ ակնկալողներու հոգիներուն մէջ։ Մի՛ մոռնաք մեր այս դառնաղէտ օրերը, այս մեծ փլուզումը Հայ Ցեղի կարեւոր հատուածին...»։ Հեկեկանքը աւելցաւ հոգեկան դալարումներու հետ, չկրցաւ շարունակել իր խօսքերը։ Շուրջիններն ալ սկսան լալ։ Տեսարան մը՝ որ իր տպաւորութեամբ բոլորովին յեղափոխեց տրամադրութիւններս, շատ բան զգացողի պէս ես ինծի խորհրդաւոր դառնութեան մը մէջ մրմռացի՝ «Վաղը դուք պիտի ըլլաք մեր կեանքին կենդանի վկաները...» ու դուրս ելայ, Զաւուշը տեսայ և իրեն հետեւելու խոստում տուի անմիջապէս։

Միջօրէն ետքը, Հիւսէյն Զավուշը կանչուեցաւ պարտականութեան գլուխ առանց զիս հետը տանել կարենալու։

Ամբողջը՝ խորթ մայր մը և իրմէն ծնած երկու եղբայրներ ունէի, որոնցմէ մէկը կաթնկեր, իսկ միւսը ութը տարեկան սիրուն խոստացեալ տղայ մըն էր Գրիգոր անունով։ Զուլումի ցաւերու տակ այնքան էր մընացած երբեմնի շէն և նահապետական օրհնութեամբ աճող մեր տան մարդահամարը։ Զգացումներս կէս ժամւան մէջ այնպէս մը փոխուած էին որ այլեւս կ՚աշխատէի եթէ հնար է ութը տարեկան այնքան անուշ եղբայրս ալ հետս տանիլ։ Բայց ի զուր և ապարդիւն։ Մայրս՝ տան իրեղէնները իր իշուն բեռցնող Քիւրտին կը հետեւէր կաթնկերը գիրկը, իսկ Գրիգորին ալ ձեռքէն բռնած։ Եւ մինչև իսկ ինձ ալ կը սպառնար որ իրենց հետեւիմ, ճանապարհին անօգնական չմնալու համար։ Խե՛ղճ կին... կը խորհէր թէ իրօք մինչև Հալէպ պիտի ճամբորդէ...։ Ճարս հատած խաբեցի, որպէս թէ ետ մնացող քեռանցս հանդիպելէս վերջ պիտի երթամ իրենց հասնիմ։

Տեղահան տնուորները հետզհետէ կը հաւաքուէին գիւղին առջեւ, բոլորը մէկանց ճամբայ հանելու համար։ Ես, մօրս գացած հակառակ կողմէն անուղղակի մօտեցայ հաւաքատեղիին, ուր սուինաւոր զինուորներ պաշարած էին պարսպաձեւ։ 13 տարեկան Յովհաննէս անուն ազգակից տղայ մը, նոյն պարագային քովս եկաւ և պատմեց խումբ մը բարեխիղճ Քիւրտերու իրենք իրենց ըսածը, մեր զարնուելու մասին, զոր ինք գաղտուկ ունկնդրելով լսած էր։

— Ուրեմն մի՛ երթար, ըսի։ Բայց ի՛նչ օգուտ, մըտիկ չըրաւ։ Իր մայրը իրեն համար կեանքէն ու մահէն

աւելի անուշ էր, որովհետեւ մանկամիտ էր, ոչինչ կը հասկնար կեանքէն, անոր նպատակէն և մահուան դառնութենէն: Գնաց ու ինքն ալ խառնուեցաւ այն ամբոխին որ ողբագին աղաղակներով կը գալարէր Ծովքն ու ծովակը:

Շատ չսպասեցի, վերադարձայ: Սուինաւոր զինւոր մը զիս ետ դարձնել ուզեց, սակայն հաւատացուցի թէ ետ մնացող տուներուն կը պատկանիմ:

Գիւղ մտնելու պարագային տեսայ 18 տարեկան և Խարբերդի Եփրատ գոլէճի երկու տարուայ աշակերտ՝ Յարութիւն Վարդապետեանը, որ տան մէջ ինքզինքը կախելու պարագային ծանօթ Մահմէտ աղան վրայ հասած էր և վիզէն անցուցած պարանով միասին կը քաշէր տանելու ամբոխին խառնելու: Ճամբան սրտակոչ կը ձայնէր Յարութիւն. ինծի այնպէս թուեցաւ թէ հրաժեշտի մենախօսութիւն կը կատարէր:

Բռնուելու վախէս աստ ու անդ երկար բարակ չնայեցայ, այլ՝ փողոցներէն անցայ ուղղակի քեռանցս տունը: Հոն էին հաւաքուած քանի մը երիտասարդներ և տարեցներ, որոնք իրենց օրհասական դառնութիւնները չզգալու համար մարդկային գիտակցութիւնը թմրեցնող գինին կը խմէին: Բացատրեցի անոնց վերադառնալուս նպատակը, և հոն սպասեցի մինչև կարաւանի մեկնումին:

Իրիկուան մօտ տեղեկացայ որ 70 տնուորներէ բաղկացած այս առաջին կարաւանը մեկնած էր դէպի արեւելք ծովեզերեայ ճանապարհով, իսկ Հիւսէյն Զավուշը, կարաւանը քշողներուն չմասնակցելու համար, պատրուակով մը հրաման առած ու իր տունը գացած էր:

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բ.

Առաջին կարաւանը՝ Ուրբաթ օր, կէսօրէ վերջ ժամը ըստ Թրքաց 9ին, գիւղէն մեկնեցաւ։

Շաբաթ առաւօտ, նոր և աւելի խստիւ հրաման տրուեցաւ տեղահանութեան գործակալներուն, որպէսզի մնացեալ 30 տուներն ալ սէվքիաթ քշուին առանց այլ և այլի։ Արեւածագէն ժամ մը վերջ դահիճները գործի սկսան ճիշդ այն ձեւով, ինչ ձեւով որ նախորդ օր տեղահանելու ատեն կատարեցին։ Իրարանցում մ'ունէի ես ինծի, անձկանօք Հիւսէյն Չավուշին գալուն կը սպասէի։ Բարեբախտաբար կանուխ հասաւ, և աւետեց թէ՝ «այս գիշերուայ կեդրոնէն ուղղակի միւտիրին եկած հրամանին համաձայն, անոնք որ կ'ուզեն՝ արտօնուած են տեղահանութենէն ետ կեցնել 12 տարեկանէն վար եղող տղաքները, իսկ կիները և աղջիկները՝ առանց տարիքի խտրութեան, պայմանաւ որ սէվքիաթէն ազատուածները չունենան ո և է ազգական արտասահմանի մէջ, մասնաւորաբար Ամերիկայի մէջ, և անյապաղ Մահմէտական դառնալու համար անուննին անմիջապէս փոխեն»։

— Ուրեմն ես մէկ երկու տարի մեծ եմ, և յետոյ Ամերիկա եղբայր ունիմ, ըսի տրտմութեամբ։

— Ինծի համար հոգ չէ։ Հիմա քեզ կը տանիմ արձանագրելու։ Եթէ հարցաքննեն, կը պատասխանես թէ տարիքս 12 հազիւ կայ և Ամերիկա կամ այլուր ոչ թէ մօտաւոր, այլ՝ հեռաւոր ազգականներ անգամ չունիմ։

Հետեւեցայ իրեն։ Գացինք ծովեզերեայ ուռենինե-

րուն տակ, ուր ներկայացուց զիս այդ պաշտօնի քարտուղար և միեւնոյն ատեն հարցաքննիչ՝ Լակէնչի Մըստաֆա էֆէնտիին։ Քարտուղար-հարցաքննիչը, հաստ մօրուքով և հաստ փաթթոցով տարեց հօճա մըն էր։

— Անունդ ի՞նչ է, հարցուց սաստկութեամբ։

— Կիւրեղ է, պատասխանեցի դատապարտեալի մը պէս գլուխս ծռած։

— Մականո՞ւնդ։

— Խրայեան։

— Հօ՞րդ անունը։

— Պետրոս։

— Ծնողքիդ տնտեսական վիճակը ի՞նչպէս էր։

— Աղքատ էին։

— Կալուածներ ո՞րչափ ունէին։

— Գրեթէ ոչ մի բան ունէին։ Կալուածատէր չէին։

— Բան մը չե՞ս գիտեր գերդաստանիդ անցեալի մասին։

— Մեծ հօրս հայրը շատ անուանի եղած է ու երկար ատեն վարած է գիւղին ջոջութիւնը, սակայն իր երեք որդիները վատնած են իրենց հօրը հարստութիւնը և անունը, այնպէս որ մինչև իմ հօրս ժամանակ միայն անօթի չէինք մնար։

— Մօտաւոր կամ հեռաւոր ո և է ազգական ունի՞ս արտասահմանի մէջ.

— Ոչ։

— Հայրդ ի՞նչ եղաւ։

— Զինուոր գնաց անցեալ աշուն։ Չորս ամիս վերջ Էրզրումէն օդափոխութեան հրամանաւ վերադարձաւ։ Ճանապարհին մեռաւ Բեղի գաւառին մէջ։

— Եղբայրներ չունի՞ս։

— Խորթ մօր մը հետ երկու փոքր եղբայրներ ունէի. որոնք երէկ տեղահանուեցան :

— Քանի՞ տարեկան ես :

— Հազիւ 12 տարեկան :

— Քանի՞ տարի դպրոց գացած ես :

— Հայերէն կարդալ չեմ գիտեր :

— Մահմէտական պիտի ըլլա՞ս :

— (Ազատարարս ցուցնելով) Այս Զավուշը գիս պիտի որդեգրէ :

Չգիտցայ թէ այդչափ էր հարցումները, թէ ոչ հասկնալով որ Զավուշն է գիս տանողը չերկարեց :

Ձեռքի մեծութեամբ արտօնագիր թուղթ մը տուաւ ինծի, որով ազատ եղայ այլեւս և սկսայ քիչ մը համարձակ դառնալ :

Մօր մը չափ ինծի հոգ տանող Անանիային կինը՝ Մարգրիտ, գիս տեսնելուն պէս իր մօտ կանչեց, ազատագիրս տեսնելով տուաւ ինծի պղնձէ քանի մը ամաններ և գեղեցիկ կարպետ մը (*) :

— Քեզի կուտամ ասոնք: Աղայիդ տուր որ քեզի լաւ նայի, և դուն ալ կարողանաս աչքերդ զաւակներուս վրայէն չվերցնել :

— Ո՞ւր պիտի երթան զաւակներդ :

— Ամուսինս այս գիշեր իր եղբօր և ուրիշներու հետ կրկին լեռ ելաւ, իսկ զաւակներս՝ Ստեփան և Կարօ քու երթալիք գիւղին աղաներէն՝ Րէշիտ աղան կը տանի :

(*) Տեղահանութենէն երկու ամիս առաջ եկեղեցիին շատ մը գեղեցիկ փռոցները Թաղականութիւնը բաժնած էր տուներուն, այս կապերտն ալ անոնցմէ մէկն էր :

Այդ բոլոր իրարանցումները, այնքան զօրաւոր չոքած էին մեր տղայական զգացումներուն վրայ, որ իրօք թմրած էինք էութիւնով, տառապանքի ու չարչարանքի ո և է արտայայտութիւն կարծես մեռած էին մեր մէջ։ Տէրս կանչեցի և յանձնեցի իրեն Մարգրիտ Պաճիին բոլոր տուածները, որ մէկ կողմ քաշուած կոտորածի ահաւոր սարսուռներու երեւակայութեամբ կը գալարուէր։

Համարձակութիւնս աստիճանաբար կ՚աւելնար, և համարձակութեանս այդ աճումը այնպէս մը կը զգացընէր զիս որ գիտէի թէ շատ բան կարող եմ ընել։ Մ. Ստեփանեանին հուսկ խօսքերը կարեւոր տեղ գրաւած էին մէջս, եթէ չեմ սխալիր յիշողութեան մէջ, նոր և քիչ մըն ալ հեռաւոր գիտակցութեան տէր դարձուցած էին զիս։

— Աղա՛, կարելի չէ՞ ինծի պէս մէկ երկու տղաքներ ալ տեղահանութենէն ետ կեցնել, մեր հետ տանիլ կամ ուրիշ աղայի մը տալ, ըսի համարձակ կերպով մը ազատարարիս։

— Ինձ համար պէտք չէ, սակայն եթէ ունիս ազգականներ քու տարեկիցդ, և կը խորհիս թէ պիտի կրնաս համոզել ետ կեցնելու, մեր հետ կը տանինք մեր գիւղացի ուրիշ աղաներու համար, որոնք ինծի պատւիրած են որ եթէ կարենամ երկու հոգի ազատեմ իրենց համար։

Փութացի աղայիս հետ քեռանցս։ Տեսայ քեռորդիներս՝ Գրիգորը և Կարապետը, հարցուցի իրենց ետ մնալու մասին, տեղեկացայ որ անոնք ալ իմ տիրոջս գիւղը պիտի երթան։ Իրենց հօր ծանօթ Իպրահիմ աղան կը տանի զիրենք։ Աճապարեցինք փողոցներէն

վար վեր։ Ազգական չէր մեր փնտռածը։ Որովհետեւ, մնացեալ տուներէն արդէն շատը իջեւանած էին գիւղին առջեւ, ուրկէ այլեւս կարելի չէր մարդ ազատել։ Կ՚ուզէինք չմեկնած, կամ տակաւին հաւաքատեղին չհասած տնուոր մը տեսնել որ ամէնէն աւելի ինծի հասակակից տղայ ունենայ։ Մեր աճապարանքի ատեն հանդիպեցաւ Կուռքի աղաներէն ուրիշ մը՝ Շիւքրի աղային, զոր ինքն ալ տղայ մը կ՚ուզէր իրեն համար։ Ծովք գալող իրենց գիւղացի աղաներ բոլորն ալ մէկ կամ երկու տղաքներ փրկած էին։ Շիւքրի աղա մինակ տակաւին տղայ մը չէր կրցած ճարել և շատ ամօթ կը սեպէր իր պատուոյն ու հպարտութեան։

Տիրոջս հետ նաև Շիւքրի աղային ընկերակցութիւնը մեծ ույժ պարգեւեց ինծի։ Շատ չանցած յաջողեցանք հանդիպիլ քանի մը մայրերու, որոնք իրենց զաւակներուն հետ տունէն ելած կ՚երթային ամբոխին խառնուելու։ Համոզանքի ամենաշռայլ խօսքերով վերջապէս կարողացանք իրենց մօր գիրկերէն զատել հետեւեալ երեք տղաքները, Յովհաննէս Պուլուտեան, Յարութիւն Նաւարեան և Միսաք Բէնտէրեան (այժմ երեքն ալ վերապրողներ)։

Կէսօրէ վերջ, մեզի՝ խլեակներուս պատուիրուած էր գիւղէն դուրս չելլել։ Երբ կարաւանը կը պատրաստուէր մեկնիլ ա-ն ճանապարհով, ուրկից նախորդն էր քշուած, յանկարծ լսուեցաւ խուճապահար աղաղակներ, որոնք կարծես աշխարհ կը դղրդեցնէին։ Խորհեցանք թէ ջարդ կը կատարուէր առանց զէնքի արձակման։ Տանիքները բարձրացանք։ Վարաճի ծառուղիներուն մէջ իրարանցում մը կար, սակայն ծառներու խիտ շարքերը չէին թողուր որ որոշ տեսնենք։ Ժամա-

նակը դեռ շատ չանցած տէրս եկաւ, զգուշացուց և մը-
խիթարական խօսքեր ըրաւ որ չվախնանք, ու ինծի
առանձին տեղեկացուց եղելութիւնը :

Այն պարագային երբ Թափորը կը մեկնի, ծո-
վէն դուրս կ'ելլեն 16-17 տարեկան երկու աղջիկներ
և 11 տարեկան տղայ մը՝ Արամ Մարտիկեան (այժմ
վերապրող), արիւնաթաթախ վիճակի մէջ: Ասոնք խառ-
նըւելով ամբոխին, կը տեղեկացնեն այն բոլոր կատա-
ղի կոտորման տեսակները, որոնք գործադրուած են ե-
ղեր նախորդ օր մեկնող կարաւանին վրայ: Վեց ժամ
անդադար ջուրին մէջ, լողալով հասնող այս վիրաւոր-
ները իրենց բերանացի տեղեկութիւններով կը սար-
սափեցնեն ամբոխը, որ կը սկսի լեղապատառ աստ ու
անդ փախչիլ ինքզինքը ծով թափելու համար: Հարս
մը իր մէկ հատիկ զաւակով կը յաջողի ծով իյնալ խեղ-
դըւիլ: Ուրիշներ նոյնպէս կը յաջողին թէև, բայց,
տակաւին չխեղդուած ջուրէն դուրս կը հանուին: Դա-
հիճները տեսնելով այս ամէնը, կ'որոշեն այս անգամ
կարաւանը դէպի լեռ բարձրացնել: Սակայն ամբոխը
չշարժիր, ու կ'ուզէ իր գիւղին առջեւ նահատակուիլ,
իր աւերակներուն տակ թաղուիլ: Դահիճ պաշտօնեա-
ները պարապային սուինաւոր զինուորներով կ'աշխա-
տին համոզել թէ իրենք չպիտի կոտորուին, սակայն
ինչ օգուտ, կենդանի վկաները կեցած են ներկայ: Դա-
հիճները չեն յաջողած ծովէն ելլելու պարագային, ա-
ռանց ամբոխին տեսութեան անոնց հաշիւը փակել:
Ուշ ատեն, արեւը մարելու մօտ, չեմ գիտեր թէ ինչ
միջոցներով վերջապէս կը կարողանան ամբոխը կա-
րաւանել լեռն ի վեր, անոնց խառնելով նաև այն երկու
աղջիկները, որոնք իրենց առնական քաջութեամբ կո-

տարածի միջոցին ինքզինքնին ծով նետած էին, և այդքան տեղ լողալով ազատած եկած էին :

Լեռն իվեր բարձրացող կարաւանը մենք կը տեսնէինք գիւղի տանիքներէն: Աղէ՛ ... այդ ի՛նչ սեւ օրեր էին: Արդեօք իրա՞ւ այդ օրերու սերունդներն ենք մենք որ կ՚ապրինք այսօր: Երա՞զ ... թէ իրականութիւն ... : Այս տողերը գրելու ատենս չեմ ուզեր հաւատալ, ես ինծի բոլորովին տարօրինակ կը թուիմ ... արդեօք չե՞մ չափազանցեր երեւակայութեանս մէջ .. կը հարցնեմ ես ինծի ......

ՄԷԿ ՇԱԲԱԹ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Առաջի Թափորը գիւղէն կէս ժամ հեռացածի, կը զատեն 12 տարեկանէն վեր եղող այրերը և կը կապեն զանոնք ու այս վիճակով կէս ժամ եւս կը քալեցնեն միւսներէն անջատ, մինչև որ կը հասնին Կապանայ բերդին մօտ, Մարաիկ պարտէզին կից՝ անծառ ձորակի մը առջեւ: Կապուածները կը կեցնեն, իսկ միւսները կը յառաջացնեն: Յառաջացողները հազիւ թէ Կապանայ բերդի աւերակին առջեւ կը հասնին, կը լսեն զէնքերու պայթումներ: Այրերը այդ ձորակին մէջ հանած ու կոտորած են:

Մնացեալ կիներու, աղջիկներու և պզտիկներու Թափորը քիչ մը եւս կը յառաջացնեն ու կ'իջեցնեն Նաւքարի ձորակին վերի բերանը տարածուող մարգատեղի մը աղբիւրին քով: Հոն՝ գիշերը մաս մը գաղտագողի կը սպաննեն, իսկ մնացեալն ալ առաւօտուն արեւածագէն առաջ կը քշեն Զավար անուն ծովեզրին: Հոն նախ կը մերկացնեն և յետոյ կարգը մանգաղներուն, կացիններուն, քարերուն, սուրերուն և փայտերունը կ'ըլլայ: Զոհերէն մաս մը կը յաջողի ինքզինքը ծով նետել: Վայրագ ու կատաղի Քիւրտեր, գնդակները մեղք է ըսելով զգեստներով մինչև կուրծքերնին ջուրը կը մտնեն ու կը ջարդեն արիւնաներկ դարձնելով ծովակը: Զոհերէն մի քանիներ լողալով կը հեռանան գնդակներու տեղատարափին տակ: Անոնցմէ եղած են այն երեք վիրաւորները, որոնք մինչև գիւղ կը հասնին:

Երկրորդ Թափորը որ մեկնեցաւ Վարդավառի Շաբաթ օր, կը բարձրացնեն Անձուտի կատարը Ալա-

պատտան և Փուշ-Որթի տանող ճանապարհին վրայ, կալուկ կոչուած տեղը: Հոն՝ նախորդին պէս կը դատեն այրերը, կը կապեն ու կը կեցնեն: Երբ միւսները բաւական կը հեռանան ձորամէջէն վար, կապուածները շարք կ՚ընեն գնդա կահարելու: Մահտեսի Մ. Խլըշեան հրաման կը խնդրէ աղօթելու: Բոլորը մէկանց ծունր կը դնեն կապուած վիճակով: Աղօթելէն յետոյ, գնդակահարութեան միջոցին, ամենավերջին անգամ Ամերիկայէն վերադարձող երկու երիտասարդներ՝ Սարգիս Խէմոյեան և Աւետիս Մընչիկեան կը կտրեն կապերը ու կը փախչին: Ըստ Թիւրտ ջարդարարներու պատմածին՝ հարիւրաւորներ եղած են ոստիկանները և Թիւրտերը, որոնք հալածած են այս երկու փախստականները, լեռան դարձուածքներուն մէջ աւելի քան երեք ժամ, ու վերջապէս օգտուելով հալածողներու թմրութենէն կը բռնեն Անձուտի կողէն հոսող զոյգ աղբիւրներուն քով: Նախ կը գնդակահարեն, յետոյ կը դաշունահարեն և տակաւին չմեռած՝ քարերով կը ճզմեն գլուխնին: Անդին՝ ձորամիջէն վար քըշւածները տակաւին ձորը չհասած, լեռնային վաղեմի գիւղի մը աւերակներուն քով կը հաւաքեն գիշերեցնելու համար:

Նոյն պարագային ազատուող Մանուկ Մըլքեան կը պատմէ թէ՝ իրիկուայ մթնշաղին ծանօթ Մահմէտ աղան յայտարարեց. «Ձեր այրերը արդէն կոտորուեցան, բայց դուք, ամէն մէկդ պիտի երթաք ձեր ծանօթ Թիւրտին տունը, և հոն պիտի ապրիք ապահով: Այս է Պետութեան կողմէ տրուած հրամանը»: Միեւնոյն ձեւով դահիճ պաշտօնեաներ սկսած են արձանագրել տուն տուն բոլորն ալ:

Վարդավառի Կիրակի օր առաւօտուն կանուխ խումբ խումբ յանձնած են ծանօթ Քիւրտերու, որոնք իրենց տուները տանելու տեղ, բլրակներու ետեւ տարած կոտորած են:

Քանի մը ծանօթ աղաներու ուրախութիւնը այս առթիւ չափ ու սահման չէ ունեցած: Բարեմիտ Թուրք մը պատմեց ինծի օր մը այս մասին, և իմ հետաքրք-րութեանս գոհացում տալու համար յիշեց Հայր-Աթոռցի Խէլիլ աղայի տղան՝ Մահմէտը: Յիշեալը, նախորդ կարաւանը կոտորուելէ վերջ, իր ձին կրակ ու բոց քըշած է լեռնի վեր, հասնելու համար վերջի կարաւանի ջարդին: Ինձ պատմողը այս տեսնելով ըսած է.

– Աղա՛, հիմա ձիդ կը պայթի, այս ի՛նչ արագընթաց քշել է զառիվեր ճանապարհէն:

— Այս տեսակ օրերուն հարիւրաւոր ձիեր թող պայթին,— ըսած է Մահմէտ, և տեսնելով որ իր հասնելէն առաջ արդէն ջարդուած են բոլորն ալ, իր կատաղութեան յագուրդ տալու համար սկսած է դիակները դաշունահարել:

Կոտորածէն օր մը վերջ, խումբ մը վիրաւորներ կը վերադառնան գիւղ: Ճանապարհին կը հանդիպին Սուբիացի Քիւրտերու, որոնք բոլորովին մերկ այս վիրաւորները կ'իջեցնեն Հասխան, և հոն տարբեր վայրագութիւններով ծով կը թափեն: Վերջիններէն մէկը Ճահիլ Գոհար Մարտոյեան, շատ մը տեղերէ վիրաւորուած կրկին չմեռնիր, և յաջորդ օրը ծովէն ելլելով՝ առանց մէկի մը տեսութեան՝ մէկ ժամուայ ճամբան երեք ժամէն քալելով կը հասնի Հազար-Բաղայի առորատը, Քըրման անուն ծովեզրի ուռենիներուն տակ, ու հոն կ'իյնայ ուժասպառ: Այդ միջոցին Նաւթաարցի Քիւրտի մը հետ

անցնող Տիգրան և Կիրակոս Եաղուպեանք (*) կը տեսնեն, ուռենիի ոստերով վիրաւորեալին մերկութիւնը կը ծածկեն: Վիրաւորեալը յաջորդ գիշերին կրկին կ'ելլէ ու կը քալէ, մինչև որ կը հասնի Խարաչալու: Հոն գիւղին առջեւ կ'իյնայ: Բարեխիրտ Քիւրտ քանի մը կիներ կը տեսնեն նոյն պարագային և անմիջապէս կը տեղեկացնեն նոյն գիւղին մէջ ապաստանող Ծովեցի երկու քոյր կիներու, որոնք կուգան և վիրաւորը կը փոխադրեն մասնաւոր տեղ մը' և անմիջապէս հարկ եղած միջոցներուն դիմելով վէրքերէն որդերը կը մաքրեն, կը խնամեն ու կ'առողջացնեն, որ ուա՛ղ, կը մնայ Քիւրտերուն քով և ամուսնանալով կը դառնայ Քիւրտ կին մը զաւակներու տէր:

Ծովեցի Հայութիւնը ջարդուած էր, և Ծովք գիւղը ինկած էր ամայի ու աւերակ վիճակի մէջ: Ջարդերու յաջորդ օրն իսկ եկեղեցին որպէս ամբարանոց գոցած, կնքած գնացած էին դահճապետները իրենց հետեւակներով: Աստ ու անդ, կտոր մը շոր եայլն ձեռք բերելու համար Բոշայ Քիւրտերն ալ հետզհետէ կը հեռանային շնորհիւ պահակ զինուորներու հսկողութեան: Չորրորդ օրը Ծովք գիւղը դարձած էր բոլորովին տաբորինակ, ուր գիւղին պահապան 12 զինուորներու պաշտպանութեան շնորհիւ ման կուգայինք մենք քանի մը բախտակից խլեակներս: Այդ պահապան զինուորներէն մին իմ տէրս էր, որ կը հրահանգէր շարունակ տուներու մութ տեղերը, խզէններու անկիւնները փնտռտուքներ կատարել ո և է իրեղէն հաւաքելու հա-

(*) Այս տղաքները ազատելու անունով ես թողած էր ծանօթ Մահմէտ աղան, որ ամիս մը վերջ սպաննել տուաւ:

մար, և յատկապէս այդ նպատակաւ տակաւին իր տունը գրկել չէր ուզեր։

Բախտակիցներս ընդամէնը վեց հոգի, կը թափառէինք ունայնաբար, և գրեթէ բոլորովին անզգայ՝ տիրող խուժդուժ պահերէն։ Գիշերուան համար ինչ որ մնացած էր մեզ, ունէինք մէջը պառկելու քանի մը հին ու մին լաթերու կտորներ, իսկ ցորեկները տունէ տուն դառնալով թափած թափթփած հատեղէններ, իւղ, հաւկիթ և այլն, ինչ որ գտնէինք, մաքուր թէ անմաքուր կ'եփէինք կ'ուտէինք։ Լացի աղբիւրնիս չորցած էր։ Ջարդերու, կոտորումներու մասին մեզի տրուած տեղեկութեանց հէքեաթներու պէս մտիկ կ'ընէինք և յիմարներու մէկ տխպարին պէս հակառակ պահապաններու տուած պատուէրներուն, շատ անգամ գիւղէն դուրս կ'ելլէինք։ Տառապանքի դառն բաժակներէն գինովցածներու նման կ'երթայինք տեսնել ծովը խեղդուող հարսը իր զաւկին հետ, կը պտըտէինք պարտէզները, շրջակայ աղբիւրներու մօտ, և մինչև անգամ այգեստաններուն մէջ, առանց տրուած զգուշացուցիչ հրահանգներուն ուշադրութիւն դարձնելու։

Իրիկուն մը, այդ տառապանքի սեւ օրերէն, տըղաքներս անմեղունակ հոգիով կծկուած, մեր շորերուն մէջ, Հայ զաւկի մտածողութեան ի՛նչ հոգի էր դարձեալ և ի՛նչ մեծ հաւատքի ու յոյսի պատկեր էր որ կ'երեւէր մեր աչքերուն առջեւ։ Մէկիկ մէկիկ կը թուէինք Ծովեցի փրկուածներն ու վերապրողները։ Փրկուած 37 տղաքներ 20էն աւելի կին թէ աղջիկներ բարդելով Ամերիկա գտնուող Ծովեցիներու թիւին վրայ, բաց և մխիթարական հաշիւ մը կը ներկայացնէինք, թէ քանի մը տարիէն Ծովքը վերստին պիտի շէննայ նոյն-

քան տուներով և բնակիչներով։

*Հինգերրորդ օրը, 7-8 տարեկան քանի մը վիրա-
ւորներ եկան, որոնց գանկերուն և վիզերուն վրայ բաց-
ւած վէրքերը այնպէս մը որդնոտած էին որ, ոչ մէկին
վերստին ապրելու յոյս կար։ Ասոնք պատմեցին նաև ուրիշ
վիրաւորներու մասին, որոնք մահուան մղմղուկներու
մէջ կարող չեն եղած տեղերնուն շարժիլ։ Մէկին որո-
վայնը պատռած, աղիքները դուրս ձգած են, միւսին
մէկ կամ երկու զգայարանքները կտրած են, ուրիշ մը
անդամահատ ըրած են։ Իրենց ըսելիքները հազիւ կը
հասկցնէին։ Մեզի պէս ո՛չ լաց ունէին և ո՛չ ալ տխրու-
թեան որոշ արտայայտութիւն։ Հաց տուինք չկերան։
Իրիկուան անոնցմէ մէկը գտանք իրենց թոնրատունը,
դումի կտոր մը գլուխին տակ մեռած այնտեղ, ուր երբեմ-
նի իր հօր և մօր խնամքին տակ սնած, աճած ու թեւ առած
էր։ Երկրորդն ալ եօթի օրը ուրիշ տան մը մէջ մեռաւ։ Եր-
կու աղջիկները մնացին միայն, որոնք հետզհետէ ա-
ռողջանալու նշաններ ցոյց կուտային։ Բանիցս փորձե-
ցինք մաքրել իրենց վէրքերուն որդերը։ Վերջապէս ա-
զատուեցան, որոնք ափսո՛ս, վերջը մին Մեզրէի մէջ,
խակ միւսը Փէրչէնչ գիւղի մէջ, մէկ մէկ չքնաղ թրքու-
հիներ դարձան։*

*Շաբաթ մը մնացինք ամայի ու տնաւեր գիւղին
մէջ։ Շաբաթ մը թափառեցանք աւերակներուն մէջ,
տառապանքներէն հիւծուած որպէս սգաւոր կարապներ,
որպէս ողբի երգիչներ։*

«Ա՛խ, ամէն կողմ լռութիւն է,
կարծես մահն է թագաւորեր,
մեռելոց ու աւերակաց մէջ,
մենք ալ բուեր ենք դարձեր»։

Ութերորդ օրը բոլորս ալ պատրաստուեցանք մեկնելու, երթալ դէպի նոր տուն, նոր վշտի կեանք, նոր դառնութեան միջավայրերու մէջ ապրելու։

Բաժանումի ատեն, երբ հետզհետէ մեր ետեւ կը ձգէինք մեր պապենի տունն ու տեղը, արտն ու բնակավայրը, ծառն ու ճիւղը և կը տարուէինք որպէս մէկ մէկ խլեակներ դէպի թշնամեաց գերութիւն, չեմ գիտեր յուզումի, լացի թէ վրէժխնդրութեան զգացում մըն էր կը տիրէր մեզ, մեր սրտերուն մէջ։

«Սեւ բռնութեան, աւերածի զինուորներ,
Խոպան աւեր բոց փռեցիք ձեր ոտքով,
Բնակութիւն, շէն քաղաքներ ու տներ,
Անապատի վերածեցիք անվրդով:
Դիակների վիշտը լացի ու ցաւի...
Քանի՜ դարեր լոկ ողբ ու սուգ ենք ասում,
Այժմ անէ՜ծք, դահիճների մարդակեր
Վրէ՜ժ միայն ‑ լոկ վրէժ ենք պահանջում:
Այսքան չարիք թէ մոռանան մեր որդիք,
Թող ողջ աշխարհ կարդայ Հային նախատինք»:

ԽՈՒՄԲ ՄԸ ԿՏՐԻՃՆԵՐ

Վարդավառի Ուրբաթ գիշերին յորում Շաբաթ պիտի լուսնար, մէկ ու կէս տասնեակ երիտասարդներ քանի մը առանձինն խումբերով գիւղէն լեռ կ'ելլեն։ Այս փախստական խումբերը լերան զանազան վայրերուն մէջ կ'ապաստանին մէկ քանի օր, առանց իրարու տեղեակ ըլլալու։ Շաբաթ մը վերջ մաս մը կը պաշարուին Սուրակցի Բիւրտերէն։ Փախուստի միջոցին երիտասարդներէն մէկը իր աջ սրունքէն զարնուելով կ'իյնայ, իսկ ուրիշ մը՝ Տօնապետ Ջամանեան 22 տարեկան, կը բռնուի և գլուխը ողջ ողջ կը ջախջախուի Ս. Փրկիչի ձորամէջին։ Բայց վիրաւորեալը որ գահավէժ Թորոսեանին որդին՝ Սարգիսն է եղած, ծանր կերպով կը դաշունահարեն Բիւրտերը, և այս վիճակով կը ձգեն Ս. Փրկիչի Բոշայէկ պարտէզի առուին մէջ։ Յաջորդ գիշերին, ազատուող երեք ընկերներ կու գան և կը տեսնեն Սարգիսը ջուրին մէջ, որ տակաւին կը մղմղայ։ Վիրաւորը յոյս կուտայ թէ ինքը պիտի առողջանայ, եթէ խնամուելու տեղ մ'իյնայ, ու կը խնդրէ որ եթէ կարելի է ճար մ'ընեն. զինքը իրեն հօր շատ բարեկամ Գալաճիւղցի Պօղօ աղային տունը ձգելու համար։ Դժբախտ երիտասարդը կը պատմէ իր կրած չարչարանքները, որոնք գործադրուած են Բիւրտերու կողմէն, առաջնորդութեամբ Օսօ անուն Բիւրտ երիտասարդի մը, որ իր կեանքը սնուցած էր Ծովեցիներու դուռները ծառայութիւն ընելով։ Ընկերները վիրաւորը պաղ ջուրէն

հանելով կը փոխադրեն քիչ մը վեր բլրակի կուշտէն վազող հողերու վրայ, ուր քիչ մը վերջ կը մեռնի: Այդ տեղ, քրքիր հողերուն մէջ դիակը թաղելով կը բարձրանան այս անգամ ուղղակի Հարզակի ահարկու կողերուն, ուր ամբողջ օրը մինչև երեկոյ կը սպասեն: Մըթընշաղին, երբ ամէն գործաւոր ու ճամբորդ իր տունը կը քաշուի, ալեւոր լեռան կողերէն կ'իջնեն և Հազարաց Չորին կից Թէլլարի վերի ծայրին կը հանդիպին իրենց պէս լեռ բարձրացող ուրիշ խումբի մը. որոնց միանալով, կ'ըլլան թիւով 11 հոգի, որ իրենց հետ ունեցած պաշարով կրկին կը քաշուին նախորդ գիշերւան տեղը: Հոն, միւս առաւօտ բոլորը միաձնաբար կ'ոբոշեն դիմադրութեան վեհապանծ դրօշակը բարձր պահել մինչև վերջ: Այս 11ին անուններն էին. Եաղուպ Եաղուպեան, Ստեփանեան եղբայրք՝ Մկրտիչ և Անանիա, Յարութիւն Նաւարեան, Կարապետ Մարտիկեան, Հոլլոյեան եղբայրք՝ Պօղոս և Պետրոս, Եղիա Սաատուրեան, Յովհաննէս Նաճարեան, Շահպազ Վարդապետեան և Յարութիւն Մարտիկեան:

Միւս օր գիշերին, Եաղուպեան և Անանիա իրենց պահած զէնքերը կը հանեն, Մկրտիչ՝ Պուլուտեանին թաղածները երեւան կը բերէ: Յաջորդ օր ցորեկին, 9 հոգի զինուած առատ փամփուշտներով քիչ մը համարձակ կը դառնան լեռներու մէջ:

Օր մը վերջ, Սուրակցի Քիւրտեր հեռուէն կը տեսնեն այս նոր մարտիկները, և առանց գիտնալու թէ զինուած են, մէկ կողմէ հետամուտ կ'ըլլան և միւս կողմէ լուր կը ղրկեն Ծովք՝ աւերակ գիւղի պահապան զինուորներուն, որոնք փութով կը հասնին, և իրենց հետ միասին ընդամէնը 25-30 հոգի կը փորձեն պաշա-

րել տղաքը, որ Կովնիատէն Կայսերիկ տանող ճանապարհին վրայ բեւեկնիներու տակ նստած կը ճաշեն եղեր: Զինուորները առաջ կ'անցնին, որոնք «անձնատուր» ձայնին հետ կը սկսին հրացանաձգութեան: Անանիա անմիջապէս ինքզինքը կը նետէ քարի մը ետեւ և կը ձայնէ ընկերներուն, որոնք նոյնպէս բեւեկնիներու տակ դիրք բռնելով ի պատասխան անոնց, կ'արձակեն մէկ քանի գնդակներ: Արձակուած գնդակներուն առջեւ զինուոր թէ քիւրտ ամէնն ալ «Ներողութիւն հազար ներողութիւն» ըսելով կը փախչին զարհուրածներու պէս:

Այս առաջին ցոյցը կը բաւէ, գիւղին պահակ զինուորներուն հետ այդ շրջանի գործաւոր և ճամբորդ Քիւրտերուն համարձակութիւնը կոտրել, կը բաւէ ամէն կողմ շշուկ տարածել թէ՝ Կէօլճիւկի լեռները Հայ ըմբոստութեան զօրաւոր ոյժ մը կայ: Տեղական կառավարութիւնը որքան որ կը լսէ այս շշուկը, այսուամենայնիւ մեծ ուշադրութիւն չդարձներ, միայն 12 պահակ զինուորներուն իբրև օգնութիւն՝ նոյնքան եւս կը ղրկէ, որոնք մէկանց իբրև թէ պիտի կարողանան այդ ֆէտայի կարծուածները բռնել ու վերջացնել: Հակառակ, 24 զինուորներէն ո՛չ ոք կը համարձակի իր ծակէն դուրս գալ, զի արձակ համարձակ երեւցած դիմադրութեան ցոյցին լրիւ տեղեկութիւնը նոր հասնողներուն ալ ծունկերը կը կոտրէ, որոնք երկու շաբաթ վերջ այլեւս չկարողանալով ոտք բռնել կը վերադառնան և կառավարութեան կը տեղեկացնեն թէ՝ «փճացուցինք ամէնն ալ, որոնք առանց զէնքի էին», որպէսզի կառավարութիւնը չըլլայ թէ զիրենք վերստին ղրկէ: Իսկ կտրիճները, իրենց լեռ բարձրանալէն 15 օր վերջ, լեռներու կողերուն վրայ պառկելիք տեղ և ուտելիք ճա-

րելու դժուարութիւնը զգալով, կ'որոշեն ամէն միջոց ի գործ դնել, զինուորներու հսկողութեան տակ առնըւած նաւակները գրաւել և անցնիլ ու տեղաւորուիլ Ս. Նշան կղզին :

Նաւակները բոլորը մէկանց կը մնային գիւղին առջեւ՝ նաւեզրը, մէկզմէկու հետ հաստ պարաններով կապուած և մեծ դահիճներու ձեռամբ կնքուած: Այս նաւակներուն հսկողութեան յատկացուած էին վեց զինւորներ, որոնք կը գիշերէին նաւակներուն մերձակայ շինուած տաղաւարի մը մէջ: Նախապէս երեք զինւորներ եղած են նաւակները պահողներ, բայց Ծովեցի ըմբոստներու տարաձայնութեան վրայ հսկողներու թիւը կրկնուած էր: Տղաքը գիտէին այս եղելութիւնը, և ըստ այնմ կը խորհէին միջոցին համար: հարկ էր գըրաւել բոլոր նաւակները մէկանց, մէկը իրենց՝ իսկ միւսները փճացնելու համար, որպէսզի վերջէն ո և է մէկը չփորձեր կղզին անցնիլ և իրենց, հոն ապաստանիլը տեսնել :

Բաւական ծանր կը թուէր տղայոց համար նաւակներու գրաւումը, որովհետեւ հակառակ պարագային յայտնի ցոյց պիտի կատարուէր, թերեւս մարդ սպաննուէր, մինչդեռ իրենք կ'ուզէին, կարելի եղածին չափ զգուշանալ ո և է ցոյցեր յառաջ բերելէ, խորհելով թէ բաղխումները որքան քիչ և ուշ տեղի ունենային, իրենք այնքան քիչ դժուարութեանց պիտի հանդիպէին, ու այնքան երկար պիտի կարողանային ապրիլ: Սակայն ինչ օգուտ, որ ձեւով ալ որ վեր առնուէր նաւակներու գրաւումը, գործ մը իրենց համար ստիպողական և հըրամայական, ուրկէ խուսափիլ անկարելի կը տեսնէին :

Նոյն գիշերին, երեք հոգի՝ Անանիա, Նաւարեան և

3. Մարտիկեան լեռնէն կը մեկնին, կը հասնին նաւակներու մօտ, իրենց ծրագիրը պատրաստելու համար հարկ եղած քննութիւնը կատարելով կը վերադառնան։ Յաջորդ օր, երեկոյին, խումբով կ'իջնեն Ամիրպէկ, անկից ալ Արագ-Աղբիւր պարտէզը։ Երբ մութը լաւ մը կը կոխէ, կը մտնեն Ծովքի ամենագեղեցիկ և ընդարձակ պարտէզը՝ Ուծկնակ, և հոն կը սպասեն մինչեւ կէս գիշեր։ Որոշեալ ատենին պարտէզէն կ'իջնեն Դուրսի-Բիթի խիտ բարտենիներուն մէջ, հոն, նախորդ գիշեր քննութիւն կատարող ընկերները կը մերկանան, Անանիա գլխուն վրայ կը կապէ իր 9 կրակ լեցուն պրաունիկ ատրճանակը, և Նաւարեան ալ դաշոյն մը վզէն կախած կ'իյնան ծով։

Այն պարագային երբ այս երեքը ծով կը մտնեն, դուրսիններն ալ չորս հոգի լուղորդներուն զգեստները եայլն հետերնին առած, կը քաշուին որոշեալ տեղի մը վրայ, իսկ միւս չորս հոգիներն ալ զինուած պատրաստ, ցամաքէն կը հասնին Նաւեզրի կից խիտ ծառներուն մէջ։

Լուղորդները կէս ժամէն կը հասնին նաւակներուն առջեւ։ Անանիա մինչև վիզը ջուրին մէջ, կանգ կ'առնէ ատրճանակը ձեռին, իսկ միւս երկուքը ցամաք կ'ելլեն, իրենց հետ ունեցած դաշունով կը կտրեն պարանները և նաւակները մէկիկ մէկիկ կ'իջեցնեն ծով։

Ծրագիրը այնպէս մը պատրաստուած էր որ, հակառակ պարագային երբ պահապանները արթննային և սպառնալիք ցոյց տային, Անանիա ծովէն՝ իսկ ծառներուն տակ կեցողները երկու կողմանի ցամաքէն պիտի սարսափեցնէին պահապանները մինչև որ իրենց գործը լմնցնէին։ Բարեբախտաբար ոչ մի ընդհարում։ Պահապանները իրենց պառկած տեղերնին թէև քանի մը ան-

գամ ասա ու անդ կողմի վրայ ճպլտկած են, բայց քանի որ պառկած վիճակէն ոչ մէկը նստելու փորձ ըրած է, տղաքները չեն կրցած հասկնալ թէ արթնցա՛ն, գիտցա՛ն կամ ո՛չ:

Նաւակները, բոլորն ալ ծով իջեցնելուն պէս ամենանորը կը գտնեն: Ջատուածը՝ Անանիա Դուրսի-Բիթ կը տանի, ցամաքի տղաքները փոխադրելու համար, իսկ միւսները կը տարուին ուղղակի Ս. Նշան:

Առաւօտուն, տղաք բոլորն ալ կը տեղաւորուին Ս. Նշան կղզին: Կապուած նաւակներէն երեքը մէկ քանի տեղերէ ծակելով, ջուրին բացերը կուտան, որպէսզի ցամաքէն տեսնողներ կարծեն թէ նաւակները ալիքները տարած են, իսկ մնացեալներուն մէջ քարեր լեցնելով, ծովայատակ կ՚ընեն կղզիին մօտերը:

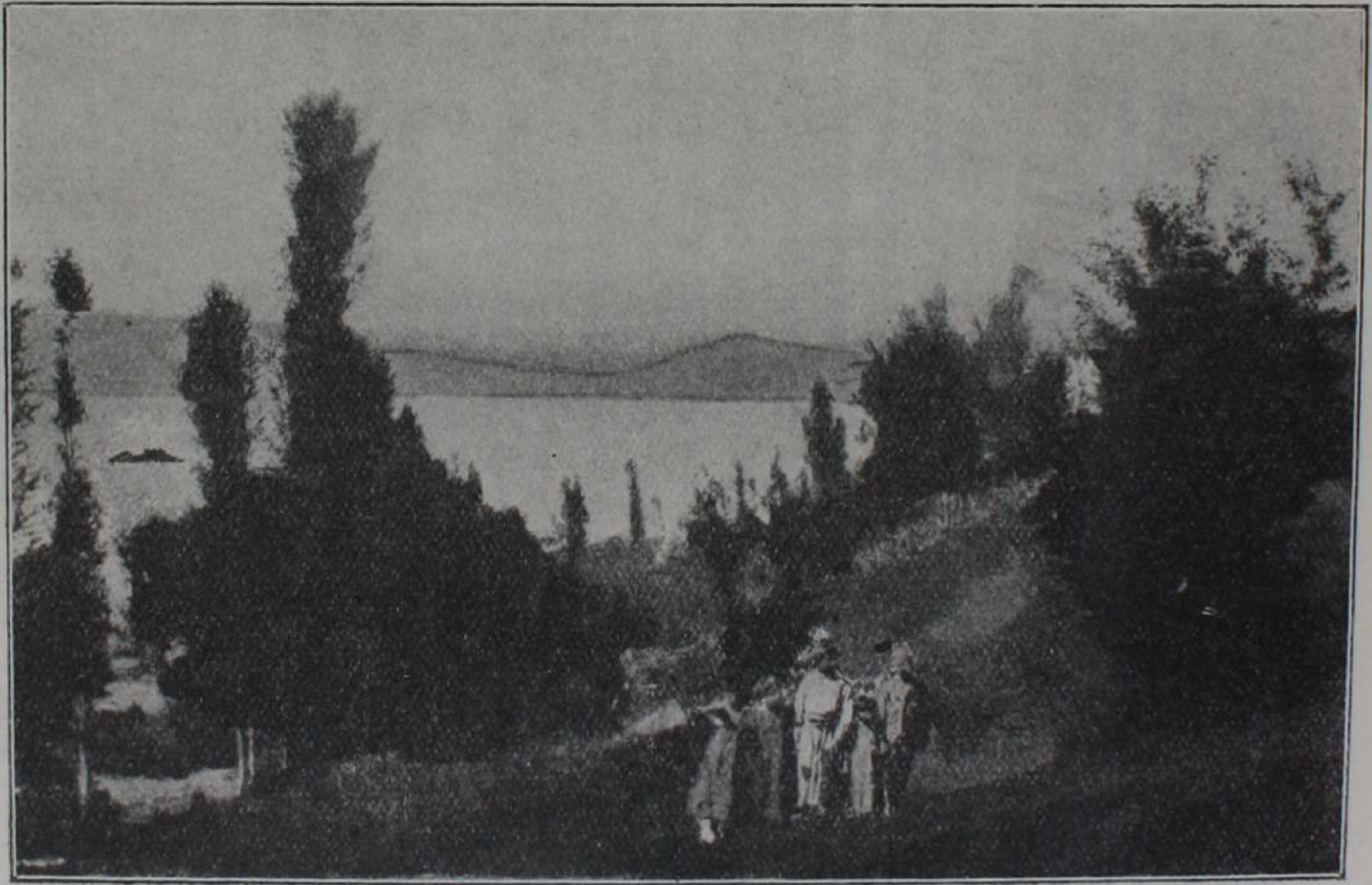

ԾՈՎՔ ԼՃԱԿԸ ԵՒ Ս. ՆՇԱՆ ԿՂԶԻՆ

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Ծովքի շրջաններուն այդ դէպքերը տեղի կ'ունենային, անդին, քաղաքին մէջ արագընթաց և առանց շշուկի կը տեղահանէին քահանայ, պաշտօնեայ, վաճառական, շինական և այլն առանց խտրութեան իրենց ընտանիքով և զաւակներով:

Կառավարական կարկառուն և ազդեցիկ պաշտօնեայ, գիրքով ու դէմքով ալ նոյնքան հարուստ՝ Խարբութլեան Յարութիւն էֆէնտի Մալաթիոյ ճանապարհին վրայ մորթազերծ կը սպաննուէր իրեն անձնական թշնամի՝ զինուորական հարիւրապետի մը կողմէ: Վերջէն կը պատմէին թէ հարիւրապետը իր որդւոյն հետ օր մը մինչեւ իրիկուն չարչարած է Խարբերդի Հայութեան մէջ իր ազդեցութեամբ աչքառու այս անձնաւորը (*):

Ինչ որ Խարբութլեանի կ'ընեն, և թերեւս անկէ աւելի դէշ կերպով կը տեղահանեն ու կը սպաննեն Փալիքաթօրեան հինգ եղբայրները, որոնց պերճ տունը կը ծփար քաղաքին մէջ որպէս լուսեղէն գունդ մը: Եւ որոնց մանուսայի գործարանը կ'արտադրէր հսկայ հարստութիւն: Ու տակաւին եթէ կառավարութիւնը արտօնէր, պատրաստ էին ուրիշ գործարան մը բանալ,

(*) Զինադադարին կը պատմէին թէ՝ Խարբութլեան միակ իր որդւոյն հետ տեղահանութենէն ետ մնալու համար խոստացած է կառավարութեան տալ հսկայ հարստութիւն մը (իրենց ծանրութեան չափ ոսկի), սակայն այս մասին կեդրոնէն գալած ծածկագիր պատասխանին վրայ յանկարծակի կը տեղահանուի:

որ պիտի արտադրէր ամբողջ Անատոլին կշտացնելու չափ լուցկի։ Վերջին անգամ ձեռնարկած էին Մեգրէի Պետական կուսակալանիստ շէնքին առջեւ շինել աղբիւր մը խոշոր ջրամբարով, որուն ջուրը միակ կարող պիտի ըլլար բաւել քաղաքի ամբողջ պէտքերուն, եթէ միւս բոլոր վաղող աղբիւրներն ու ջուրերը ցամ՛քէին։ Ահա թէ ինչ էր այն անհարկու հրամանը որ բարբարոսները չթողուցին մինչև իսկ իրենց և իրենց քաղաքին համար այնքան շահաւէտ այդ գործը գոնէ գլուխ հանել և յետոյ տեղահան ընել։

Այս պարագաներուն Ազգային առաջնորդարանը մերկացած իր պաշտօնական հանգամանքներէն, գրեթէ փակուած էր։ Հ՛է.ք Առաջնորդը իրեն դիմողներուն ո՛չ մէկին մխիթարական պատասխան մը կուտայ եղեր։

1920ին, կին մը պատմեց ինձ հետեւեալը. «Առաջնորդին անդարձ մեկնումէն շաբաթ մը առաջ էր որ վերջին անգամ ըլլալով դիմեցի Առա՛ջնորդարան և ներկայացայ իրեն, մեր վիճակի մասին ստոյգ տեղեկութիւն մը խնդրելու համար։ Բոլորովին փոխուած տեսայ Հայր Սուրբը իր կորովին ու արտայայտութեան մէջ։ Խընդրանքիս չկրցաւ պատասխանել։ Հոգեկան յուզումներու մէջ գեղեցկատեսիլ գլուխը իր վայելուչ ուսերուն վրայ հակած՝ սիրուն աչքերէն կաթեցուց յորդ արտասուք այնքան գեղեցիկ այտերէն վար, հեկեկաց, և հազիւ կարողացաւ իր վրայ տիրած յուսահատութիւնը կակկղել՝ իր այնքան պերճախօս լեզուով. «Ոչինչ կրնամ ընել... իմ տարաբա՛խտ ժողովո՛ւրդ...» ըսաւ ու ոսկէշող մօրուքը շարժեց և ոտքի ելլելով, ընդունարանէն անտրամադիր մեկնեցաւ առանձնասենեակ»։ Նոյն օրերուն է անշուշտ որ Քաղաքական ժո-

ղովի անդամ՝ Տ. Ա. Թաշճեանի (վերապրող) հետ Առաջնորդարանի խոհանոցին սալայատակներուն տակ թաղած են երկու սնտուկ Առաջնորդին և Առաջնորդարանին վերաբերեալ գիրքերով, ձեռագիրներով և ուրիշ թանկարժէք գոյքերով լեցուն, որոնց մէջ եղած է Տ. Պսակ Ծ. Վարդապետին ձեռագիրներն ու յուշատետրերը (*):

Այդ պարագաներուն, ասոր մըն ալ քանի մը ոստիկաններու հետ կառք մը կը կենայ Առաջնորդարանի դուռին առջեւ: Տեղահանութեան հերթը հէ՛ք Առաջնորդինն էր: Քաղաքի մնացեալ Հայութեան աչքին իտես Առաջնորդը կառք կը նստեցնեն, իսկ երբ տասը վայրկեան քաղաքէն կը հեռանայ, կառքէն կ'իջեցնեն և խառնելով Քաղաքական Ժողովի քանի մը անդամներուն և այլ անձնաւորութեանց հետ հետիոտն կը քշեն Գեղվանք: Գեղվանքի տխրահռչակ միւտիրը, կուսակալէն ստացած գրաւոր հրահանգով բոլորը մէկանց կը բանտարկէ ծանօթ ախոռին մէջ, անօթի, անսուաղ այլ կերպ չարչարանքներու տակ: Ականատես մը կը վկայէր թէ Պսակ Վարդապետ բանտին մէջ կարծես կոր-

(*) 1921ին, Տ. Ա. Թաշճեան մեզ պատմեց Թաղուած սնտուկներու մասին: Այն ժամանակուան Առաջնորդ՝ Գիւտ Եպիսկոպոսին (հիմա կարգաթող) հրամանաւ Առաջնորդարանի քարտուղար՝ Պրն. Արամ Յակոբեանի հետ գիշեր մը փորձեցինք երեւան բերել սնտուկները: Խոհանոցին երկու յարկ տանիքները մէկզմէկու վրայ փլած էին, այնպէս որ Թաշճեան իսկ ճիշդ տեղը չէր կրցած ցուցնել մեզ առաջին անգամով: Միւս գիշերներուն կրկին պեղելու համար Առաջնորդը չթոյլատրեց, որովհետեւ հասարակութեան շրջափակ պատերը ցած ըլլալուն համար չորս կողմ բարձրացող Թուրք տուներէն որոշ կը տեսնուէր:

սընուցուած իր կազմն ու գեղեցկութիւնը՝ Մաշտոցը ձեռին անդադար կ'աղօթէր անկիւն մը քաշուած: Իր բախտակիցներուն հետ երբեմն մահուան մասին կը խօսէր, և կ'ակնարկէր թէ ինչպէս Թուրքեր կը ջանան միանգամայն վերջ տալ Հայ Ցեղի գոյութեան, Պատմութեան տակաւին չտեսած ու չերեւակայած սարսափելի տռամներով:

Երկու օր վերջ, հայրենասէր Առաջնորդը իր ընկերներուն հետ կը բարձրացնեն Տէվէ-Պօյնու, և անկից ալ կ'իջեցնեն Մաստառի եռեւի փէշերուն՝ Կէօլճիւկի եզրը, Սեւսաղ կոչուած տեղին վրայ: Յանկապէս առաջ կը կապեն զինքը ու կը կեցնեն մէկ կողմ, ուրկէ դիտէ իր ընկերներուն մէկիկ մէկիկ անողոք կերպով կոտորուիլը: Երբ ամէնը կը վերջանան, բատ դահիճներու պատմածին, արդէն խելագարած կ'ըլլայ հայրենանուէր Վարդապետը: Այս վիճակով անգամ մըն ալ դիակներու մէջ կը պտըտցնեն զինք, նախատական ու ծաղրական խօսքեր ուղղելով: Վերջին անգամ դիակներուն ճիշդ մէջտեղը գարհուրելի չարչարանքներով կը նահատակեն: Էգրամ անուն զինուոր մը կ'ըլլայ անոր այդ կերպ նահատակութեան գլխաւոր կամակիցը:

Ս. ՆՇԱՆ ԿՂԶԻՆ ՏԵՂԱՒՈՐՈՒԵԼԷ ՅԵՏՈՅ

Նաւակներու պահապան զինուորները առաւօտուն իրենց քուներէն ելլելով կը տեսնեն որ նաւակները չկան, և որոշ հետքեր որչափ որ յայտնած են թէ յատուկ մարդիկ եկած ու տարած են, նորէն կ՚աշխատին տարաձայնել թէ հովին յարուցած ալիքները զարկած տարած են իրենց խոր քունի մէջ եղած ատեն։ Որքան որ պահապանները այս տարաձայնութիւնը ըրած են պաշտօնէից կողմէ չյանդիմանուելու համար, սակայն, իրենք ներքնապէս, բոլոր զինուորներու հետ խորհրդակցաբար հետամուտ ըլլալ սկսած են։ Հետամտութեան իբրև արդիւնք, մէկ քանի օր վերջ, բոլոր զինուորները կատարելապէս համոզուած են թէ նաւակները Ծովեցի յեղափոխականները տարած են։

Ծովքը պահող զինուորները իրենց անձնական կարիքները հոգալու համար, ձեռքի տակ ունէին 40 տարեկան Ծովեցի կին մը՝ Մանուշ պաճի, իր ութը տարեկան Մամաս անուն աղջկանը հետ։ Մանուշ պաճի կը պատրաստէր անոնց կերակուրները, հագուստնին կը լուար և կ՚ընէր այն ամէնը ինչ որ հարկ էր կատարել տան կին աշխատաւոր մը։ Զինուորներն ալ փոխադարձ կը հսկէին իր և աղջկան կեանքին ու և է չարիք մը չգալու համար։ Մանուշ պաճի այս վիճակի մէջ մնալով հոն, մինչև վերջ եղաւ տեղեակ և իրազեկ գիւղ մնացող զինուորներու և հոն այցելող պաշտօնեաններու միջև կատարուած բոլոր անցուդարձներուն, և երբեմն ալ անոնց խորհրդատուն եղաւ առանց խաթարելու իր հայ մօր զգացումը։

Նաւակները, Ծովեցի յեղափոխականները տանելու մասին վերջնական համոզում գոյացնող զինուորները, մտավախութեան այլ և այլ կասկածներ իրարու հետ փոխանակելու ամէն անգամին Մանուշ պաճի կ'ըսէ եղեր.

— Ձեր ըսածին պէս, եթէ իրօք շաբաթ մ'առաջ լեռը դիմադրողները Ծովեցիներ են, և դարձեալ նոյն մարդիկ են որ նաւակները տարած են, ինչ որ ես շատ չեմ հաւատար, կը վստահացնեմ ձեզ ամէնքդ թէ՛ անոնք՝ այդ բոլորը իրենց կեանքի փրկութեան ճիգն է որ կը թափեն: Անոնցմէ և ոչ մէկին մտքէն կ'անցնի և պիտի անցնի մեզ սպաննալու ո և է փորձ ընել, եթէ նախապէս մեր կողմէն տեղի չտրուի:

Հիմա դառնանք պատմելու թէ ի՛նչ ըրին տղաք Ս. Նշան տեղաւորուելէ յետոյ:

Կղզիի ցամաքին ճիշդ մէջտեղէն երկնցուած է վերջի եկեղեցիին կիսականգուն պատը, մէկ ու կէս մէթրի մօտ լայնութեամբ: Պատին հարաւային կողմը կայ կարճ հաստակով ինքնաբոյս ուռենի մը, որուն շուրջը կը դարդարեն որթատունկերու շարք մը: Ասոնց ոչ մէկը խնամքի կը կարօտին, անպէտ ճիւղերը իրենք իրենց կը չորնան և կը թափին ու անոնց տեղ նորերը կ'աճին դարմանալի կերպով: Որթերու պտուղները բոլորն ալ ճերմակ են, և տարուէ տարի իրենց աճման պէս կ'արտադրեն առատ պտուղ: Խաղողը ուխտաւորներունն էր, այցելուները մէյ մէկ պտուղ կ'առնէին այն երանելի օրերուն:

Տղաք, կղզիին մէջ իրենց տեղաւորման միւս գիշերին որթատունկերու ճիւղերը ուռենիին հետ կը բարձրացնեն կիսապատին վրայ, և յաջորդող գիշերնե-

րուն ցամաքէն փայտեր ու շիւղեր բերելով, կիսապատին հիւսիսային կողմը կը շինեն իրենց բնակութեան համար երկու տաղաւարներ, զարդարուած կղզիին մէջ աճող ցորենահասկերու պէս բարձր խոտերով: Շաբաթ մը վերջ, Եաղուպեանի պահած կերակուրի ամանները, զգեստեղէնները և ուրիշ տնական գոյքերը հանելով կը բերեն ու կը կազմեն տան շրջանակ մը:

Երկու շաբաթ վերջ, գիշեր մը, տղաք կ'երթան Մանուկեան Կոլեր, քահանային թաղած զէնքերը երեւան բերելու համար: Սակայն, դժբախտաբար ճիշդ տեղը չգիտնալուն պատճառաւ՝ այդ գիշեր երկու ժամ կը փնտռեն բաւական ընդարձակ աւազներուն մէջ, բայց չեն յաջողիր գտնել: Ուշ չմնալու համար կը վերադառնան ուրիշ գիշեր մը նորէն երթալու որոշումով: Ճանապարհին ցամաքի մօտիկ թիավարելէն կուգան, տեսնելու համար թէ ո՛ւր զարնուած է ծովեզրէն երթացող իրենց գիւղացիներու առաջին կարաւանը: Երբ կը հասնին Ջուվար անուն տեղը, լուսնի լոյսով կը տեսնեն անսովոր դէզ մը ցամաքին վրայ: Եւ որովհետեւ զարնուած դիակները առհասարակ ցրցքնուած կ'ըլլան, կ'ուզեն այդ դիակներու կոյտը փայտերու դէզ մը կարծել, և վերջապէս ինչ ըլլալը որոշ գիտնալու համար նաւակը կ'եզրեն: Քաջն Անանիա դուրս կը ցատկէ, ետեւէն եղբայրը՝ Մկրտիչ ու Եաղուպեան: Հոգեկան սարսուռներով կը տեսնեն դիակները մէկզմէկու վրայ շարւած, արեւէն աղնծուած: Բոլորին սրտերը կը քամուին, աղիքները կը գալարուին, ծունկ կը դնեն, խոնարհութիւն կ'ընեն դիակնակոյտին ու կ'աղօթեն: Վերադարձին, նաւակ նստած՝ բաժանումի պահուն Մկրտիչ մեղմիւ և ողբագին կ'երգէ յորդ արտասուք թափելով.

«Լուսին, Լուսին աջովդ անքուն
Պահէ Հայոց ոսկորներ,
Եւ ծովակի զուարթ ցօղով
Ցօղէ անթաղ շիրիմներ»:

Առտուան մօտ կը հասնէին կղզին, առանց անգամ մըն ալ ժամանակ ձեռք բերելու զէնքերը հանել երթալու համար, ինչ որ այնչափ ալ հոգ չէ եղած, որովհետեւ մեծամասնութեամբ զինուած էին արդէն առատ փամփուշտակալներով: Իրենց համար հրամայական կարիքը ուտեստն ու դուրսի աշխարհին հետ յարաբերութեան կապ մը ստեղծելու միջոցն էր: Իրենց գոյութեան համար առաջինը հարկաւոր էր, որովհետեւ ինչ որ ունէին կամ կարողացած էին ձեռք բերել այլ և այլ միջոցներով, կը հատնէր արդէն: Ծովքի պարտէզները պտուղներ շատ կային, այգեստաններուն տանձերը աւելի առատ էին, կարելի էր լեռնարտերէն հացհատիկներու հասկեր ալ բերել գիշերանց, քարերով ծեծել, մաքրել, կրկին ծեծել, ալիւրի վերածել, խմոր շինել և առանց թխելու հաց շինել, սակայն ի՞նչպէս ուտել առանց իւղի և աղի: Երկրորդը ստիպողական էր, որովհետեւ առանց այդ կապին գիտէին որ չպիտի կըրնան քաղաքական և տեղական փոփոխութեանց հանդէպ իրենց դիրքերը ճշդել, և մինչև իսկ գիշերները ապահով դուրս ելլել:

Այս մասին երկար մտածելէ ետքը, միակ յաջող ելքը՝ կ'որոշեն, գիշեր ատեն պաշտպանողական թիկունքի տակ մարդ ղրկել ամէնէն հայասէր և աւելի Ծովեցիասէր կարծուած Քիւրտ Հիւսէյնենց, և անուղղակի անոնց տրամադրութիւնը հասկնալ իրենց հանդէպ:

— Ո՞վ էին Ծովեցիասէր կարծուած Քիւրտ Հիւսէյնենք :

— Ծովքի շրջաններուն մէջ, ազգափոխ Ծովեցիներէն ոմանք եղած են որ իրենց մէջ երկար ատեն ժառանգական պահած են ցեղակցական արեան սէրը: Երեւոյթ մը՝ ուրկէ, անշուշտ իր յատկութեամբ, դիտական վերլուծումով շատ բան կարելի է հանել: 1895ի կոտորածներուն, Ս. Նշան կղզի ապաստանող Ծովեցիներէն մաս մը՝ մինչեւ քաղաքական կատարեալ խաղաղութեան, ամիսներով մնացած ու պաշտպանուած են այս կարգի Քիւրտերու տուները :

Մեր պատմութեան առաջին մասին մէջ, Ծովքի գիւղախումբերու անունները թուած ատեննիս, յիշեցինք նաեւ Հայտարըն ալ, որ՝ որպէս հնումն անուանի բերդաւան, կ'իյնայ Կէօլճիւկի հիւսիսային եզերքներուն վրայ, ճիշդ Տէվէ-Պօյնու եռեւի փէշերուն, Սեւսաղի գրեթէ կից: Գիւղախումբին ծովեզերեայ գիւղակին մէջ կայ մեծ եւ անուանի նահապետական տուն մը, որ կը կոչուի Հիւսէյնենց Տուն: Այս տունը Համիտեան կոտորածի ատեն երեք ամիս պահեց Ծովեցի Մարտիկեաններն ու Թորոյեանները, ամենանեղ պահերու մէջ տուած քաջալերութեան հետ միշտ բանելով. «Մեր մեծերէն աւանդուած է մեզ որ՝ եթէ մեր կարողութեան չափ ձեզ (Հայերու) պաշտպան չկենանք, անէծքով պիտի վերջանայ մեր տունն ու տեղը»: Հիւսէյնենց տան վիճակը ընդհանուր պատերազմի վերջերուն թէ եկամուտի տեսակէտով եւ թէ այլ կերպով բարեկեցիկ էր, այնպէս որ ինքզինքը ոչ այդ կոչումին կը տիրացընէր եւ ոչ ալ անկարողներու շարքը կը դասէր, համբաւաւոր էր իր այդ ընտրած միջակ ճամբուն համար: Այդ

իսկ պատճառաւ իր սովորական հիւրերն էին պէյն ու աղան, գործաւորն ու չքաւորը։ Գ. Մարտիկեան այս տան շնորհիւ ծանօթացաւ Խարբերդի մեծ պէյերու ոմանց հետ։

Տղայոց կղզին տեղաւորման երրորդ շաբթուն գիշեր մը, Ստեփանեան եղբայրք, Եաղուպեան, երկու Մարտիկեաններ և Նաւարեան կը մեկնին նաւակով ուղղակի Հայտար, և ծովեզերեայ գիւղակին մօտերը յատուկ տեղի մը վրայ կը ցամաքեն։ Հինգը զինուած ցամաք կ'ելլեն, իսկ Մկրտիչ նաւակը կը խորէ։

Կէօլճիւկի հիւսիսային սարալանջերը արեւակող ըլլալուն համար գրեթէ միշտ տաք կ'ըլլան, հաւանական է որ այդ պատճառաւ կոչուած է Արեգի: Այդ արեւակողերուն ձմեռուան ամենասաստիկ ձիւնն իսկ, քանի մը օրէն անհետանալու չափ ցանցառ կ'իջնէ: Տեղ տեղ շատ կուռ կ'աճին վայրի ծառեր, որոնց մէջ մեծամասնութիւն կը կազմէ կարճահասակ կաղնիի տեսակը։ Բըլուրներուն սարաւանդները և ձորակներուն կողմնակի կուշտերը, ուր արեգակին ճառագայթները քիչ մը խոտոր կ'երթան, բարեբեր են հացահատիկներու, քըրսամնի և վայրի խոտերու համար։ Բայց ստորոտներն ու ձորամէջներուն կը տարածուին արգաւաբեր արտեր, այգիներ և պարտէզներ։

Ցամաքողները կը մտնեն մինչև Հիւսէյնենց տուն երկարող կուռ ծառաստաններուն մէջ, և կամաց կամաց հետազօտական քայլերով կը մօտենան այնտեղ, ուրկից հինգ վայրկեանի չափ հեռաւորութիւն կը մնայ մինչև տուն հասնելու։ Զորսը դիրք կը բռնեն, իսկ Յ.

Մարտիկեան որպէս Հիւսէյնենց հետ շատ սերտ յարաբերող Գրիգորին եղբայրը, և թէ իրենց մէջ տարիքով ամենապզտիկը՝ հազիւ 29 տարեկան, անզէն կը ղըրկեն։ Իրեն տրուած հրահանգին համաձայն, Յարութիւն զգուշութեամբ կը մօտենայ տան և ծանօթ կիսապատի մը վրայէն կ՚անցնի ներս՝ գաւիթը, անկից ալ սանդուխով մը կը բարձրանայ տանիքը, ուր, տեղական սովորութեամբ պառկած են եղեր տնեցիներ։ Յարութիւն, ցուիքին ամենամօտիկ փռուած անկողինին մէջ պառկողը արթնցնելու համար կը մօտենայ, նախ կ՚անցնի ցուիքին կողմ, որպէսզի, հակառակ պարագային, երբ արթնցողը ընդունելութեան ո և է միտք ցոյց չտայ, և աղմուկ բարձրացնէ, ինքը անմիջապէս վար ցատկէ ցուիքէն։ Այդ անկողինին մէջ պառկողը որ տան զառամեալ մայրը՝ Ֆաթէ պաճին է եղած, բարեբախտաբար արթննալուն և ծանօթանալուն պէս կը յուզուի կարեկցութեամբ մը, անկողինէն կ՚ելլէ, և առանց միւսները արթնցնելու, Յարութիւնը առած՝ տանիքէն կ՚իջնէ տուն։ Ֆաթէ պաճի իր մխիթարական խօսքերուն հետ կը փութայ կերակուր տալ, որմէ ետք կ՚երթայ իր մեծ տղան՝ Հիւսէյնը արթնցնելու։ Շատ ժամանակ չանցած մայր և որդի կը բոլորեն Մարտիկեանը, գթառատ վերաբերումով կը տեղեկանան ամէն ինչ, բացի տան մօտերը դիրք բռնողներու մասին։ Վերջին անգամ, երբ Մարտիկեան կը հաղորդէ թէ՝ կղզին ապաստանողներ վերը Աստուծոյ, և վարն ալ միակ իրենց վրայ յոյս դրած են, իրենցմէ կը սպասեն կեանքի փրկարար ո և է ակնկալութիւն, երկուքը մէկանց յուզումի և կարեկցութեան ամենազօրաւոր շեշտով կը պատասխանեն։

— Ըսէ՝ ամէնուն։ Այս տունը մեզի չափ ձերն ալ

է։ Մենք անձնուիրաբար պատրաստ ենք ընել ի նպաստ ձեզի, ինչ որ կարող ենք։ Երբեք մի՛ քաշուիք այն ամէն պէտքերու մասին, ինչ որ կը խորհիք թէ կրնանք հայթայթել և տրամադրել ձեզ։ Չենք ըսեր թէ միշտ եկէք, սակայն, ոգի ի սրտէ կ՚ըսենք թէ մեր դուռը բաց է միշտ ձեր առջև, միայն թէ ո և է գալու պարագային հարկ եղած զգուշութիւնը կատարել մի մոռնաք, չըլլայ թէ ծանօթ կամ անծանօթ ո և է մէկը կռահէ։ Գիտցէք որ յաջորդաբար հայ կարաւաններ կը հասնին և կը կոտորուին այս կողմերուն վրայ, աւելի Սեւսաղի մէջ։ Պէտք է նկատի ունենաք թէ հեթանոս ջարդարարներ մինչև անգամ գիշերներուն ճամբորդութիւն կը կատարեն, չըլլայ որ ձեզ տեսնեն նաւակով գալած ատեն կամ ցամաք ելլելէն ետք»։ Անկնկալուածէն շատ աւելի սիրով ընդունուելէ վերջ, մայր և որդի մեծ ծրար մըն ալ աղ, իւղ, հաց և թացան կուտան ու բարեմաղթութիւններով ճամբու կը դնեն։

Տղաք՝ տեսնելով Յարութիւնը ծրարով միասին, և լսելով անոր բերած տեղեկութիւնները, մխիթարուած կը վերադառնան ծովեզր, և իրենց յատուկ նշաններով նաւակը կը կանչեն, կը հեծնեն ու մինչև առաւօտ կը հասնին կղզին, իրենց ձեռք յաջող պաշարներով։

Այս տունը եղաւ որ մինչև կղզիի անկման ի նպաստ տղայոց տուաւ հագուստ, ուտելիք, տեղեկութիւն և ըրաւ ինչ որ կրցաւ։

ՕՐ. ՍՈՒԼԹԱՆ ՏԷՐ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

Հա ութիւնը շատ է ունեցեր հերոսուհիներ, որոնք առնական դիւցազներու հետ հայ մարտական գաղափարի պատնէշին վրայ կեցած են կողք կողքի։ Հայ իրականութիւնը հպարտութեամբ կը յիշէ այսպիսիներու շարք մը պատկառելի անուններ, որոնք Հայ պատւոյ բարձունքներուն վրայ փայլած են թիկունք թիկունքի։ Հայ Պատմութիւնը վաղուց ի վեր սկսած է շարան-շարան ոսկի տառերով արձանագրել հայ կնոջ, հայ օրիորդին հաւատարմութիւնը իր ամուսնոյն և եղբօր մղած ազգային ու հայրենապաշտպան անհաւասար կռիւներուն մէջ։

Անիի պարիսպներուն վրայէն քարերով թշնամիները հալածող Այծեմնիկ կնոջմէ շատ առաջ՝ Վարդանանց պատերազմներու ատեն «Հայոց փափկասուն տիկիններ»ը, և անկից ալ առաջ հայ իգական սեռը իր առնական կորովն ու անվեհերութիւնը ցոյց տուած է։ Անոնց թիւը բազմապատկուած ու քառապատկուած է վերջին քանի մը տասնեակ տարիներու ընթացքին, հայ կեանքի փրկութեան համար մղուած բիւրաւոր աննախընթաց կռիւներուն մէջ,

Ընդհանուր կոտորածներու շրջանին, զանազան վայրերու մէջ, թշնամիին հանդէպ ցոյց տրուած պատկառելի ըմբոստութեան գործերուն մէջ, մեծ բաժին երեւան բերած է հայ կինն ու աղջիկը։ Թուել կարելի չէ, այն բիւրաւորներու անունները, որոնք Հայ մտքի ու պատիւի սրբազան բարձունքին վրայ իրենց ցեղը հիացուցին և յիշատակներ յաւերժացուցին։ Անոնցմէ մէկն

էր Օր. Սուլթան Տէր Մարկոսեան, 18 տարեկան Ծովեցի աղջիկ մը։

Տէր Մարկոսենց նախահայրերը եղած են աւելի եկեղեցականներ, որոնց ամենավերջինը՝ Տ. Մարկոս Քահանային անունը յիշեցի պատմութեանս առաջին մասին մէջ։ Իսկ վերջին շառաւիղները, որոնք բազմանալով կազմած էին երկու ճոխ տուներ. կը զբաղէին երկրագործութեամբ ու խաշնարածութեամբ։ Բարեկեցիկ էր իրենց տնտեսական վիճակը, որ գիւղական դասաւորումներով կը պատկանէին հարուստներու շարքին։ Սուլթան միակ չափահաս աղջիկն էր այդ գերդաստանին, որ մեծցած էր նահապետական տան յատուկ ընտանեկան կեանքի ջերմ խնամքով։ Տեղահանութեան ժամանակ Հայր-Աթոցի Մաւուշ աղան կը տանի զինք, չենք գիտեր ինչ միջոցներով (*)։

Սուլթան որպէս սպասուհի պահ մը կ'աշխատի Մաւուշին տունը։ Ամիս մը վերջ տան տէրը կ'ուզէ բռնաբարել, սակայն, Սուլթան բացարձակ դէմ կը կենայ և կը չեզոքացնէ այս կարգի ամէն մի նպատակ, որուն վրայ Մաւուշ աղա կը դիմէ օրինաւոր կին ընելու միջոցներուն։ Կրկին ոևէ հաւանութիւն ցոյց չտրուելուն, կը սպառնայ և կը լծէ փափկասուն աղջիկը ամենադժուարին գործերու աշխատութեան։

— Բանի որ կը մերժես իմ աղայական առաջարկս, կը մերժես հարեմիս թանկագին զարդը դառնալու,

---

(*) Վերջին անգամ, տեղահանուած Ծովեցիներէն շատ մը հարսներ եւ աղջիկներ պիտի ազատուէին, եթէ յանձնառու ըլլային հետեւիլ աղաներու եւ Քիւրտերու, որոնք այնքան աշխատանքներ կը թափէին այս մասին։

պիտի գործես քու փափկութեանդ և մինչև անգամ քու սեռիդ համար այնքան արտասովոր գործերը, մինչև որ կամ ընդունիս առաջարկս և կամ չարաչար մեռնիս, կ'ըսէ Մաւուշ։

Բէնտէրեան Սաոիկ պաճի, իր երկու զաւակներով և ուրիշներ (այժմ վերապրողներ), որոնք այդ պարագային ապաստանած էին միեւնոյն գիւղին մէջ, կը վըկայեն թէ՝ ամենադաժան կերպով կ'աշխատցնէին Սուլթանը։ Օրական 12 ժամ, ամառուան տաքին անդադար պարտէզ կը փորէր, ծառեր կը կտրէր և պահապանով մը հեռու տեղերէն հաստատակազմ այր մարդերու կարողութենէն աւելի ծանր շալակներ կը բերէր տուն։ Արգիլուած էր իրեն համար ոևէ մէկու մը հետ տեսնուիլ կամ խօսիլ։

Աղան այսքանով ալ տեսնելով որ տա՛կաւին չհամակերպիր, օր մըն ալ կ'որոշէ բացարձակ բռնութեամբ իրականացնել իր նպատակը։ Որոշումը գործադրելու համար յաջորդ օր առաւօտուն կանուխ կը բանտարկէ տան անկիւն սենեակի մը մէջ, և կը սպառնայ որ եթէ երբեք մինչեւ երեկոյ չհամակերպի բռնի պիտի կատարէ ամէն ինչ։

Նոյն օր, կէսօրէն վերջ, տան տիրուհին, որ անշուշտ յայտնի հակառակորդը եղած է իր ամուսնոյն այս արարքին, կուգայ մխիթարել Սուլթանը և սիրտ տալ անոր։

— Այս վայրկեաններուն ես ալ քեզի չափ սրտնեղած եմ աղայէն, որ կ'ուզէ ինձ հանդէպ ընտանեկան հաւատարմութիւնը քարկոծել։ Բացարձակօրէն աշխատիլ քեզ իր կիրքերուն զոհ ընել ինձ համար անտանելի է, կամ որպէս թէ օրինական սահմանի մէջ ինծի

պէս կին ընելը եթէ մեր կրօնի ճշմարիտ մէկ կանոնը կ'ընդունուի արտաքինով, ներքինով բոլորովին կը տարբերի։ Թէև տակաւին հիմա չէ, սակայն օր մը պիտի գայ որ Թուրք կիներս բողոք բարձրացնենք մեզ ստրկացնող այս կանոնը ոտնակոխելու։ Բայց հաւատա որ այս վայրկեանիս ալ ես կարող եմ շատ բան ընել և զօրաւոր պայքար մղել ամուսնոյս յանդգնութիւնը զսպելու համար։ Կը քաջալերեմ որ չիվախիս, ինչպէս չեն վախիր ձեր գիւղացի տասնեակ մը փէտայիներ Ս. Նշան կղզիին մէջ։

Սուլթան կը զգայ թէ Թուրք կիներ այդ տեսակէտին տակաւին շատ ետ են, մանաւանդ այդպէս լեռնային վայրերու մէջ։ Ուր աղաները մինչև անգամ բնակիչներուն իշխող դասակարգին կը պատկանին, կիներ մէկ մէկ տկլոզ ստրուկներ են հարէմի մէջ փակւած, որ երբեք չեն համարձակիր իրենց ամուսնոյն երես ելլել, մինչև անգամ եթէ անոնք ամենամեծ ու զարշելի պղծութիւնը կատարեն իրենց ներկայութեան։ Հետեւաբար, այդ մասին տիրուհուն և ո՛չ մի խօսք իր ազդեցութիւնը կը թողու։ Բան մը՝ որ իրեն համար կատարեալ մխիթարութիւն կը պարգեւէ, ան ալ Ս. Նշան կղզին ապաստանողներու մասին տրուած տեղեկութիւնը կ'ըլլայ։

Իրիկուան մթնշաղին, երբ Սուլթան կը դիտէ որ փողոցին մէջ ո և է երթեւեկութիւն չկայ, բանտ սենեակի պատուհանէն վար կը ցատկէ բակը, բակէն տան ետեւ և անկից ալ անմիջապէս կը հասնի մօտակայ ձորակ մը։ Հոն կանգ կ'առնէ, շուրջը կը նայի և տեսնելով որ մէկը չկայ իր ետեւէն գալող, այծեամի պէս կը սլանայ բլրակի մը վրայ ու կը շարունակէ զառիվար ձեւով իր

ճանապարհը։ Կէս ժամէն կը հասնի Արահոզանի աւերակներուն կից իրեն ծանօթ արտերուն և աղբիւրին մօտ, ուր իր ծնողքին հետ շատ անգամ ամառնային օրերն էր անցուցած։ Աղբիւրին քով կը նստի քիչ մը հանգստանալու։ Ջուր կը խմէ և վերյիշումի յոյզերով կը թմրի ու պահ մը կը քնանայ։ Կէս գիշերի ատեններուն կ՚արթննայ, ոտքի կ՚ելլէ, կ՚իջնէ ծովեզր և ջուրի եզերքէն երկարող ճանապարհով կը յառաջանայ։ Մինչև առաւօտ կը հասնի իր գիւղի գերեզմանոցին առջեւ, ճիշդ հանդիպակացը Ս. Նշան կղզիին։ Զգեստները կը հանէ, մաս մը գլուխը կը փաթաթէ ու կը նետուի ջուրերու մէջ...

... Առտուն, կղզին ապաստանող 12 կտրիճներէն մէկը կ՚ըլլայ։

ԵՐԿՐՈՐԴ ԿՌԻՒԸ

Սուլթան՝ լողալով, արշալոյսի առաջին ցոլքերու ծագած ատեն կը հասնի կղզին, բայց, իր մերկութեան պատճառաւ չուզեր տղայոց պառկած տեղին մօտենալ, գլուխը փաթթաթած զգեստները կը քակէ, մերկութիւնը կը ծածկէ ու կը նստի կղզիին արեւմտեան եզրը՝ այն վիմաքանդակին վրայ՝ որ վերջին անգամ վանքի աւերակին վրայ կրկին վանք մը շինելու ձեռնարկող հոգելոյս Եզրաս Ծ. Վարդապետին օրով ջուրէն դուրս բերուած էր, որպէս սեամ ի հնումն վանքին կամ եկեղեցիին։

Այդ գիշերուայ կղզիին արթուն պահապանը, առաւօտեան մթնշաղին, երբ կը տեսնէ մերկ աղջիկ մը այդ ուշագրաւ քարին վրայ նստած, մազերը թափ, դէմքը դէպի ծով, ոտքերը ջուրին մէջ։ Նախապէս տեսիլի մը գաղափարը կը կազմէ, յետոյ ուրիշ բանի մը, և այսպէս զուգորդուած գաղափարներու մէջ, առանց ձայն մը հանելու, կը փութայ իր ընկերները արթընցընել։ Տղաք՝ անմիջապէս տեղերնուն ելլելով պատրաստուած՝ կը մօտենան, կը ձայնեն, կը ծանօթանան, կը հիանան, և իրմէն կը լսեն կարգ մը ցանցառ տեղեկութիւններ աղաներու ցոյց տուած ընթացքներու մասին, հայութեան բնաջնջման գործին մէջ։

Յաջորդ գիշերին, տղաք կ'երթան Հիւսէյնենց, կրկին մաս մը ուտելիք, տեղեկութիւն և Սուլթանին համար ալ հագնելիք հագուստներ առած կը վերադառնան։ Սուլթան այլեւս անոնց անբաժան ընկերը կ'ըլլայ։ Լուացքնին կ'ընէ, կարկտուկ կը կատարէ, կերակուր-

նին կը պատրաստէ և պարապոյ ժամանակներուն ալ զինավարժութեամբ կը զբաղի։

Եւ որովհետեւ տղաք ամէն գիշեր չէին կրնար Հիւսէյնենց երթալ, և ոչ ալ անոնց երբեմնի տուած ուտելիքը իրենց պիտի բաւէր, հետեւաբար հարկ էր անպատճառ ուրիշ միջոցներու դիմել, ինչ որ հրամայական գործ էր կատարելը ապրիլ կարենալու համար, հոգ չէր թէ հակառակ պարագային մինչեւ անգամ ինքզինքնին բացէն յայտնէին շրջակայ բնակիչներուն։ Ընդհանուր երեւոյթն ու կացութիւնը հագիւ կարելի կ՚ընէր թոյլատրել տղայոց երկու կամ երեք շաբաթը անգամ մը Հիւսէյնենց երթալ, միւս օրերու գիշերներուն բացի Նաճարեանէն և Վարդապետեանէն — առաջինը ծեր, իսկ վերջինը իր կրած չարչարանքներէն անդամալոյծ էր դարձեր —, կարգաւ ցամաք կ՚ելլէին հաւաքելու շրջակայ պարտէզներէն պտուղներ, բանջարեղէններ, արտերէն և մինչեւ անգամ կալերէն հասկեր, եայլն։ Առանց հարուցումներ տեղի տալու ինչ որ ձեռք ձգէին, կը բերէին որոշեալ ծառախիտ եզրի մը վրայ, և նախքան լուսնալու լուցկի կամ սիկար վառելու իրենց սովորական նշաններով նաւակը կը կանչէին ու բերածները իրենց հետ կղզին փոխադրելով հասկերը քարերու տակ կը մանտրէին, հատիկները զատելով կ՚աղային, ալիւր կը շինէին, հաց կը պատրաստէին ու այսպէս կ՚ապրէին ժամանակաւոր կերպով։

Սուլթանի փախելէն երկու շաբաթ վերջ, Ծովքի շրջակայ բոլոր բնակիչներուն մէջ արդէն խոժոռ կերպով տարաձայնուած էր տղայոց մասին։ Աղա թէ շինական, Քիւրտ թէ Թուրք, բոլորն ալ հաւասարապէս

դժգոհ էին, ոչ թէ միայն անոր համար որ տղաք իրենց պարտէզները և արտերը կը մտնէին, գիշեր ատեններ, այլ՝ իրենց կեանքերէն իսկ կը վախէին: Կը խորհէին թէ՝ կղզիի մօտակայ եզրերու ճանապարհներէն եթէ ճամբորդ մը անցնելու ըլլայ, մինչև իսկ ցորեկ ատեն պիտի զարնուի կղզիէն: Կը կարծէին թէ՝ կղզին ապաստանողներու թիւը օրէ օր կ'աւելնայ ուրիշ փախստական Հայերով, որոնք վերջէն պիտի սկսին թալանել աղաներու տուները և ի հարկին ապստամբել շրջակայ գիւղերը: Այս մասին աւելի մտահոգ էին Հայր-Աթոռցի աղաները, Նաւթասարցի Մահմէտ աղա և Սուրակցիներ, որոնք անխիղճ կերպով ամենամեծ դերն էին կատարած Ծովեցիներու փճացման գործին մէջ: Ատոր համար սկսան իրարու ետեւէ դիմում կատարել, կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար Ս. Նշանայ ֆէտայիներուն վրայ:

Երրորդ ամսուան առաջին օրերուն, կառավարութիւնը կրկին այնչափ ալ մեծ կարեւորութիւն չտալով միայն երկու տասնեակ զինուորներ կը ղրկէ կղզին գրաւելու և հոն ապաստանողները բռնելով կեդրոն փոխադրելու համար: Ղրկուած զինուորները, Ծովեցիներու երբեմնի սերտ մտերիմ՝ հրամանատար քանապետի մը առաջնորդութեամբ անվախ կը հասնին Ծովք գիւղ: Եւ այնտեղի պահապան զինուորներն ալ միասին առնելով, իրիկուան մթնշաղին կ'իջնեն կըղզիին ուղղակի հանդիպակաց գերեզմանոցը ու հոն քանի մը դիրքեր կը շինեն: Միւս օր, չորս լաստեր կը պատրաստեն, և եռքի օր տասնեակ մըն ալ Քիւրտեր հաւաքած յարձակման կը սկսին: Մինչև կէսօր, լաստերը առանց կղզիին մօտեցնելու, դիրքերէն հրացա-

նաձգութիւններ կը կատարուի «անձնատուր եղէք, թէ ո՛չ բոլորդ ալ կը սպաննենք» բացագանչութեան հետ։ Միջօրէն վերջ, յարձակում գործող զինուորները աւելի մեծ սպառնանքներու հետ կը սկսին լիրբ կերպով հայհոյել։ Եաղուպեան, մոսինը ձեռքին մէջ պատրաստ, իր յաղթանդամ կազմով, վայելուչ հասակով կռուելու համամիտ և սիրահար, յուզուած վիճակի մէջ հրաման կը խնդրէ ընկերներէն, և ամենավերջին անգամ այլ-եւս չհանդուրժելով կ՚ըսէ ընկերներուն՝

— Եթէ տակաւին պիտի շարունակէք լուռ մնալ և թոյլ չտալ ինձ, պիտի խզեմ մեր ընկերակցութեան սրբազան կապը, զարհուրեցնելու համար այդ շուները, որոնք կը շարունակեն դեռ իրենց հաջոցները։ Թո՛ղ աշխարհ գիտնայ, թէ մեր մէջ կ՚եռայ Հայ քաջերու արիւնը, և Եաղուպեանի հոգեկան զգացումը չհան-դուրժեր մինչև այս կարգի ստրկութեան։

Մկրտիչ պատնէշէն կը ձայնէ, որուն վրայ հրացա-նաձգութիւնը կը դադրի, և գլխքէն դուրս երեւալով՝

— Պարո՛ն Օնպաշի, մենք ո և է ցաւ չենք զգար այդ բոլոր զինուորներէն, որոնք իրենց տէրութեան և պաշտօնէութեան հրամանները կը կատարեն այդքան լրբօրէն։ Ցաւ չենք զգար այդ կոպիտներէն իրենց ժա-ռանգական վայրենութեան համար։ Ցաւ չունինք, որովհետև անոնք չեն տեսած մեզ և չեն վայելած մեր այնքան բարիքներն ու աղնուութիւնները, սակայն, ի՛նչ ըսենք քեզի, որ քու հայրերուդ սերունդէ սերունդ գրեթէ միշտ մեր անխնայ աշխատանքներով ու թան-կագին բարիքներուն էք ապրած։ Եթէ դուն, այսօր կոյր ու կատաղի մոլեգնութեամբ կ՚ուզես մեր վրայ յարձակիլ, մեզ բռնել ու բզիկ բզիկ ընել, չե՞ս կրնար

մտաբերել թէ՝ քու նախնիքներդ մեզի պէս հայու որովայնէ ծնած են, և դուն անոնց աստիճանաբար յետադիմութեան պտուղն ես։ Կը հայհոյե՞ս մեր փառունակ կեանքին, ո՛վ սորուկ Բիւրտ, առանց ուշաբերուելու թէ՝ թերեւս վաղը քեզի դառնայ բռնակալին հարուածներուն կարգը։ Չե՞ս գիտեր թէ՝ մենք կարող ենք այսօր իսկ քու կեանքդ փոշիացնել ընկերներուդ հետ, և քու հօրդ գերեզմանը փոխադարձ աղբով օծել, ո՛չ թէ լոկ խօսքով, այլ՝ դրականապէս։ Դուն որ թշնամական այդչափ կատաղի հպարտութիւն ցոյց կուտաս, ուրեմըն դէմ կեցիր, շարունակէ՝ այդ կարգի վարմունքներդ ու մի՛ փախչիր մեր կրակէն . . .

Եաղուպեան, Անանիա և Նաւարեան մէկ անգամէն կրակ կը բանան, առանց դէմինները զարնելու մտադրութեամբ։ Լասերը կեցած տեղէն կ'աճապարեն վերադառնալ դէպի ցամաք։ Ոստիկանները, Բիւրտերը իրենց դիրքերը թողած տապլտկելով կ'աշխատին ինքզինքնին ձգել ծառախիտ պարտէզներու կամ այգեստաններու մէջ։

— Ո՞ւր կը փախչիք սմսեղուկներու պէս, կը ձայնէ Եաղուպեան։ Հապա գիշերը ո՞ր ծակերը պիտի կարողանաք թագնուիլ մեր ձեռքէն օձիքնիդ ազատելու համար։

Արձակուած գնդակները կ'իյնան ճիշդ փախչողներու առջեւ, որոնք թուփէ ծառ, քարէ ձորակ անցնելով մողէզներու պէս հազ՛ւ ինքզինքնին կ'աներեւոյթացնեն ծառախիտ վայրերու մէջ։

Նոյն օր, կզզին գրաւելու նպատակաւ գալող ոստիկանները լեռնային ճանապարհներով գարագոլ կը դառնան իրենց վիճակը պատմելու։ Իսկ գիւղին

պահապանները բոլորն ալ կը հաւաքուին մէկ սենեակի մէջ, դուռը ամուր կը գոցեն, և կը սպասեն մինչև լոյս առանց քունի վախի ու դողի մէջ, հակառակ ապահովութեան համար Մանուշ պաճիի շռայլած խօսքերուն։

Երկու ամիս առաջ ցամաքի դիմադրութեան ձայնը մարած էր, առանց խոժոռելու, սակայն, այս անգամինը անոր չէր նմաներ, բոլորովին տարբեր էր եւ աւելի բացարձակ, հետեւաբար շշնկոցն ալ պէտք էր ահաւոր ըլլար:

Կատարուած կոխուին ազդեցութիւնը այնքան խոշոր եղաւ որ, մէկ երկու շաբաթ վերջ այդ շրջաններու բոլոր բնակիչներուն մէջ կարծես իրարանցում մը կար։ Տեղացիներ, բոլորն ալ հաւասարապէս այլեւս կատարեալ համոզում գոյացուցած էին թէ՝ կղզին ապաստանողներուն թիւը քանի մը տասնեակներ կը կազմէին։ Այլեւս, Ծովեցիներ չէին միայն։ Հոն հաւաքուած էին Խարբերդցիներ, Բալուցիներ և Չնքուշցիներ, որոնք վրէժ լուծելու համար մօտակայ օրերու գիշերներուն պիտի սկսին ասպատակել շրջակայ գիւղերը։ Այս տարաձայնութիւնը յատկապէս վախ կ'ազդէր այն բոլոր դահիճներուն, որոնք անողոք մասնակցութիւն բերած էին հայութեան բնաջնջման գործին։ Ով որ իրեն տունը հայ խլեակ մ'ունէր, մասամբ ապահով կը զգար, և երբեմն կը հարցնէր անոր անակնկալ քաղցրութեամբ.

— Եթէ Ս. Նշանի ֆէտայիները գիշերանց մեր գիւղին վրայ յարձակին, պիտի պաշտպանե՞ս մեր տունը . . .

Դադրած էր կղզիին մօտակայ եզերքէն անցնող ճանապարհներուն երթեւեկութիւնը։ Ստիպողական ճամբորդները, իրենց անցքը կը կատարէին գաղտնի

արահետներով։ Գիւղը պահող զինուորներն ալ մէջտեղ չէին երեւեր, և ո՛չ մի մարդ կը տեսնուէր, մինչև անգամ մօտակայ դաշտերու հասկաքաղ գործաւորները իրենց գործերը թողած էին կիսատ վիճակի մէջ։ Բոլորովին նոր փոփոխութիւն մը տիրած էր, որը բացայայտ և ինքնորոշ էր նաև տղայոց համար։ Նոյն տարաձայնութիւնը խռժռելով դադրած էր նաև Կէօլճիւկի հիւսիսային եզերքները հասնող ու կոտորուող հայ կարաւաններու շարունակութիւնը։ Թէև տղաք վերջինի մասին բան մը չէին գիտցած, առոր համար նորէն չափազանց զգոյշ կեցած են Հիւսէյնենց տունը այցելելու, մի գուցէ ո և է մէկի մը տեսողութեամբ վտանգեն բարերար տունն ու տունեցիք։

Երրորդ ամսու վերջերուն, տղաք կ՚երթան Հիւսէյնենց, կը տեղեկանան տարաձայնութեան մասին, բայց չեն կարողանար որոշ հասկնալ թէ կառավարութիւնը որչափ ուշադրութիւն դարձուցած է իրենց։ Հասկընալու տեսակէտը ամենակարեւոր պահանջք մ՚ըլլալուն պատճառաւ, վերադարձին, կղզիին մէջ կ՚որոշեն միջոց մը գործածել գաղտնի կերպով Մ՚անուշ պաճիին հետ տեսնուելու, ուրկէ կարելի պիտի ըլլայ ամէն բան տեղեկանալ ըստ իրենց տեսութեամբ, քանի որ պահակ զինուորներն անգամ սկսած էին կղզիին երեւնալէ զգուշանալ։ Որոշման միջոցին, գաղտնի պատգամաւորութեան գործը կը ստանձնէ իր քաջութեամբ և սրամտութեամբ յայտնի՝ Անանիան . . .

Միջահասակ ու նիհար կազմով, քիչ մը ոսկեզոյն ու գանգուր մազերով հազիւ 36 տարեկան Անանիա, պատգամաւորական գործի կատարման իբրև ույժ, իրեն հետ կ՚առնէ Եաղուպեան, Նաւարեան և Կ. Մարտիկեան։

Որոշման յաջորդ օր գիշերին, յիշեալ չորս կըտրիճները, Ծովք գիւղի ամայի փողոցներէն կը հասնին երբեմն դպրոց իսկ այն ժամանակ զինուորական պահականոցին առջեւ, որուն մեծ սենեակին մէջ կը պառկէին պահակները: Լուսնի լոյսին, երեքը պատերու տակ, յարմար տեղերու վրայ դիրք կը բռնեն, իսկ Անանիա գլուխը բաց, գիշերներու կեանքի յատուկ թխագոյն զգեստները հագած, իր սեփական և իրեն համար միւսիներէն աւելի թանգ ու սիրուն ատրճանակը ձեռին, վեց աստիճան քարէ սանդուխամատերէն կը բարձրանայ և կը հասնի դրան, որուն ետեւ պառկած են եղեր զինուորներն ու Մանուշ պաշին: Գոցուած դուռը կղպուած չէ եղած: Այս՝ երբ կը գիտնայ Անանիա, դրան չեմին մօտ փորու վրայ պառկելով մէկ ձեռքը ատրճանակը բռնած, իսկ միւս ձեռքով կամացուկ մը կը հրէ դուռը: Անգամ մը եւս, երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ անգամով կը յաջողի բանալ մարդ մը ներս սողոսկիլ կարենալու չափ: Գլուխը ներս կ'երկարէ, և տակաւին ոտքերը չեմին վրայ՝ կը հանդիպի անկողինի մը մէջ պառկողին դուրս ելած ոտքերուն: Պատուհանէն ներս ինկած լուսնի ցանցառ լոյսին մէջ, Անանիա գլուխը անուղղակի քանիցս վեր կը բարձրացնէ, և կը գտնէ որ այդ ոտքերը նոյնինքն՝ Մանուշ պաճիինն է, անկողինին մէջ պառկած իր զաւակին հետ: Գլուխը աւելի վեր բարձրացուցած կը նշմարէ ուրիշ քանի մը անկողիններ եւս, որոնց մէջ պառկող զինւորները խոր քունի հանդարտ շնչառութիւն կը կատարեն: Քիչ մը եւս առաջ սողոսկելով, կը հասնի Մանուշ պաճիի անկողինի բարձին, և կամացուկ մը ականջը՝ իվար կը ձայնէ.

— Մանուշ պաճի՛, Մանուշ պաճի՛ Անանիան եմ, ձայն չհանես, զինուորները չարթննալու համար։ Հինգ վայրկեանէն փողոց իջիր կարեւոր հարցում ունինք քեզի ընելիք։

Անանիա՛ Մանուշ պաճին արթնցուցած և իր ըսելիքը լաւ մը հասկցուցած, վերադառնալու պարագային, իր ուսը կը զարնուի դրան, ուրկէ ելած զօրաւոր ձայնէն զինուոր մը արթննալով՝

— Մանուշ պաճի, դո՞ւն ես, կը հարցնէ։

— Այո՛, ես եմ, դուրս պիտի երթամ, կը պատասխանէ Մանուշ պաճի։

Հինգ վայրկեան չանցածի տղաք իրենց դիրքերը կը փոխեն։ Երկուքը հետամուտ կ'ըլլան որ հակառակ պարագային զինուորի մը դուրս ելլելը եթէ տեսնեն, միւսներուն տեղեկացնեն, իսկ Անանիա, Եաղուպեան և Մանուշ պաճի ի միասին շէնքէն փողոց երկարող քարէ սանդուխին տակ հարց պատասխան կը կատարեն։ Առաջինները կը հարցնեն.

— Այժմ քանի՞ զինուորներ կը մնան հոս, իբրեւ պահակներ։

— Երկու շաբաթ առաջ 12 զինուորներ էին, որոնցմէ վեցը ձեր մղած կռուին վրայ այս այն ընելով կռուին յաջորդ օրը անմիջապէս մեկնեցան։

— Մնացեալներուն մէջ ի՞նչ խօսքեր ու խորհրդակցութիւններ կ'անցնին կը դառնան մեր մասին։

— Ձեր ցոյց տուած վերջի դիմադրական կռիւը, իր խոշոր հետեւանքը ունեցած է։ Շատ շրջուն ու լուրջ խօսք մըն է թէ՝ մօտ ատենէն ձեր վրայ զինուորական

ջոկատ մը պիտի գայ։ Չեն ուզեր հաւատալ թէ դուք 12 Ծովեցիներ էք միայն, բոլորն ալ կը խորհին թէ քանի մը տասնեակներ էք կռուելու ամէն պիտոյքներով կազմ ու պատրաստ, հաւաքուած այլ և այլ տեղերէ։ Հոս կեցող զինուորները, շրջակայ բնակիչներուն պէս մէյմէկ վախկոտ նապաստակներ են։ Անոնք ձեր ձայնէն իսկ կը դողան։ Ատոր համար շարունակ դիմումներ կը կատարուին կառավարութեան։ Ապահովութեան համար որչափ որ ամէն օր իմ շռայլած խօսքերովս կը սրտապնդուին, սակայն, զօրաւոր հիմ մը չեն կազմեր իրենց մէջ։ Շատ անգամ իմ վրայ իսկ կը տարակուսին, խորհելով թէ՝ ի նպաստ ձեզի կը մտածեմ, ատոր համար միշտ հետամուտ են, որպէսզի ծովեզր չիջնեմ, չըլլայ թէ նշանացի բան մը հասկցնեմ ձեզ։ Քաղաքականութեան մասին բան մը չեն խօսիր շիտակ։ Կ՚ըսեն որ Խարբերդի մէջ Հայեր չեն մնացած, սակայն ուրիշ գաւառներէ տակաւին կարաւաններ կը հանին Խարբերդ, որոնք կը կոտորուին Տէվէ-Պօյնուէն սկսեալ մինչեւ Արղնի-Մատէն երկարող ճանապարհի եզերքներուն վրայ։ Ա՜խ, երանի թէ գիր գրել գիտնայի, այն ատեն ամէն օր ձեր մասին ասոնց ըսած խօսքերը թուղթի մը վրայ գրելով՝ որոշեալ տեղի մը վրայ կը պահէի, որպէսզի գիշերանց գայիք առնէիք։

Անանիա չուզեր ուրիշ հարցումներ կատարուին՝ ժամանակ չկորսնցնելու համար, արդէն ինչ լուրի որ կը սպասէին՝ տեղեկացան։

Բաժանումի պահուն, Մանուշ պահ մը կանչէ տղաքը խոհանոցի սենեակի պատուհանին առջեւ ու անոնց կուտայ ծրար մը հաց և ուրիշ ուտելիքներ։ Վերջին անգամ, հեռանալու ատեն, Անանիա կ՚ըսէ.

— Պատրաստ կեցիր Մանուշ պաճի, թերեւս ուրիշ առթիւ նորէն գանք։

ԵՐՐՈՐԴ ՓՈՐՁԷՆ ՎԵՐՋ
ՁԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԵԾ ՋՈԿԱՏ ՄԸ

Երեւոյթներու փոփոխութեանց վիճակին հետ, Մանուշ պաճիին տուած տեղեկութիւնները այլեւս բացորոշ և պայծառ յայտնութիւններ էին տղայոց համար, թէ՝ մօտ ատենէն կառավարութեան կողմէ մասնաւոր ուժեր պիտի ղրկուին իրենց վրայ յարձակելու։

Այդ պարագաներուն օդանաւ. գոյութիւն չունէր Խարբերդի մէջ։ Եթէ պատերազմի սաստկութեան պատճառաւ կառավարութիւնը պատրաստ թնթանօթ ալ չունենար և կամ կարելի չըներ տրամադրել, կղզին գրաւելու համար գալող բանակը որքան զօրեղ ըլլար՝ դարձեալ չպիտի կրնար յաղթել, այս մասին վստահ էին։ Բայց թնդանօթի մասին քիչ մը կը տարակուսէին, խորհելով որ կառավարութիւնն ալ շատ լաւ գիտցած պիտի ըլլայ թէ հակառակ պարագային, առանց ռմբակոծման կարելի չպիտի ըլլայ պարզ զէնքերով գրաւել դիմադրութեան դրօշը պարզող ըմբոստներով լեցուն կղզի մը։

Երբ այս տեսակէտները խորհրդակցութեան նիւթ կը դառնան, երբեմն կը մտածեն թողուլ Ս. Նշան, հեռանալ և անցնիլ ճակատ մը։ Այս առթիւ ամէնէն բամման

կը սեպեն Տերսիմի ճանապարհով դէպի Կովկաս ճամբորդելը, և կամ եթէ ապահով ըլլայ Տերսիմ մնալը։ Սակայն որոշ ելք մը չեն գտներ, ո՛չ միայն ճանապարհներու անծանօթութեան պատճառաւ, այլ և, որովհետեւ այդպիսի ընթացքի մը պարագային, ամէնէն առաջ հարկ էր լքել իրենց ընկերներէն՝ Նաճարեանն ու Վարդապետեանը։ Առաջինը իր ծերութեան՝ իսկ երկրորդը իր անդամալուծութեան պատճառաւ, որոնք, ժամերով քալելու անկարող դարձած էին։ Տղաք՝ տակաւին առանց բացորոշ վտանգի իրենց ընկերները երեսի վրայ թողուլ և անորոշ բախտի ճամբայով հեռանալը դաւաճանութիւն մը կը սեպեն։ Սպասենք և տեսնենք թէ ի՛նչ պիտի ըլլայ, կ՚ըսեն ու իրենք զիրենք կը վստահացնեն որ, ամենանեղ պարագային իսկ կարող պիտի ըլլան կզգին թողուլ ու ապահով եզերք մը դուրս ելլել ծովակէն։ Այսպիսի մտածողութեամբ կը շարունակեն իրենց կեանքը ապրեցնել միեւնոյն դժուարին միջոցներով։

Կրկին ամէն գիշեր ցամաք կ՚ելլեն, մասամբ աւելի համարձակ, խորհելով որ արդէն ամէն մարդ գիտցած էր գիշեր ատեն իրենց կզգիէն դուրս ելլելը։ Այլեւս ուղղակի կ՚երթան իրենց գիւղին մօտ, Սուրակի կողերը և կը հաւաքեն ու տոպրակ կը լեցնեն եգիպտացորենի հետ ուրիշ հացահատիկներու թարմ հասկեր, առանց ուշադրութիւն տալու պահապաններուն, որոնք սուտ քուներու մէջ աւելի կը կծկտուին, ինքզինքնին յանձնելով մեռելային դրութեան, որ մինչև անգամ չեն շարժեր Անանիայի և Եաղուպեանի երբեմնի տուած կրունկի հարուածներէն։

Չորրորդ ամսու վերջի օրերուն, հարիւրեակ մը

զինուորներ կուգան առաջնորդութեամբ անծանօթ պաշտօնեաներու։ Իրիկուան ատեններուն քանի մը աղաներ և քանի մը տասնեակ ալ քիւրտ խուժան հասնելով, մութին, փայտերէ շինուած լաստեր կը հանեն ջուրին երեսը, և ցամաքէն կը սկսին հրացանաձգութիւն կատարել, որ կը տեւէ մինչև կէս գիշեր առանց լաստերը կղզիին մօտեցնելու։ Առաւօտուն նորէն կը սկսի հրացանաձգութիւնը մինչև իրիկուն, այս անգամ աւելի զօրաւոր կերպով։ Տղաք ո՛չ մի պատասխան կուտան, սպասելով թէ՝ ինչ պիտի ըլլայ այս ցանցառ ցոյցերուն հետեւանքը։

Յաջորդ առաւօտ ո՛չ մի լաստ կ՚երեւի ջուրին վրայ, և ոչ ալ զինուորներ կը մնան Ծովքի մէջ։

Հարիւրեակ մը զինուորներու կատարած այս ցոյցերուն բուն նպատակը հասկնալու համար, Անանիա կըրկին՝ և այս անգամ աւելի դիւրութեամբ կը կարողանայ տեսնուիլ Մանուշ պաճիին հետ։ Այդ զինուորները ո՛չ թէ իրօք ո և է յարձակում գործելու նպատակաւ եկած են եղեր, այլ՝ կղզին գրաւելու համար կառավարութեան կողմէ նախապէս ղրկուած քննիչ պաշտօնեաներու պահպանութեան որպէս ոյժեր տրուած են, և ամէն ցոյց ու լաստերու երեւում ալ քննութեան յատուկ փորձեր եղած են, զոր պատերազմագէտ զինուորականներ կատարելէ վերջ աճապարած են մեկնիլ գիշեր ատեն։

Տղաքներ, այս ամէնուն տեղեակ, ռմբակոծութենէ պաշտպանուելու համար, կը սկսին խրամատներ բանալ, նոր պատնէշներ շինել և իրենց դիրքերը ամրացնել։

Հինգերորդ ամսու կէսին, այսինքն, ճիշդ Հոկտեմբեր 20ին, երեքշաբթի օր, միջօրէէն երկու ժամ առաջ

բազմաթիւ զինուորներէ բաղկացեալ բանակ մը կ՚երեւի որ կը յառաջանայ Խաչ-Կէտուկ փապուղիէն։ Բանակը երբ Հայր-Աթոռի բացերը կը հասնի, քիչ մը կը սպասէ և կրկին կը շարժի։ Նոյն միջոցին հինգ ձիաւորներ արագընթաց կը յառաջանան, և բանակէն կէս ժամ առաջ կը հասնին կզզիին հանդիպակաց եզերքներուն։ Այդ ձիաւորներէն մէկը, իր ձեռքին մէջ պլորուած մեծ թուղթ մը քակելով կզզիին մէջի մարդոց կը ձայնէ և անոնց ցուցնելով կ՚ըսէ թուրքերէն լեզուով.

— Բարեկամնե՛ր, Մկրտիչ, Անանիա, Եաղուպ աչքերնիդ լոյս, կառավարութիւնը ձեզի պաշտօնական ներում շնորհած է։ Այս թուղթը կուսակալէն ղրկուած է, որուն վրայի գրուածը այս է թէ՝ դուք ամէնքդ ալ այս վայրկեանէն սկսեալ՝ Սուրիանի հայ անունի տակ այլեւս ազատ էք։ Ուրեմն աճապարեցէք դուրս գալ և ստանալ ձեր ազատութեան հրամանագիրը։ Աճապարեցէ՛ք մեծ ուրախութեամբ...

Ձայնողը իր ձիուն վրայ միւս ձիաւորներուն հետ կեցած, տղայոց կողմէ ո և է պատասխան մը չստանալուն պատճառաւ կը կրկնէ, կ՚երրորդէ, կը չորրորդէ միեւնոյն խօսքերը, մինչեւ որ նման յայտարարութեան մը հաւատք չընծայելու պատասխանը կուտայ Մկրտիչ։

Միւս ձիաւորները չեն ճանչցած, բայց ձայնողը նոյնինքն՝ Նաւթասարցի գարշելի Մահմէտ աղան եղած է։

Երկայնահասակ, ոսկրոտ, քիչ մը կորաքամակ և տարօրինակ դիմագծի մը տէր այս մարդը, իրօք առաջին անգամ տեսնողի մը համար տեսակ մը այլանդակութեան պատկերացումն էր։ 38-40 տարեկան, մէկ մը որուն մազերուն մէջ ծերութեան որոշ նշաններ կ՚երե-

ւէին, թէեւ ուժով էր սովորական երիտասարդէն շատ աւելի: Պեխը ցանցառ, քիթը բարակ և երկայն, լայն ռունգերով, որ նոյնքան մեծ բերանին հետ հակած էր դէպի աջ կողմի վրայ: Իր երեւոյթին նայողը ո՛չ մի կարեկցութիւն կ'ակնկալէր իրմէ: Մարդկային այլանդակ դիմակին տակ արիւնարբու գազան մըն էր, որ ուխտ ու երդում ըրած էր մինչեւ անգամ ամենադըժուարին միջոցներու դիմելով աշխատիլ Տօվեցի մէկ Հայ և Հայու զաւակ ողջ չթողուլ: Եւ տակաւին այս կատաղի մտքին ու մտածողութեան մէջ, ըրած մեծ յանցանքով մը, կառավարութիւնը բանտարկած էր զինք ամիսէ մ'իվեր: Բանտին մէջ, երբ լսած էր որ Տօվքի յեղափոխականներուն վրայ կառավարութիւնը յատուկ բանակ պիտի ղրկէ, բանտէն խոստմնագիր մատուցած էր, իբրեւ թէ՝ իր ընկերակցութեամբ կարելի պիտի ըլլայ բոլոր ըմբոստներն ալ կղզիին մէջ ողջ ողջ բռնել: Կառավարութիւնը ուշադրութիւն ընծայելով բանտէն հանած և յանձնած էր բանակին, հրամանատարին իշխանութեան տակ: Ճանապարհին, հրամանատար հազարապետը սպառնացած է եղեր իրեն, որ եթէ հակառակ պարագային չկարողանայ բան մ'ընել դիմադրութեան դրօշակը պարզողները ողջ ողջ բռնելու, իր բացարձակ իշխանութեամբ պիտի դատապարտէ: Այդ ալ պատճառ մըն էր որ Մահմէտ աղա աւելի կատղած գազան դառնայ և տղաքները խաբելու համար նման սին միջոցներ ձեռք առնէ, խորհելով թէ պիտի կարողանայ հաւատացնել իր բաղձացած ձեւով և դուրս բերել տալ տղաքը կղզիէն:

Բանակին զինուորները ճիշդ կէսօրին մը տեղաւորուին մարդաթափ ու տխուր Տօվք գիւղին առջեւ,

քօնկուռ ուռենիներու տակ, առանց շշուկի։

Կէսօրէ վերջ, վերստին յանդիմանուած Մահմէտ աղա, այս անգամ Մանուշ պաճին կ'իջեցնէ ծովեզր, որ իր նախորդ օրուան ըսածները իբրեւ ճշմարտութիւն՝ հայերէնով խօսի տղայոց։ Մանուշ պաճի ստիպեալ կը ձայնէ.

— Մմրտիչ ամօ՛ւ, Եաղուպ ամօ՛ւ, Անան ամօ՛ւ, տղաքնե՛ր, կառավարութեան կողմէ ձեզի ազատութեան թուղթ է եկեր։ Եկէ՛ք, մի՛ վախիք։ Վալիին պաշտօնական հրամանագրով դուք Սուրիանի Հայ պիտի ըլլաք, այլեւս ձեզ զարնել չկա՛յ . . . մեծ բրդոնը ականջնիդ պիտի մնա՛յ . . .

Բանիցս կրկնել կուտայ նոյն խօսքերը Մանուշ պաճիին, և որ, սակայն ո և է պատասխան մըն ալ չի ստանար։ Քիչ մը վերջ հրամանատարը կը հրամայէ, Սուրակցի չորս տարիքաւոր Քիւրտերու, որ լաստի մը վրայ հեծած երթան Ս. Նշան, տեսնելու թէ քանի՞ է դիմադրողներու թիւը և ո՛րչափ է անոնց ոյժի մթերքը։ Քիւրտերը իգուր տեղը կ'աղաչեն թէ՝ չենք կրնար, որովհետեւ կը վախենք եայլն, սակայն հրամանատարը կը սպառնայ և սպաննել տալու վախով ճամբու կը դնէ զանոնք որոնք մահը այլեւս աչքերնին առած կը մօտենան կղզիին, ու կը խնդրեն, կը պաղատին տըղաքներուն, որ թոյլ տրուի իրենց կղզին ելլել, հազար երդումներով որ առանց աստ ու անդ նայելու անմիջապէս պիտի վերադառնան։ Հազարապետի աչքին ի տես տղաքը չեն մերժեր Քիւրտերու բրած աղաչանքները, զէնքերնին և այլն կը պահեն ու յետոյ կ'արտօնեն։ Քիւրտեր Ս. Նշան կ'ելլեն և փնտռտուք կատարելու տեղ, կը բացատրեն կուսակալին կողմէ ղըր-

կըւած ազատագրին սուտ ըլլալն ու բանակին գալու բուն նպատակը։

Քիւրտեր տղայոց զէնքերը չեն տեսներ, սակայն, իրենց վերադարձին չենք գիտեր ի՛նչ կը տեղեկացընեն հազարապետին, որ կէս ժամ վերջ տասնեակ մը փայտէ շինուած լաստեր կ՚երեւան ջուրին վրայ՝ երեքական ոստիկաններ հեծած, նոյն ատեն ցամաքէն ալ կը սկսի հրացանաձգութիւնը ու կը շարունակուի աւելի քան ժամ ու կէս, գնդակները անձրեւի պէս տեղալ, սակայն լաստերը յառաջացնելու ոչ մի փորձ կը կատարուի։ Շատ ուշ ատեն անոնցմէ մէկը հազիւ կէս ճանապարհը կտրած կը կենայ, որուն վրայ հեծնողներէն՝ Փէրչէնչ գիւղացի Մահմէտ Օնպաշի կոչուած տխրահռչակը կը ձայնէ տղայոց քանիցս.

— Բարեկամնե՛ր, ի՞նչ կ՚ըսէք մեզ, կը թոյլատրէ՞ք որ ձեր մօտ գանք տեսակցութիւն մ՚ընելու համար։

Նոյն պարագային, Յ. Մարտիկեան դիրքերը զօրացնելու ատեն քարին զարնուած գնդակի մը կտորով թեթեւ կը վիրաւորուի աջ ուսէն։ Եւ երբ Օնպաշիին կողմէ միեւնոյն հարցումները կը շարունակուին զզուեցնելու չափ, Մկրտիչ առանց դիրքէն ելլելու կը պատասխանէ սպառնական շեշտով՝

— Կ՚ուզէ՛ք եկէք, կ՚ուզէ՛ք վերադարձէք։ Ատիկա ձեր գիտնալիք բանը թող ըլլայ։ Ձեր տեսակցութիւնը եթէ բարեկամական է, մի՛ շուարիք...

Բնութեան խաղաղութեան մէջ, արեւի վերջին ճառագայթներուն տակ կարմրած սաւաններուն վրայէն ետ կը քաշուին բոլոր լաստերը դէպի ցամաք, առանց ուրիշ կերպ դարձուածքներու։ Լաստերը եզերք կը հասնին, արեւը հորիզոնէն կը կախուի և ցամաքի

պայթումները կը փոխուին լիրբ հայհոյանքներու տե՜ղատարափի: Եաղուպեան այս երևոյթներէն յուզուած՝ հետեւեալ ճառը կը խօսայ իր ընկերներուն:

— Ընկերնե՛ր, Թուրք դահիճները կը ջանան Հայ Ցեղը Թուրքիոյ մէջ իր արմատէն փճացնել, ատոր համար կոտորեցին և կը կոտորեն մեր կաթընկեր մանուկներն անգամ անխնայ ու անողոք կերպով: Ինծի հետ երբ այս գիտէք նաև դուք բոլորդ, ուրեմն, այլեւս ո՞ւր կը մնայ մեր փրկութիւնը, ո՞ւր պիտի փնտռենք Եաղուպեանի և իր ընկերներուն ազատութիւնը: Եաղուպեան իր կեանքը զինախաղութեամբ մեծցուցած է և դուք եղած էք անոր հետ, որ չորս ամիս է ի վեր ըմբոստութեան խոյանքը կերտեցինք: Առ այս, ամէն դահիճ ու սպառնացող թշնամի գիտէ: Հետեւաբար ի՞նչ կը յուսանք: Կրնա՞նք հաւատալ թէ այս զինուորները չպիտի ընեն մեզի ինչ որ կրնան: Անշուշտ այս մասին շատ բացայայտ է որ, ո՛չ պիտի ըսենք: Կառավարութիւնը բացարձակ իր ուշադրութիւնը դարձուցած է մեր վրայ այնպիսի ժամանակի մը մէջ, որ այլեւս մօտակայ սահմաններուն մէջ հայութիւն գոյութիւն չունի: Այս կղզիէն լաւ ո՞ւր տեղ պիտի կարողանանք գտնել ապաստանելու: Ո՛չ մի տեղ, շատ շատ պիտի թողունք մեր անկար ընկերները դահիճներու արիւնակզակ կատաղութեան առջեւ ու հեռանանք: Ո՞ւր, ո՞ր նպատակին, անորոշ է: Մեր փանփուշտները բաւական են ցամաքի չորս հարիւրէն աւելի զինուորները փճացնելու: Անոնց խառնամբոխ տեղաւորումը գեղեցիկ առիթ մըն է մեզ համար, մէկ գնդակով տասնեակներ սպաննելու: Թող մենք՝ բոլորս ալ գիտակցինք թէ՝ մեզի համար կացութիւնը ինչ որ հիմա է, նոյնը պիտի ըլլայ այդ

գինուորներու դասը տալէ վերջ, տարբերութիւնը սա է որ, մենք՝ վերջի մնացորդներս անգամ մըն ալ փառաւորած պիտի ըլլանք Ծովք Աշխարհի Հայութեան Պատմութիւնը, հաստատուն կոթող մը կանգնած պիտի ըլլանք Ծովք Աշխարհի բազմազան աւերակներուն ու բիւրաւոր նահատակներուն յիշատակին, և մեծ էջ մը պիտի գրաւենք այս աննախընթաց Հայ Տառապանքի Պատմութեան մէջ: Չէ՞ք ուզեր ընկերներ: Չէ՞ք ուզեր այսպիսի հարստութիւն մը թողուլ մեր ետեւէն գալող նոր սերունդներուն: Չէ՞ք ուզեր որ մեր այս դարաւոր թշնամիին (Թուրքին) հանդէպ մեր որդւոց որդիները գիտակ պահելու կտակը հնչեցնենք այնչափ ուժգին, որչափ որ կրնանք, ինչպէս ըրած են մեր նախնիքները, որոնց դիւցազունի անունները ոսկի տառերով արձանագրուած է մեր պատմութեան մէջ՝ ի կտակ մեզի:

Ինչո՞ւ այդչափ դժուարութիւն ենք քաշեր այս զէնքերը ձեռք բերելու, չէ՛ որ գործածելու նպատակաւ: Եթէ մեր փրկութեան ծառայեցնելու ժամանակը անցած է, անոր գործածութեան առենը աւելի հիմա է: Օ՛ն, բոլորս ալ մէկ սիրտ մէկ ճակատ թիկունք թիկունքի տուած ահաբեկենք թշնամի բանակը, ի պատիւ մեզ և մեր ցիրուցան զաւակներուն, որոնք՝ յոյսով եմ թէ վաղը ի մի պիտի հաւաքուին ու կեանքի բոլոր գձուձ մտահոգութիւններէ գերիվեր՝ մէկ սրտի մէկ հոգիի պէս պիտի շարունակեն մղել այն մենամարտը, որ իրենց ազգային գոյութեան ու փրկութեան ճանապարհն է, և ուրկէ միայն պիտի կարողանան հանել իրենց նահատակ մայրերու և հերոս հայրերու գերեզմանները սրբագործելու իտէալին: Օ՛ն, զէնքերնիս ձեռք առած սկսինք հայրենի աշխարհի յաւէրժացման

գործին, և անիրաւ ու անարդար ճանապարհներու վրայ կոտրտուած մեր բիւրաւորներու վրէժխնդրութեան փառքին . . . :

Եաղուպեան, իր ճառը կը լմնցնէ, բայց տղաք վերջնական վճիռ մը չեն կրնար յանգիլ: Ստեփանեան երկու եղբայրներ կը ջանան չթողուլ որ նման քայլեր առնուին: Այս առթիւ ամէնէն ուշագրական կէտը եղած է թէ՝ նման ընդհարում մը ցոյց տրուելու պարագային արդեօք փաստ չպիտի՞ ըլլան նաև Թուրքերուն դուռները ապաստանող Ծովեցի և ուրիշ շատ մը հայ խլեակներ, որոնց կեանքը հարիւրէն առ իննսուն փրկութեան ուղիին մէջ ինկած է:

Իրիկուան խորհրդաւոր մթնշաղի այն պահուն, երբ Եաղուպեան իր ճառը լմնցուցած՝ վճիռ տալու մասին տղաք իրարու մէջ կարծիքներ կը փոխանակեն, Մկրտիչ անգամ մըն ալ գլուխը ծռած բնութեան խաղաղութեան մէջ մակրդուած ջուրին վրայ, մտիկ կ՚ընէ ցամաքի զինուորներուն խօսակցութեան, որոնց ձայնը տարածուելով՝ ելեքտրական հոսանքի պէս կը հասնի մինչեւ կղզի: Կատաղի հայհոյանքներու հետ սպառնագին ակռաներ կը կճրտեն զինուորները, կ՚որոշեն լաստերը շատցնել, միւս օր ինչ որ ալ ըլլայ յարձակիլ, կղզին գրաւել, դիմադրողները բռնել խարոյկներու վրայ այրել և կամ այլ կերպ դառն տանջանքներով փոխադրել կեդրոն . . .

Ուրեմն, տղայոց մէջ ինչ ընելու որոշումը անյապաղ պէտք էր տրուէր: Մկրտիչ, որ իր եղբօրը հետ կ՚ուզէր ամէն գործնական քայլ ընդարձակ խորհրդածութեամբ առնել, ամենանեղ պարագաներուն իսկ զգուշութեան մեծ կարեւորութիւն տալ, տկարութիւն կը

սեպէ կառավարութիւնը աւելի գրգռել: «Փախիր և թագիր, մինչև անցէ բարկութիւն Տեառն»ի տեսակէտը նախընտրելի սեպելով՝ հետեւեալ յոյժ շահեկան խօսքերը կը խօսի իրիկուայ մեծ մութին:

— Ընկերնե՛ր, եթէ մեր նպատակը պիտի ըլլայ պարզ քանի մը տասնեակ մարդիկ սպաննել և տե՛ ալ չենք գիտեր թէ ո՛ր կարգի մարդիկ, անշուշտ է որ վրէժ մը լուծած չենք ըլլար, և ո՛չ ալ փառաւորման արժանի գործ մը կատարած կ՚ըլլանք, քանի ետեւը չկայ դրական արդիւնք, ընդհակառակը աւելի տխուր վերջաւորութիւն: Կրնա՞նք խորհիլ և համոզում գոյացընել թէ՝ այս զինուորներէն և իրենց մասնակից Քիւրտերէն կարեւոր մաս մը կոտորելով, մնացեալն ալ հալածելով այլեւս ազատ պիտի ըլլանք ոևէ յարձակումներէ և կամ ապահով: Եւ ասոնց հետ մէկտեղ, մենք տակաւին չենք գիտեր թէ, այս զինուորները իրենց հետ ի՛նչ տեսակի ռազմամթերքներ ունին: Ահա՛, կարեւոր ու էական տեսակէտ մը, որուն նկատառութիւնը անհրաժեշտ է: Եթէ անոնք իրենց հետ բերած են թնդանօթ և այլ կարգի ռումբեր, վաղը առաւօտ մեր դիմադրութիւնը ամենադժուարին գործ մը պիտի ըլլայ, թերեւս անկարելի: Որովհետեւ, իր փոքր տարածութեամբ գրեթէ քարակոյտ մըն է տեղերնիս: Շրջանակի լաստերը պաշարելու պարագային, եթէ դիրքեր գրաւենք զանոնք ետ մղելու, թնդանօթի հարուածներով պիտի փճացնեն մեզ, իսկ եթէ գետնափոր խրամատները իջնենք, լաստերը պիտի յաջողին կղզի հասնիլ: Իսկ եթէ իմ տեսութիւններս սխալ ըլլան, ու այս բանակը իրեն ընկերացող աղաները և Քիւրտերու հետ այս անգամ չկարողանայ մեզ բան մ՚ընել, կը խորհի՞ք թէ՝ կառա-

վարութիւնը այլեւս ուրիշ նոր ոյժեր չպիտի ղրկէ։ Այն ոյժերը որ տրամադրուած էին Խարբերդի հայութեան փճացման համար, չէ՞ք կարծեր թէ հիմա ալ պատրաստ են մեզ հալածելու։

Եթէ հիմա մեր մտքերուն մէջ փոքրիշատէ գաղափար կը կազմենք և կը յուսանք թէ կան բարերար Քիւրտ ընտանիքներ, որոնց կարեկցութիւնը պիտի կրնանք վայելել ամենանեղ պարագաներուն, հաւատացէ՛ք որ, նման դիմադրութեան մ'առեն այդ յոյսն ալ կորսնցուցած պիտի ըլլանք։ Մեզի համար, ինչպէս յաճախ մտածուած է, այդքան հեռաւոր և անծանօթ ճանապարհներով արտասահման անցնիլ անկարելի է, մանաւանդ որ պատերազմի և հայկական կոտորածներու պատճառաւ, ամէն մէկ ճանապարհ մէյ մէկ ճակատ դարձած է։ Հետեւաբար, ամէն պարագայի մէջ էականը ա՛յն աշխատանքն է որ, կարելի կ'ընէ մեզ օր մը աւելի ապրեցնելու։

Թանկագին ընկեր Եաղուպեանի տեսակէտով՝ մեզի համար աւելի սոսկալի կնճիռներ ստեղծելէն վերջ, հաւանական է որ կորուսած պիտի ըլլանք մեր գիւղացի այն քանի մը տասնեակ տղաքները, որոնք՝ ի՛նչ տեսակ Թուրքի դուռ ալ նետուած ըլլան, յոյս ունինք թէ այս փոթորիկը պիտի անցընեն իրենց գլխէն, և մեր ու մեր աշխարհին կենդանի վկաները պիտի ըլլան անոնք։ Հաւանական է որ նման դիմադրութեան մը պարագային վնասած ըլլանք Թուրքերուն դունեբը ապաստանող մերայիններէն զատ նաև ուրիշ գիւղացի շատ մը հայորդիներ։ Կ'արժէ՞։ Աւելի լաւ չէ՞, որ մենք փճանանք քան քանի մը թշնամիներ կոտրելու տենդէն բռնուած՝ հազիւ հազ ճողոպրած այնքան թան-

կագին կեանքեր վտանգելու տեղի տանք։ Մեզ համար այս տեսակ տեղի տուութիւններէ միշտ խուսափելն է իրական քաջութիւնը։ Եթէ չկրնանք, եթէ չյաջողինք, սխալուած չենք ըլլար։

Այս գիշեր, որ թերեւս մեր ընկերական կեանքի հաւաքական գոյութեան վերջին օրը ըլլայ, ամէն ուս վրայ առանձինն կը շեշտուի անձնուիրական-պարտականութիւն մը։ Այն է՝ մեր կեանքը մեր մտածողութեան հետ տեղեկացնել մեր սերունդին։ Չե՛նք գիտեր թէ, տակաւին ի՛նչ ճգնաժամային շրջաններու պիտի հանդիպինք և մեզմէ որո՛նք բախտաւոր պիտի ըլլան վերապրելու։ Սակայն, որս որ ալ ըլլայ այդ ազատուողը, ուխտաւոր է այդ պարտականութիւնը կատարել։ Իսկ մեր զաւակները ծանօթանալով մեր պատմութեան . . . իրենց գիտնալիքը թող ըլլայ այլեւս։ Ես հաւատք ունիմ թէ, պատմութեան մէջ չտեսնուած այս տառապանքներու շղթայաւորումը մեր սերունդի պատանեկան կեանքը պիտի յեղաշրջէ, և վաղը, նոր օրերու մէջ մէյ մէկ նոր մարդեր, մեծ անձեր հանդէս պիտի գան, կարօտով պիտի պրպտեն ու մէկիկ մէկիկ յիշատակեն այն բոլոր անցքերը, ուրկէ իրենց հայրերն են քալած։ Իբրեւ Հայ Պատուոյ դիւցազ ոսկի տառերով պիտի արձանագրեն և պաշտամունքի չափ պիտի մեծահարեն սա օրիորդին (Սուլթանը ցուցնելով) անունը, որուն նմանը թերեւս Հայ Պատմութիւնը շատ քիչ է տեսեր . . . ։

Ստեփանեանի խօսքերը աւարտելէ վերջ, կրկին կարծիքներ կը փոխանակուին և իրենց մէջ սրտով ամենաքաջ ու անվախ ընկերոջ՝ Անանիայի շաբաթէ մը ի վեր ունեցած հիւանդութիւնն ալ նկատողութեան

առնուելով, ի մէջ գիշերին, վերջապէս բոլորն ալ մէկանց կ'որոշեն թողուլ Ս. Նշանը և հեռանալ:

Կէս գիշերին բոլորն ալ համբուրուելէ վերջ նաւակ կը նստին և աւելի խորէն նաւարկելով կը հասնին Կապանայ բերդին առջեւ: Հոն, ցամաք կ'ելլեն Շ. Վարդապետեան և Հոլլոյեան երկու եղբայրները: Առաջինը իր ամենահաւատարիմ ծանօթ կարծած Թէճիրցի Քիւրտի մը տունը կ'երթայ ապաստանելու, որոնք շաբաթ մը վերջ ծովեզր իջեցնելով կը սպաննեն: Իսկ վերջինները կ'երթան ապաստանիլ Բերմազի ազդեցիկ աղաներէն՝ Գետհանցի Մուսա աղային տունը (*), ուր կը մնան մինչև վերջ:

Իսկ մնացեալները նաւակով կը հասնին Կըրյած կղզին, և նաւակը ժայռուտ խորշի մը մէջ քաշելով, իրենք ալ քովը կը սպասեն յաջորդող գիշերին: Յաջորդ ցորեկին, կղզիին տէր՝ Զըլֆիկի եղբայրորդին՝ Սախոը, մօտակայ ցամաքէն լողալով Կըրյած կ'ելլէ իրենց ագարակը նայելու, մէկէն տեսնելով նաւակը, վախուն շուտ մը կը վերադառնայ ցամաք: Եւ անմիջապէս ճամբայ ելլելով, իրիկուն չեղածի կը հասնի Ծովք գիւղ ու տեսածը կը տեղեկացնէ հրամանատարին:

Հիմա դառնանք և նախ ըսենք թէ ի՛նչ ըրաւ

(*) Գետհանցի Մուսայենք եւ Ծովեցի Հոլլոյեանք անյիշելի ժամանակներէ ի վեր իրարու հետ սերտ բարեկամ եղած են: Ծերունիք կ'աւանդէին թէ, Հոլլոյեանք Գետհանէն գաղթած են Ծովք, Թութէլեաններէն առաջ, ուրեմն՝ շատ դժուար չէ ընդունիլ թէ, երկու գերդաստաններուն նախահայրերը մէկ եղած են Գետհանի փառքի օրերուն:

բանակը միւս առաւօտ Ս. Նշանը գրաւելու համար։

Արեւածագէն առաջ, Զըլֆիկին նաւակին հետ նաեւ յիսուն լաստեր կը պաշարեն Ս. Նշանը, և ցամաքիններն ալ ցամաքէն կը սկսին հրացանաձգութիւնը մօտ տասը ժամ առանց դադարի։ Մէկ կողմէն հրամանները գնդակներու հետ կը սաստկանան, -իսկ միւս կողմէ լաստերը աստիճանաբար կը յառաջանան, և վերջապէս կէսօրէ վերջ այլեւս գիտնալով որ մարդ չկայ, սիրտ կ'ընեն ու լաստերը կը մօտեն կղզի։

Այս ձեւ հիասթափումէն կատղած գազան դարձած հրամանատարը, փախստականները ձեռք բերելու միջոցներուն վրայ խորհած պահուն, Բիւրտ Սաիտ կը հասնի և կը տեղեկացնէ իր տեսածը, որուն վրայ հրամանատարը կը փութայ անմիջապէս 200 զինուորներ ղրկել Կըրյածինի մօտերը զարադոլ պահելու, մինչեւ ցնոր որոշումի։

Ծանօթ Մահմէտ աղա, հրամանատարին հետեւակ պաշտօնեաներուն և բանակին մասնակցութիւն բերող ազդեցիկ աղաներուն ուտելիքները պատրաստելու հոգը սկիզբէն ի վեր ստանձնելով, մինչեւ այդ ատեն բաւական սիրտ կը շահի, այնպէս որ հազարապետը այլեւս ո՛չ թէ միայն կը մոռնայ սպառնալ իրեն հանդէպ, ընդհակառակը լման կը քաղցրանայ։ Բայց Մահմէտ աղա նորէն ինքզինքը կ'ուտէ, խորհելով թէ փախստականները այլեւս չպիտի բռնուին և ինք պիտի մնայ հազարապետէն վերջ իր կատաղութեան և կառավարութեան հանդէպ պատասխանատու։ Սաիտի բերած տեղեկութիւնը մխիթարական լուր կը թուի իրեն հա-

մար։ Կը փութայ անձամբ դիմել հրամանատարին, ուրկէ հրաման առնելով, Փէրչէնչցի հայակեր Մահմէտ Օնպաշիին և ուրիշ երեք զինուորներու հետ կը մեկնի, և ըստ Թրքաց ժամը երեքին կը հասնին Կըրյածին հանդիպակաց եզերքները։ Հոն, տեղացի Թիւրքերու բացատրութեամբ կը պահեն բլրակէ մը ծովեզր տանող ճանապարհին այնտեղը, ուրկէ մարդ իր աչքին առջեւ կրնայ ունենալ Կըրյածը շրջակայքով։

ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տղաք Կըրյածի մէջ ցորեկին կ'որոշեն որ, իրենցմէ ո՛վ որ վստահելի Թիւրք ծանօթ ունի, անոր տունը երթայ ապաստանելու, ինչպէս ըրին Հօլլոյեանք և Վարդապետեան. իսկ մնացեալներն ալ լեռները հոս ու հոն ապաւինին, մինչեւ զինուորներու հեռանալէն վերջ, նոր և անառիկ տեղ մ'ընտրելու։

Ցորեկի բոլոր իրադարձութեանց անտեղեակ տըղաք, իրենց վերջնական որոշման համաձայն, կէս գիշերէն առաջ Կըրյածէն կ'ելլեն և նաւակը կ'եզրեն այն ճանապարհին առջեւ, որու միջոցին Մահմէտ աղա խրեններով կը սպասէ։ Ստեփանեան երկու եղբայրներ ցամաք կ'ելլեն։ Մկրտիչ, իր մօսին զէնքը կը յանձնէ ընկերներուն, բայց Անանիա, իր ատրճանակը փոքր

ըլլալուն համար քովը կը պահէ: Ստեփանեանք ընկեր-
ներուն հրաժեշտ կուտան, նաւակը կը վերադառնայ
ցամաքէն, և ցամաքողներ՝ նոյն տեղէն ուղղակի երկա-
րող ճանապարհով կը շարունակեն քալել, երթալու
համար Բերմազի գիւղերէն՝ Շատիան, իրենց ծանօթ
Թիւրտին տունը:

Թէ ի՛նչպէս կը հանդիպին ճանապարհը պահող-
ներու և ի՛նչպէս կը սատկի Մահմէտ աղա, դէպքէն
երեք տարի վերջ լրիւ տեղեկացայ, զոր նոյնինք, սատ-
կողին ընկեր՝ Մահմէտ Օնպաշին պատմեց:

1918 ի փառաւոր աշունին, հակառակ տիրուհիիս
բրած թելադրանքներուն, որ կ'ուզէր ձմեռը անցընելէս
ետքը մեկնիմ իր տունէն, մտիկ չըրի, բախտակից ըն-
կերոջ մը հետ ձգեցինք չորս տարուան սարկական
ամենավատթար կեանքը և քաշուեցանք քաղաք: Ար-
հեստ մը չէինք գիտեր, բանուորական գործ չկար, և եթէ
կար ալ ծանօթ մը չունէինք որ մեզ ցոյց տար: N. E. R. ի
որբանոցը չէր բացուած, Հայկականէն ալ տեղեկութիւն
չունէինք: Աղտոտ ու վտիտ վիճակով գիշեր մը քաղա-
քին խավլաթ մէկ անկիւնը մինչեւ լոյս կուզուբելէն
ու գնկրտալէն անցընելէ վերջ՝ յաջորդ օր ապաստա-
նեցանք Ակնցի Գրիգոր անուն բարերար Հայու մը
տունը: Սակայն, նոյն ժամանակ, երբ հրաշքներով վե-
րապրող հայութիւնը դեռ նոր կը սկսէր իր ծակերէն
երեւիլ և ինքզինքը յայտնել, մանաւանդ Պրն. Գրիգո-
րին ալէս տեղափոխուողներ տնտեսական շատ անձուկ
վիճակ մ'ունէին: Ատոր համար հազիւ շաբաթ մը պա-
տըսպարուելէ վերջ, ստիպուեցանք անգամ մըն ալ
իյնալ գերիներու տխուր կեանքին մէջ, ձմեռը անցը-
նելու համար: Այս անգամ բնական էր որ նախորդ տե-

ղերնիս չպիտի երթայինք, թէև տէրերնիս վերջին անգամ պատուիրած էին որ, եթէ տեղ չգտնենք, եթէ ապրիլ չկարողանանք, վերադառնանք վերստին իրենց մօտ որպէս մեր սեփական տուները: Սակայն մեր կրաւորական զգացումը կ'արգիլէր անգամ մըն ալ հոն երթալ: Հայ պատանեկութեան արժանիքը խորապէս կը զգացնէր թէ այլեւս չպիտի կարողանանք դիմանալ այն կոպիտ կերպով հարուածական խօսքին, որ անտարակոյս պիտի շեշտուէր. «Կեղտո՛տ Կեավուրներ, գացէք, դարցա՛ք, դարցա՛ք ու նորէն մեր ոտքը եկաք»:

Այս անգամ, Խարբերդի դաշտին մէջ երբեմնի հայաշատ, բայց այդ ատեն աւերակ Խոյլուի մօտիկ Ենիճէ գիւղի Թուրքերուն քով մտանք ծառայութեան: Ընկերոջս աղան նոյնինք՝ Փերչենչցի Մահմէտ Օնպաշին էր, որ զինուորական շրջանը լմնցնելէն վերջ՝ Ենիճէցի հարուստ կնոջ մը հետ ամուսնանալով հոն հաստատւած էր:

Ձմեռուայ օրերէն իրիկուն մը, իրենց ախոռ սագուին մէջ, իմ, ընկերոջս և դրացի ուրիշ Թուրքերու ներկայութեան, Մահմէտ աղայի սպանման մասին հետեւեալը պատմեց:

«Գիշերուայ մութին մէջ, ծովակէն տասը վայրկեան հեռու, ճանապարհին կից բարձրացած մացառի մը տակ կը սպասէինք, աչքերնիս յառած Կըրյածի շուրջ: Լուսնի լոյս չկար, բայց երկինքը աստեղազարդ էր, որով հազիւ կը կարողանայինք մեր մօտերը ջուրին վրայ շարժող մարմին մը տեսնել: Այս էր մեր հսկողութիւնը: Մահմէտ աղա, որ մեր ամէնէն աւելի լարուողն էր, մութին մէջ աչքի զարնուած ո և է բան կը կարծէր թէ, ըմբոստներու նաւակն է: Վերջապէս,

գիշերուայ ժամը 5ի ատեններուն, ամէնքս ալ նշմարեցինք սեւ կէտ մը, որ իր ետեւ աւելի որոշ և տեսանելի արծաթեայ հետք մը թողած մեր կողմ կուգար։ Մանմէտ աղա հրաման ըրաւ որ պատրաստուինք և զինքերնիս ճշդենք, թէև, ես տակաւին չէի հաւատար որ մութին մէջ հազիւ երեւցած այդ կէտը նաւակ մը կրնայ ըլլալ։ Սեւ կէտը աստիճանաբար խոշորնալով եզերք հասաւ։ Մենք յարձակումի ոև է փորձ կատարելու նպատակ չունեցանք, անոր համար որ, կը խորհէինք թէ՝ եթէ նաւակ ըլլայ այդ կէտը, մէջինները անպատճառ պիտի կռուին մեզի դէմ զէնքերով։ Սեւ կէտը, հազիւ հինգ վայրկեան եզերք մնալէ յետոյ վերադարձաւ, որ ատեն բոլորս ալ որոշ գիտցանք անոր նաւակ ըլլալը։ Նաւակը քիչ մը գնաց և կեցաւ, իսկ մենք աչքերնիս ուղղած խիստ զննութեամբ կը նայէինք տեսնելու թէ ո՞ւր պիտի երթայ, և չէինք հասկընար թէ ինչո՞ւ ցամաք ելաւ ու կրկին վերադարձաւ։

Նաւակը ցամաքէն հեռանալէ քառորդ ժամ հազիւ անցած էր, երբ, մէկէն առջեւնիս երեւցան երկու սեւ ստուերներ, որոնք ուղղակի դէպի մեզ կուգային։ Ես ուզեցի մեր զէնքերը շտկենք և «անձնատուր...» ձայնենք, առանց մեր տեղէն շարժելու։ Բայց այդպէս չեղաւ, Մանմէտ աղա չկրցաւ զսպել ինքզինքը, ձայնելն ու տեղէն ցատկելը մէկ ըրաւ։ Երկուքը բաժնուեցան։ Ինքը մէկը հալածելու ետեւէն՝ մեզի ալ ձայնեց որ միւսին հասնինք։ Անմիջապէս ցատկեցինք, սակայն մեր առջեւէն փախչողը քիչ մը անդին մութին մէջ կորուսինք, նոյն ատեն, միւս կողմէն լսեցինք ատրճանակի վեց պայթումներ։ Պայթումներուն վրայ նաւակը քիչ մը շարժեցաւ դէպի ցամաք ու կրկին կեցաւ։ Նի-

տակը, նոյն պարագային վախ զգացինք, խորհելով թէ նաւակին մարդիկները օգնութեան պիտի հասնին։ Մեր առջեւ կորսուողը փնտռելու ետեւէ չանցանք այլեւս, երեք զինուորները ինծի հետ յառաջացանք ատրճանակ արձակուած կողմը, զոր կը խորհէինք թէ Մահմէտ աղա սպաննեց կեավուրը։ Երկու անգամ ձայնեցի, երբ պատասխան մը չառի, սարսուռ մը անցաւ սրտէս, այնպէս զգացի թէ զարնուողը Մահմէտ աղան է։ Քիչ մը եւս յառաջանալով հասանք այնտեղ, ուր կը կարծէինք թէ ատրճանակ արձակուած տեղն է։ Վերստին կանչեցի, ու նորէն պատասխան մը չստանալուս պէս միտքս բոլորովին փոխուեցաւ, գիտցայ թէ եղբայրս կորուսի, այնչափ որ կը սիրէի Մահմէտ աղան։

Նաւակը աներեւոյթ եղաւ, չգիտցանք որ կողմ երթալը։ Դիրքերնիս վտանգուած է, ըսի ընկերներուս և հեռացանք մօտակայ քիւրտ գիւղ մը։ Անկից հինգ Քիւրտեր՝ և հոն որպէս գարագոլ պահող ուժը զինուորները առնելով վերադարձանք Մահմէտ աղային դիակը փնտռելու։ Նապաստակ փնտռող որսորդներու պէս շարք կազմեցինք և սկսանք փնտռել։ Առաւօտը աղօտելու ատեն գտանք մարմինը դէմքին վրայ շրջուած։ Բոլոր էութիւնս սարսռացնող յարուցում մը ծագեցաւ գանկիս մէջ, գէնքը մէկ կողմ նետուած՝ ատրճանակը մէջքէն առնուած էր, իսկ մարմինը բոլորովին չոր դիակ մը դարձած էր առանց արիւնահոսութեան, յայտնի չէր ըներ թէ գնդակը ո՛ր տեղէն զարնուած էր։

Միակ Մահմէտ աղայի պէս սիրելիի մը կորուստը չէր իմ ցաւս։ Կը խորհէի թէ վաղը ի՛նչպէս և ի՛նչ երեսով պիտի ներկայանամ հրամանատարին։ Ամօթալի պարտութիւն մըն էր մեզ համար, թանկագին

կորուստով մը միասին։

Մինչև լաւ մը լուսնալու գիւղին մօտ սպասեցինք։ Առտուն գիւղը տեղէն շարժեցինք և տեսանք որ պրաւունիկ ատրճանակի վեց գնդակներ ասեղի պէս կուրծքը ծակծկած էին, որոնցմէ երկուքը ուղղակի սրտէն անցած էին։ Իր ձախ թեւին տակ մնացած գըլխարկ մը կը յայտնէր թէ, կեավուրը իր հետ ունեցած ատրճանակը պարպած է այն ատեն, երբ Մահմէտ աղա անոր գլուխը իր թեւին տակ առած է։

Այդ երկու անձերէն մութին մէջ աներեւոյթ եղողը ընթերցողը գիտէ որ Մկրտիչն էր, որովհետեւ զէնք չունէր։ Յիշեալը առանց իր եղբայրը գտնել կարենալու կ'երթայ Շատախ, իրեն ծանօթ Քիւրտին տունը։ Ամիս մը ետքը, դըրացի Քիւրտ մը, գիւղ գալող ոստիկաններուն մատնելով, կը բռնուի և գիւղին առջեւ, ձորամէջին կը նահատակուի։ Իսկ Անանիա, գազան Մահմէտ աղան սատկեցնելէ և անոր ատրճանակը առնելէ վերջ՝ կ'իջնէ ծովեզր ու առանց իր տկար վիճակին ուշադրութիւն տալու կը քալէ ծովեզրէն, մինչեւ չլուսցածի հասնելու այնտեղ, ուր ինք գիտէր թէ նաւակը պիտի եզրի։

Հերոսը թող քալէ իր ճանապարհը, և մենք դառնանք նաւակին տղայոց։

Տղաք նաւակին մէջ կը լսեն ատրճանակի վեց պայթումները, մինչև իսկ Անանիայի պրաւունիկին ձայնը ըլլալը կը ճանչնան, բայց որովհետեւ փոխադարձ ուրիշ զէնքեր չեն արձակուիր, այնպէս մը կը գաղափարուին թէ, ճանապարհին; տղայոց Քիւրտ և այլն հանդիպած են և Անանիա զանոնք կը հալածէ։ Բաւական կը սպասեն, կը տեսնեն որ ուրիշ ընդհարումներ տեղի չտրուիր, կը թիավարեն և առաւօտեան մօտ կը

հասնին Կէօլճիւկի հիւսիսային եզերքին վրայ Մանու-
կանց Կոլերի չհասած՝ Սախալ-Թութան կոչուած տեղը։
Հոն, նաւակը կ'եզրեն ժայռացցուածքներով կղզիակի
պաշտպանուած փոքրածաւալ աւազատեղի մը, որուն
վրայ կը բացուի խոռոչ մը ժայռին մէջ։ Այդ տեղ, այլեւս
իրենց բոլորին բաժանման վայրը, առաջին առթիւ Նա-
ւակինմէջ քարեր լեցնելով քիչ մը անդին ջուրի տակ
կ'իջեցնեն, յետոյ Նաւարեան, Ասատուրեան և երկու
Մարտիկեաններ լեռ կը բարձրանան, իսկ մնացեալները
կ'ուզեն այդ ցորեկը հոտ անցընել, իրենց ինչ ընելիքը
միւս գիշերին որոշելու համար։

Այն մարդը, որուն ատրճանակը գործ կատարած
էր, կը քալէ առաջ, և որովհետեւ Կըրյածին մօտակայ
տեղերուն ամէն մէկ կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ
գիշերանց գարագոլներ հաստատուած են եղեր, հարկէ
պահակները ցրուել ճամբայ բանալ մինչեւ չլուսցածի
իրեն տեղը հասնելու համար։ Եւ զարմալի չէ ըսել որ,
Անանիա, միայնակը մինչեւ Սախալ-Թութան երեք
անգամ պահակ խումբեր կը հալածէ։

Ալի անուն Թիւրք մը պատմեց ինձ հետեւեալը.
«Զորս Թիւրք և եօթը ղինուորներ կը պահէինք տեղ
մը, որ երկու անցք միայն ունէր, ետեւնիս ցից բլուր
մը կար, ուրկէ վեր ելլել կարելի չէր, իսկ առջեւնիս
ծովն էր։ Առաւօտի մօտ, մեզմէ ոմանք գրեթէ կէս
քուն կէս արթուն էինք, երբ յանկարծ մեզ շատ մօտիկ
ձայն մը ուժգնօրէն հնչեց. «Ճամբա՛յ բացէք» և ա-
ռանց թողելու որ աչք բանանք, բան մը պատասխա-
նենք, զէնքը սկսաւ պայթեցնել իրարու ետեւ։ Մենք
կարծեցինք թէ զինուած խումբ մըն է որ այլեւս մեզ
պիտի լմնցնէ, եթէ քիչ մը եւս սպասենք։ Մեր տա-

նապետը առաջինը եղաւ որ կաքաւի պէս մագլցեցաւ այդ դժուար կարծուած բլուրն իվեր, որուն ետեւէն շպրկեցանք ամէնքս ալ։ Երբ բաւական ապահով տեղ հասանք, մենք մեր թիւը համրեցինք, տեսնելու համար թէ լմա՛ն ենք։ Յաջորդ ցորեկին, մինչև մեր բանակին միանալու ատեն, տակաւին կը կարծէինք թէ գիշերանց մեր վրայ յարձակողները շատ էին, և ինքզինքնիս ուրախ կը զգայինք որ զոհ չէինք տուած։ Վերջէն տեղեկացանք որ մեր վրայ յարձակողը մէկ հոգի եղած է, և մեզի պէս հալածած է նաև երկու ուրիշ պահակ խումբեր»։

Անանիա կը հասնի տղայոց քով լեռ բարձրացողներուն մեկնումէն վերջ, չենք գիտեր որ ատեն։

Անդին, Ծովք գիւղի առջեւ, հրամանատարը, Մահմէտ աղայի սպանման և պահակախումբերու ահաբեկման մասին առանց տեղեկութիւն մ՚առնելու, արեւածագին իր մօտ ունեցած զօրքերը, Քիւրտերը, լատերը և այլն առած ծովեզերեայ ճանապարհով կը քալէ երթալ Կըրյածը պաշարելու համար։ Արեւը բաւական բարձրացածի կը հասնի Սախալ-Թուլթան, ուր տեղ յառաջացեալ ձիաւոր մը թումբի մը վրայէն կը տեսնէ տղայոց երկուքը, որոնք ծովեզր կեցած կերակուր կը պատրաստեն եղեր։ Տեսնողը անմիջապէս ետ կը դառնայ, և նշանացի կեցնել կուտայ թումբն իվեր մագլցող զինուորները ու կը փութայ հրամանատարին տեղեկացնել։ Որով՝ լատեր, ձիեր, մաս մը զինուորներ և Քիւրտեր բլրակը չսկսածի, ծովածոցին մէջ թողելով՝ միացեալ զինուորներու հետ շատ վերեւէն կը դառնան ու կը պաշարեն տղայոց ապաստանարանը։ Պաշարողները պատրաստ վիճակի մէջ կը սպասեն քիչ մը, մին-

չեւ որ Անանիա և Եաղուպ աւազներուն վրայ իրենց գործերը լմնցուցած կը փորձեն վերադառնալ դէպի խոռոջ: Ճիշդ այն վայրկեանին երբ անոնք իրենց վերադարձի առաջին քայլերը կը նետեն, հազարապետին հրամանով հարիւրեակ մը գնդակներ մէկ անգամէն կ՚արձակուին, որոնց տեղատարափին տակ անշունչ գետին կը փռուին, մէկը միւսէն մեծ երկու հերոսները:

Խոռոջին մէջ, քալելու նոյնիսկ անկարող ծերունի Նաճարեան, երբ կը տեսնէ այն երկու կտրիճներու ըսպաննուիլը, որոնց շնորհիւ հինգ ամիսէն աւելի ապրած էին ինք և իր հետինները, խելագար կը մարի: Իսկ Օր. Սուլթան տասնոց զէնք մը իր փամփուշտներով առած՝ կ՚անցնի խոռոջի բերանին կից՝ քարի մը ետեւ:

Երբ զինուորները կը յաջողին երկու վարվռուն քաջերը գնդակահարել, հրամանատարը կը ձայնէ խոռոջին մէջ եղողներուն «անձնատո՛ւր եղէք»: Ո և է պատասխան մը չստանալուն վրայ, զինուորները կը յառաջանան, լաստերը տակաւին չհասած, Սուլթան զինուոր մը կը գլտորէ թումբէն վար: Լաստերը վերընտին կը կենան: Հազարապետը կը հրամայէ զինուորներուն ետ քաշուիլ: Նոյն պարագային Սուլթան ուրիշ մը եւս կը գլտորէ: Քիչ վերջ կը հանին Կըրյածին բոլոր զարագոլները, կը տեղեկացնեն Մահմէտ աղային զարնուիլը, և զարմանքով կը խօսին այն մէկի մասին, որ նաև գիշերուայ պահակախումբերը զարնուեցուցած էր:

Պահ մը ո՛չ ոք կը համարձակի յառաջընթաց ըլլալ: Դիրքը բոլոր զինուորներով կը պաշարուի, դիմադրողը անձնատուր չըլլար: Յարձակումը կրկին կը սկըսի երկու ժամ վերջ: Տերսիմցի օնպաշի մը մինչև

ծունկերը ջուրի մէջ կը յառաջանայ, հազիւ կը բացագանչէ թէ՝ «դիմադրողը աղջկայ մազ ունի . . .» կը ստանայ գնդակը և կ՚իյնայ ջուրին մէջ։ Այսպէս չորս հարիւրէն աւելի զինուորներ, աղաներ և Քիւրտեր հինգ ժամուան մէջ հինգ անգամ յարձակում գործել և նահանջելէ վերջ, զինուոր մը կը յաջողի հերոսուհին թիկունքէն զարնել, երբ վերջինը կը ծռի նոր փամփուշտ վերցնել խոռոչէն։

Բոլորն ալ զարմանքով կը դիտեն, որ այդքան ատեն դիմադրողն ու երեք զինուորներ սպաննողը 18-20 տարեկան աղջիկ մ՚եղած է։ Իրենց սովորական վայրագութեամբ քանի մը տեղերէ եւս կը վիրաւորեն դաշունով, և այս վիճակի մէջ լաստի մը վրայ կը դընեն, որպէս թէ Մահմէտ աղայի դիակին հետ Ծովք գիւղ պիտի բերեն։

Ճանապարհին, Նաւքար անուն ձորամէջի ուռենիներուն տակ կը ձգեն առանց մահացնելու։ Երկու օր վերջ, Սուրակցի Սորօ անուն Քիւրտ երիտասարդ մը, այդտեղէն անցնելու ատեն կը տեսնէ վիրաւորը, որ ըստ իր պատմածին, ցաւերէ ազատելու համար վիրաւորը կը պաղատի և ինք ալ կը համակերպի սպաննել։

«Ա՜խ, այն ձորերից ամպեր են անցնում.
Հայդուկի վրայ արծիւն է գալիս,
Ա՜խ, սեւ աչքերը արծիւն է հանում,
Հայդուկի վրայ արծիւն է լալիս։»
«Արնոտ դաշտերում ծղրիդն է ծղրում,
Հայդուկն է ընկել մահուան խոր քընով,
Հայդուկը հողում երազ է տեսնում
Հայրենի աշխարհն ազատ, ապահով . . .»

ԼԵՌ ԲԱՐՁՐԱՑՈՂՆԵՐԷՆ ՄԷԿԸ Կ'ԱԶԱՏՈՒԻ

Տղաքներէն մնացեալ այն չորս հոգիները՝ որոնք Հոկտեմբեր 22ի Հինգշաբթի առաւօտուն Սախալ-Թութանի մէջ կը թողուն իրենց ընկերները ու լեռ կը բարձրանան, երեք օր կ'ապաստանին Հարգակի բարձունքները, և օր մըն ալ Պելօյի հնձանին մէջ։ Հինգերորդ օր գիշերին կ'իջնեն Ծովքի այգեստանները, պարտէզներու մէջ, և, վերջապէս վեցերորդ գիշերին կը մտնեն Ծովք գիւղի անմարդաբնակ տուները։ Ու հոն՝ միւս օր ցորեկին, միջոցով մը կը տեսնուին Մանուշ պաճիին հետ, որ այս անգամ 24 զինուորներու ճաշ կը պատրաստէ եղեր (*)։

Տղաք կը տեղաւորուին զինուորներու բնակած շէնքէն փողոցով մը բաժնուող՝ գիւղի աղբիւրին վրայ կեցող երբեմնի Տ. Համբարձում քահանային տան խըգենը։ Յաջորդ օրերուն, իրենց տեղը ապահովցնելու համար կը ծակեն իրենց բնակած տան հետ ագուցաբար շարուած թաղի բոլոր տուներու ներքնապատերը։ Այնպէս որ գիւղի երկու կողմի ձորակներէն որ մէկին վրայ բացուող տունէն եթէ մարդ մտնէ, առանց փողոց ելլելու կարող ըլլայ 10-12 տուներու ներքնապատերու ծակերէն անցնիլ միւս ձորակին վրայ նայող տունէն դուրս ելլել։ Այս կ'ընեն, այն նպատակաւ, որպէսզի, եթէ օր մը պատահի որ զինուորները կամ ո և իցէ մէկը

(*) Այդ զինուորներէն 12ը երկու շաբաթ Ս. Նշան կղզին պահեցին, խորհելով թէ, չքանուած ֆէտայիները կրկին Ս. Նշան պիտի վերադառնան:

իրենց ապաստանարանը մտնէ, կարող ըլլան առանց կասկածի տեղի տալու փոխադրուիլ ուրիշ տուն, և հակառակ պարագային տունէ տուն, ետքը ծառախիտ ձորակ անցնիլ ու անկից ալ դէպի լեռ քաշուիլ:

Տղայոց ապաստանած տան պատուհանները կը բացուէին գիւղին մէջտեղէն երկարող մեծ փողոցին ճակատը, ուրկից կ'երեւէր զինուորներու շէնքը: Մանուշ պաճի, զինուորներու համար եփած կերակուրներէն ամէն օր բաժին կը հանէ և իրեն լծակից աղջկան հետ կը ղրկէ անոնց, յարմար պահերուն: Շնորհիւ Մանուշ պաճիի, տղաք անօթի չեն մնար: Երբեմն, ցորեկները լեռ կ'ելլեն, մինչև վերջ բանտարկուած չմնալու համար, և այսպէս կը շարունակեն իրենց կեանքը երկու շաբաթ:

Երբ անդին՝ Կէօլճիւկի եղերքներուն վրայ, այս զարհուրելի եղելութիւնները տեղի կ'ունենային, անտարակոյս է որ աստի, մենք՝ խլեակներս, թուրքերու դուռները կ'անցնէինք նոյնքան և ճակատագրական սեւ օրեր:

Չիս տարած օրէն մէկ շաբաթ վերջ, յիմարի պէս լքած էի ազատարարս՝ Հիւսէյն Չավուշը, և ապաստանած էի ուրիշ «ասըլ թո՛ւրք օղլի թուրք» աղայի մը քով, խորհելով թէ՝ աւելի ապահով պիտի ըլլայ իմ այնքան անուշ տղայական կեանքս ազդեցիկ աղայի մը թեւին տակ: Վերջի տէրս, Ահմէտ աղա կը կոչուէր, կորաքամակ ծերուկ մը 70ը անցած՝ որ Թորոսեանին ընկերացող Ապտուլլահ աղային գարշելի հայրն էր:

Հինգ ամիս, եթէ ոչ երկու օրը անգամ մը՝ շաբաթը մէկ անգամ առանց բացառութեան կ'իջնար սրունքներուս, կռնակիս, ուսերուս և մինչեւ իսկ գլուխիս, թեւերուս գաւազանի անողոք հարուածներ: Սովորական

բաժին մըն էր այդ կարծես ինծի, որ կը անօրինէր դառամեալ ու զզուելի ջղայնոտ տէրս։ Ճէմալ անուն մը բաւական չէր, պէտք էր ինքզինքս հրապարակաւ Մահմէտական յայտարարէի անարգելով քրիստոնէական կրօնքն ու Հայ Ցեղին գերադրական իտէալները, եթէ ո՛չ պիտի կրկնուէր. «Վաղը պէտք է զարնել սա կեավուրը», «միւս օր պէտք է սպաննել սա քեաֆիրը...»

Բոլորովին տղայ զգացումներուս մէջ, այսօրինակ սոսկալի վախերու հետ բոպիկ, մերկ և յաճախ անօթի, անդադար աշխատանքներու և այլ կերպ չարչարանքներու տաղտկալի գրեթէ հինգ ամիսներն անցուցած էի, երբ օր մը, պարտէզներու միջոցէ մ'անցնելու ատեն բախտակիցներէս՝ Յովհաննէս Պուլուտեան ըսաւ ինձ անուղղակի, հայերէն լեզուով. «Վաղը կարելի ըրէ միջոցով մը մեր պարտէզը հանդիպիլ, կարեւոր տեղեկութիւն մ'ունիմ քեզ հաղորդելու»։

Գրքիս առաջի մասին մէջ Կուռք գիւղախումբի անունը գրած ատենս յիշած էի իր նշանաւորութիւնը պարտէզներու տեսակէտով։ Պուլուտեանի որոշած ժամադրավայրը բախտաւորութիւն մըն էր, որ տիրոջս ա՛յն պարտէզին կից կ'իյնար, ուր քանի մ'օրէ ի վեր ամէն իրիկուայ մօտերուն կ'երթայի ջրտուք ընելու և պարտէզին վերաբերեալ ուրիշ խնամքներ կատարելու։ Թէև բացարձակօրէն արգիլուած էր հայ տղան հայ տղուն հետ խօսիլ, բայց արգելքը այնքան հրամայական ու իշխող չէր աղաներու ծառայողներուն համար, որովհետեւ աղան աղային հետ միշտ գործ կ'ունենար։ Ահա երկրորդ պատճառ մը եւս, որոնց շնորհիւ յաջորդ օր, որոշեալ ժամուն առանց դժուարութեան կրցայ տեսնուիլ Պուլուտեանին հետ։

Բախտակից ընկերս, երկու օր առաջ, իր աղային հետ Ծովք գիւղ գացած էր հողէ ամաններ բերելու համար։ Հոն, Մանուշ պաճիին միջոցաւ տեսնուած էր աղայոց հետ։ Այս էր իր կարեւոր տեղեկութիւնը, զոր զիս այդ գիւղին մէջ գտնուող բախտակիցներու ամէնէն խելահասը համարելով, փափաքած էր հաղորդել առաջին առթիւ։

Հայ խլեակներ, դահիճներու դռները, հինգ ամըւայ ընթացքին որքան որ ազգափոխ ըլլալու հաստատական քայլ մը չէին առած, այսու ամենայնիւ նորէն ընդհանուր անուամբ գնահատանքի արժանի անուն շահած էին, ցոյց տալով Հայ Ցեղի յատուկ տնական կեանքի բոլոր առաքինութիւնները և հաւատարիմ ծառայողի յատուկ ժրաջան աշխատութիւնները։ Հայ տղան աղային տան աշխատարար սիւնն էր դարձեր, և այդ միակ միջոցաւ իր մեծամասնական թիւով կարողացաւ կուրծք տալ և չընկրկիլ մինչև վերջ զինք ցեղափոխելու և հաւատափոխելու բոլոր ահաւոր սպառնալիքներուն առջեւ։ Այդ էր պատճառը որ վերջէն հանդիսատես շատ մը աղաներ ցաւ կը յայտնէին իրենց գռեհիկութեան դէմ, որմէ չէին թոյլատրուած Հայ զաւակ մըն ալ իրենք ազատելու արեան ճանապարհէն, և ազատողները խելք չէին ըրած հայորդւոյն արժանիքը գիտնալ և փութալ հատ մը եւս փրկելու։ Վերջիններէն մէկն էր մեր ապաստանած գիւղի աղաներէն՝ Մերզուկ աղան, որ մեզի հասակակից տղայ մը բերած էր թէեւ, սակայն, զօրաւոր բաղձանք կը յայտնէր ուրիշ հայ տղայ մը եւս ձեռք բերելու համար։

Պուլուտեանի տեղեկութիւնն ու Մերզուկ աղային բաղձանքը մտքիս վրայ որոշ դիրք մը գրաւեցին։ Յ.

Մարտիկեանի տարիքը որչափ որ քիչ մը մեծ էր, սակայն հասակը իր երեւոյթին հետ կը համեմատէր փոքր ցուցնելու: Հասակով իրեն չափ մեծ ազատութիւններ կային, որոնք իրենց ուժակարողութեան չափ աշխատելով մեզմէ աւելի հաճելի եղած էին տղաներու աչքեւ, Մարտիկեան եւս մեզմէ աւելի մեծ ու զօրաւոր էր, հետեւաբար, շատ բնական է որ մեզմէ աւելի ճարպիկ պէտի աշխատէր, մեծ ու ծանր գործեր կատարելով: Միայն, բան մը եթէ կար, ան ալ այս էր որ Մարտիկեանի ընկերները Մահմէտ աղան և քանի մը զինուորներ սպաննած էին. սակայն Կուրքցիներուն ի՛նչ ցաւ, Մահմէտ աղան փուշ մըն էր նաև իրենց աչքին, իսկ զինուորները արդէն չէին ճանչնար: Յարութիւնը՝ Մերզուկ աղային ծառայ մը կարելի է ըլլալ շատ լաւ, և մենք այս մասին աշխատելով վերջապէս, մէկ կողմէ կարող պիտի ըլլանք աղայի մը բարձանքը գոհացնել աւելի աչք մոնելու, իսկ միւս կողմէ շատ շնորհալի կերպով Մարտիկեանի կեանքը ազատելու միջոց պիտի գտնանք:

Այսպէս, Թանկագին մտածողութեան մը արժէք ներկայացնող քանի մը հատուկտոր գաղափարներ տղայական զգացումներուս վրայ եզրակացութեան մը յանգելով, ըսի տեղեկաբեր ընկերոջս. «Ձեր տեսած տղաքներէն՝ Յ. Մարտիկեան կարելի է ազատուիլ, այս մասին իր հասակն ու երեւոյթը կը նպաստեն իրեն լաւ կերպով: Նկատելով որ մինչև ցարդ քու աղադ այս գիւղի բոլոր աղաներուն մէջ ամէնէն բարեգութ վերաբերմունքը ցոյց տուած է ու կուտայ մեզ՝ զրկուածներուս հանդէպ, կը յանձնարարեմ քեզ որ, այս երեկոյ զինքը առանձինն տեսնես, ու ըսես իրեն այս մասին հետե-

եալ ձեւով. «Երէկ չէ միւս օր, մեր Ծովք գիւղ երթալու պարագային, տուն մը մէջ տեսայ հազիւ 18-19 տարեկան մեր գիւղացի խեղճ տղայ մը, որ իմ հօրաքրոջս որդին է: Այդ տղան ուժակարող և գործունեայ տղայ մըն է: Նստած էր անկիւն մը խեղճուկրակի պէս, չի հարցուցի հասկնալու համար թէ ուսկի՛ց եկած էր, միայն քիչ մը հաց տուի որ ուտէ: Խնդրեց ինձմէ որ իր այդտեղ գտնուիլը մէկու մը չյայտնեմ, բայց հակառակ իր խնդրանքին, այսօր Ճէմալին (ինձ) պատմեցի: Ան, թելադրեց ինձ որ առանց քաշուելու քեզի յայտնեմ, և իբրև բոլոր աղաներէն ամէնէն ազնիւը, վեհանձն ու բարեացակամը մեզ՝ բոլոր հայ որբերուս հանդէպ, խնդրեմ որ եթէ կարելի է Ճէմալին և ինձ հետ միասին երթանք, այդ տղան բերենք քու հօրեղբօրդ՝ Մերզուկ աղային համար» :

Պուլուտեանի աղան հազիւ 30 տարեկան, Շիւքրի կը կոչուէր, որ բաղդատմամբ միւսներուն իրապէս բարեսիրտ վերաբերում մը ցոյց կուտար իրենց դուռը իյնող հայ տղաքներուն հանդէպ: Միւս կողմէ, ես այլեւս կարող էի զգալ թէ ի՛նչ խոշոր տպաւորութիւն պիտի թողու Շիւքրի աղայի պէս երիտասարդի մը վրայ, իր առջեւ, իր շուրջիններէն աւելի զինք մեծարելու և իր վրայ խոշոր վստահութիւն մը յայտնելու պարագան:

Հիւսնիին (Պուլուտեան) խնդրանքը իր աղան սիրով լսած էր, և զիս հետը տանելու համար ալ յաջորդ օրը անմիջապէս պատուական մը տիրոջմէս հրաման առած էր, ու երեք օր վերջ կ'երթայինք Մարտիկեա-

նը ազատելու համար:

Շիւքրի աղայի, Հիւսնիի և ուրիշ թուրք երիտասարդի մը հետ իջանք Կուրքէն ծովեզր, անկից ալ անցանք Հայր-Աթոռի առջեւ և նստելով Գալաճիւղցի Օսման աղային նաւակը (*), կէսօրի առեններուն հասանք Ծովք գիւղ: Շիւքրի աղա կռահած էր որ, տղան Ս. Նշան ապաստանողներէն է, որոնք չորս հոգի սպաննած և քանի մը հոգի ալ վիրաւորած էին զինուորներէն: Գիւղին առջեւ, նաւակը եզրելու առեն, ըսաւ ականջս խվար. «Մենք կ'երթանք ազատելու այնպիսի մէկը որ եթէ Մահմէտ աղան և ուրիշներ սպաննողներէն չէ, անպատճառ անոնց ընկերներէն է: Բայց ինձ համար շիտակը տարբերութիւն չըներ, ես որպէս մարդ հիացող եմ բոլորին քաջութեան վրայ, մանաւորաբար այն աղջկան (Սուլթանին)՝ որ եթէ ձեռքս անցնէր, իր քաջութեան իբրեւ վարձատրութիւն՝ ամէն միջոց պիտի գործածէի զինքը պահելու համար»:

Ծովք գիւղ հասնելէ վերջ, երկու ժամուան ընթացքին տուներէն նաւակ փոխադրեցինք քանի մը հողէ ամաններ, որպէս մեր երթալուն պատճառանք, մնացեալ վեց զինուորներու աչքերուն ի տես: Յետոյ, իմ խնդրանքիս վրայ Շիւքրի աղա թուրք երիտասարդին հետ գնաց ոստիկանները զբաղեցնելու, իսկ Պուլուտեան զիս առաջնորդեց տանիքի մը փականքէն

(*) Տղայոց նաւակներու գրաւման ժամանակ, յիշեցի թէ երկու հատը քանի մը տեղէ ծակծկելով ծովակին բացերը տըրւեցան: Ատոնցմէ մէկը ալիքները հանած էին Գալաճիւղի առջեւ: Նոյն գիւղի Օսման աղան՝ նաւակին կոտրուած տեղերը վերանորոգել տալով իրեն սեփականացուցած էր:

երկարող սանդխամատերէն ներս, և տակաւին թոնրատան յարկաբաժինը չհասած՝ ուրկէ պիտի մտնէինք խցեն, և անկից ալ պատի ծակով մը պիտի անցնէինք ճիշդ տղայոց բնակած տեղը, Յ. Մարտիկեան մեր ձայնը լսելով դիմաւորեց մեզ:

Տեսայ զինք ու գրկոտուեցանք: Նոյն պարագային փափկախոր յուզումով լացի առանց բան մ'ըսել կարենալու: Զրկանքի ու կարօտի անհատնում պատկերներ եկան ու անցան մտացս տեսողութեան առջեւէն: Ի նըշան յուզմունքի և լացի նուաղման՝ հեկեկացի, թեւիս փէշերով սրբեցի արցունքներս և բաւական հանդարտելէ վերջ, յայտնեցի մեր գալու նպատակը:

— Կիւրե՛ղ, յուզումներու մէջ լացդ նշան է թէ դուն դեռ կ'ապրիս անաղարտ զգացումներով, և բոլորանուէր կ'աշխատիս իմ կեանքս ազատելու միջոց գտնալ, սակայն կը ներես որ տխրող դրութիւնները դարձեալ զիս կասկածներու կ'ենթարկեն և կը ստիպեն որ հարցնեմ քեզ թէ՝ ի՞նչ կը խորհիս և ի՞նչ հոգիով կը խօսիս ինձ հետ, չըլլայ թէ միջավայրը և թշնամիներու տեսակները ազդեն ձեր մաքուր զգացումներուն վրայ: Դուն ա՞յն ես, և այնպէ՞ս կը մտածես հիմա, ինչ որ էիր և կը մտածէիր ասկից վեց ամիսներ առաջ: Եթէ ո և է փոփոխութիւն մը կրած էք, կը խնդրեմ որ հեռանաք մեր կեանքը աւելի չվտանգելու համար:

Այն ատեն, երբ ես կը ջանայի Յարութիւնին սեւ կասկածները փարատել, յանկարծ ճիշդ մեր գալած տեղէն ներս մտաւ Շիւքրի աղա թուրք երիտասարդին հետ: Յարութիւն՝ փութաց մեզ թողուլ և ընկերներուն մօտ քաշուիլ: Շիւքրի աղա տեսաւ ու ինձ ըսաւ որ ես կանչեմ և ըսեմ թէ վախնելու պէտք չկայ, շուտ մը եր-

թանք, քանի ոստիկանները կարեւոր խնդրով մը զբաղած են :

— Եկո՛ւր Մարտիկեան, ձայնեցի, ինձմէ աւելի այս աղան է որ քու ազատարարդ պիտի կոչուի: Մեր բոլոր վստահութիւնները իր վրայ կեդրոնացուցած ենք, անհոգ եղիր :

Յարութիւն՝ վարանման վիճակով և երախտագիտական կանխայայտ զգացումով ներկայացաւ Շիւքրի աղային: Աճապարանօք հագցուցինք մեր հետ բերած լաթերը: Յետոյ Պուլուտեանին հետ ներս մտան ընկերներուն մնաք բարի ըսելու և անկից ալ ներքնապատերու ծակերէն արեւմտեան ձորակը եզրող որոշեալ տուն մը անցնելու: Իսկ ես, աղային և երիտասարդին հետ դուրս ելայ: Հետիններս ուղղակի նաւակ իջան, ես ալ տանիքներէն անցայ որոշեալ տան դրան վրայ և միանալով Մարտիկեանի ու Պուլուտեանի, իջանք ձորակի ծառուղիներէն ծովեզր, նստանք պատրաստուած նաւակը և թիավարեցինք ուղղակի Ս. Նշան: Կղզին եզրեցինք մեր նաւակը և դուրս ելլելով պտըտեցանք ամէն կողմ, տեսանք դիմադրողներու պատրաստած դիրքերն ու թնդանօթի հարուածներէն պաշտպանուելու համար փորած խրամատները :

Ժամ մը վերջ կղզիէն մեկնեցանք: Նաւակը շտկեցինք նաւարկելու աւելի խորէն, որպէսզի չըլլայ թէ եզերքներէն անցնող ճամբորդներ Մարտիկեանը վախցնեն :

Ս. Նշանէն հազիւ տասը վայրկեան հեռացած էինք, երբ եզերքին վրայ երեւցան երկու ձիաւոր և ոտաւոր մը, որոնք Շիւքրի աղային կը ձայնէին նաւակը եզերք դարձնելու համար: Մարտիկեան ձայնողները տեսնե-

լուն պէս մտահոգուեցաւ, ուտելու համար մեր տուած հացը ձեռքէն ձգեց, խորհելով թէ միւտիրն է իր հետիններով, որ ըստ Մանուշ պաճիի տուած տեղեկութեան, այդ օրերուն Ծովք պիտի գար: Շիւքրի աղա մխիթարեց, և երդմամբ խոստացաւ որ նաւակը քիչ մը ցամաքին մօտեցնելէ վերջ, երբ տեսնէ թէ կառավարական մարդիկներ են, կուսակալն անգամ եթէ ըլլայ չպիտի եզրէ նաւակը:

Նաւակը քիչ մը մօտեցնելով ճանչցանք: Զայնողը Գալաճիւղցի Օսման աղան էր, նաւակին տէրը, որ իր եղբօրորդւոյն և ծառային հետ եկած էր յատկապէս նաւակը տանելու համար:

Ձիերը քիւրտ ծառային յանձնեցին, և իրենք երկուքը նաւակ նստան: Ճանապարհին գիտցան մեր Ծովեցի ըլլալը:

Օսման աղա ճանչցաւ Մարտիկեանը, և երբ հարց ու փորձով հասկցաւ ամէն ինչ, մանաւորաբար հայ տղաքներու աշխատութիւնն ու հաւատարմութիւնը, տեղեկացաւ որ Կուռքցիներ Ծովեցի 14 հայ տղաքներ ազատած են ու հատ մը եւս կը տանին, սկսաւ թախանձել Շիւքրի աղային և համոզել, որ գոնէ Մարտիկեանն ալ իրեն տրուի: Մեր երեք ժամուայ նաւարկութեան ընթացքին, Օսման աղա, իր եղբօրորդւոյն հետ ամէն ջանք չխնայեցին, մինչեւ որ վերջապէս համոզեցին Շիւքրի աղան ու Մարտիկեանը:

Մեր ջանքն ու աշխատանքը պսակուեցաւ յաջողութեամբ: Մարտիկեան ազատուած էր այլեւս, Մերդուկ աղային քով թող չըլլար, Օսման աղային քով թող ըլլար: Այս եղաւ Շիւքրի աղային հետ նաև մեր բոլորիս վերջին համոզումը:

Հայր-Աթոռի առջեւէն՝ Մարտիկեան նաւակին հետ Գալաճիւղ գնաց, իսկ մենք իրիկուայ մութին Կուռք հասանք:

Մարտիկեանը Օսման աղային տրուելուն համար, Մերզուկ աղա շատ նեղուեցաւ Շիւքրիին դէմ, բայց ի՛նչ օգուտ, այլեւս կարելի չէր Մարտիկեանը ետ առնել Օսման աղայի ձեռքէն:

Մարտիկեանի ազատուելէն երկու օր վերջ, միւս երեք ընկերները գիւղէն կը մեկնին, չենք գիտեր ո՛ւր երթալու նպատակաւ: Օր մը յետոյ, ի մէջ գիշերին, քաղաքին մօտ, Եղեգի գիւղի փողոցներուն մէջ կը բռնուին գիշերապահ զինուորներու կողմէ, և կը փոխադրուին Մեզրէի զինուորական բանտը, որ, ատեն մը վերջ Քղիի ճակատի հրամանատար Ալէյաան փաշայի հրամանաւ, Տերսիմի շրջաններէն բռնուած հարիւրեակ մը երիտասարդ Հայերու հետ կը գնդակահարուին Մեզրէի զօրանոցին կից, Փրանսական հաստատութեան պատերուն տակ:

ԿՈՒՌՔԷՆ ԳԱԼԱՃԻՒՂ
(ՓԱԽՈՒՍՏ)

Ծովք գիւղի տեղահանութենէն մօտաւորապէս վեց ամիսներ անցած էին։ Ս. Նշան կղզի ապաստանող բուռ մը քաջերը վերջացած էին տխուր պարագաներու տակ, սակայն Կէօլճիւկի եղերքներու դէպքերը դեռ կը շարունակուէին սրտաճմլիկ և նոյնքան եղերական պատմութիւններով։ Դուրսը սոսկալի եաթաղանէն բան մը չէր պակսեր, իսկ ներսը, գիւղերու մէջ, Թուրքերու դռները կառավարական պաշտօնեաներու և հասարակ զինուորներու սուսերներէն կը դողայինք, կը դնկրտայինք մենք՝ հայ խլեակներս։

Այդ համատարած սարսափի օրերուն, հազարաւոր հայ խլեակներու ապրած զարհուրելի կեանքի մասին ընթերցողին գաղափար մը կազմել տալու համար, հոս, համառօտակի կը ներկայացնեմ դրուագ մը իմ կեանքէս։

Ազատարարխ տունը կար մայր մը և երեք չափահաս աղջիկներ միայն։ Ունէին քանի մը կտոր արտեր, լաւ այգի մը և երկու գեղեցկաշէն պարտէզներ։ Տան գլխաւորը՝ Հիւսէյն Չավուշ, միլիս զինուոր էր, իր որդիները ժամանակին զինուոր տարուած՝ և թերևս մեռած էին։ Տան մէջ մնացած էր մայր մը՝ որ կը կատարէր տնական գործերը և երեք չափահաս աղջիկներ, որոնք կը վարէին, կը ցանէին, կը հերկէին իրենց կալուածները, կը խնամէին, կը քաղէին բերքերը, կալ կուտ կ'ամբարէին իրենց ապրուստը ապահովելու համար։ Տեսակ մը ապրելաձեւ ունէին որ կարե-

լի է բարեկեցիկ կոչել: Իրենց նիստ ու կացի և բոլոր սովորութեանց մէջ կը պատկերանային այնպէս որ, ո՛չ գոռոզ ու բարբարոս Թուրքի նման, էր և ո՛չ ալ տխմար ու յետամնաց Քիւրտի: Երկու ցեղի միջին կեանքը կ'ապրէին և նոյն համեմատութեամբ ալ կը կատարէին Մահմէտականութեան պատուիրանները:

Նման կեանքի տէր ընտանիքի մը ծառայելս՝ կարելի էր բախտաւորութիւն մը համարել ինծ համար, բաղդատմամբ ուրիշներու, սակայն այդպէս չզգացի, չըմբռնեցի ես, որովհետեւ իրաց վիճակը սերտօրէն հասկնալու գաղափարը չունէի, տղայ մըն էի անկար, անփորձ և անգիտակից:

Թուրքեր շատ էի տեսեր գիւղիս մէջ, և անոնք դարաւոր թշնամիները ըլլալու մասին մանկութենէս ի վեր շատ տխուր պատմութիւններ լսած էի, այնպէս որ, Թուրք ըսելով այլեւս ցեղ չէի հասկնար, այլ՝ հայութեան թշնամի տարր: Եւ այդ հասկցողութեամբ՝ երբ առաջին անգամ ոտք դրի Թուրքի տունը, ինծ այնպէս թուեցաւ թէ թշնամի տան մէջ ինկայ, որուն դուռը, շեմքը, պատը, կարասիները բնակիչներուն հետ զիս հալածողներու երեւոյթն ունէին:

Ազատարարս՝ պապենի գիւղիս մէջ զինուորական պարտականութեան վրայ ըլլալուն համար, զիս իր գիւղացի մէկու մը հետ ղրկեց տուն: Իրիկուայ պահերուն Կուռք հասանք, իջեւանեցայ տիրոջս տունը: Տան տիրուհին շոր մը տուաւ վրան նստելու, մերժեցի տըղու մը պէս, և կծկտուեցայ անկիւն մը քանկոտ տառապանքէ գինովի մը պէս: Տան մայրը զիս բարեւեց, և տխրութիւնս փարատելու նպատակաւ քանի մը մխիթարական խօսքեր ուղղեց, աղջիկներն ալ միեւ-

նոյն փորձը ըրին, սակայն իզուր անցաւ ամէնն ալ։ Կերակուր տուին բայց չկրցի ուտել, կտոր մը չոր հաց միայն ծամեցի, ան ալ այնքան դառն թուեցաւ որ անկարելի եղաւ կոկորդէս վար իջեցնել, ծամեցի ու մութին մէջ մէկ կողմ թափեցի։ Տնեցիներ տեսնելով որ տրամադրութիւն չունիմ, մահիճ մը ձգեցին ինձ պառկելու։ Փութացի անկողին քաշուիլ, խորհելով թէ, եթէ պառկիմ զիս տանջող մտմտուքներէս մաս մը պիտի պակսի, և կամ հանգուցիչ քուն բոլոր խորհուրդներուս վրայ սաւան մը պիտի քաշէ։ Բայց ընդհակառակը՝ մահիճն ալ հարամ թուեցաւ, չէ՛ որ զիս հալածելու երեւոյթ ունեցող տան իրեղէններու մէկ կտորն է։ Պառկած վիճակիս մէջ, մէկզմէկու ետեւէ զուգորդաբար եկան սրտիս վրայ չոքելու այն բոլոր սարսռեցուցիչ եղելութիւնները, որոնք երէկ տակաւին անազդեցիկ էին, եկան շարան շարան սիրտս ծակծկելու, մամուլի պէս զօրաւոր ճզմելու բոլոր էութիւնս։ Յուզմունքս առանց զսպել կարենալու լացի, հեկեկացի խայթող մահիճիս մէջ։ Մինչեւ ի լոյս մերթ նստեցայ, մերթ պառկեցայ, ո՛չ մէկ բան կարենալ ստեղծելու որ դիմագրաւէր ցաւերուս։

Այսպէս անցուցի խաւար ու երկար գիշերը։ Առաւօտուն. առանց գրութիւնս շօշափելու, տան աղջիկները զիս հետերնին առած դաշտ տարին գործելու։ Ես որ հասկ քաղել անգամ չէի տեսեր, մանգաղ մը ձեռքս տուին հրամայական շեշտով։ Սիրտս փլուզուած, կրկին սկսաւ փուլ փուլ արցունք վիժիլ աչքերէս, ի՛նչ պիտի ըլլայի, մինչեւ ե՞րբ մեր թշնամիին, իմ թշնամիիս գերի…։ Ուժաթափ մարեցայ, այդ վիճակի մէջ որչափ ժամանակ անցաւ չեմ գիտեր, մէկէն աչքս բացի

որ պարտէզ փոխադրած են զիս։ Ցաւս ամոքելու համար շատ մը միջոցներ գործածեցին։ Պտըտցուցին բընութեան հրաշալիքներուն մէջ, ուր կարենայի հաւատալ այդ սքանչելիքներու ամենագլխաւորին՝ մարդ արարածին, եւ ինծի։ Ես ինծի չէի հաւատար այդ պարագային, որովհետեւ անկարող էի զգալ թէ ի՛նչ եմ ես, ահա՛ ցաւիս ազդեցութեան հետեւանքը, որ կը կոչուի խենդութիւն։ Ո՛չ կաթուածահար կ'ըլլայի, և ո՛չ ալ յանկարծակի հանդիպումի պէս կը ցնցէր ու կ'ազդէր ուղեղային դրութեանս, յառաջ բերելու համար լուսնոտութիւն կամ նման հիւանդութիւններ։ Եղածը պարզ, անուկ, մամուլի պէս կը սեղմէր գանգուածս, արիւնս ցամքեցնելու չափ։

Մէկ շաբաթ անցուցի այս անտանելի կացութեան մէջ։ Իրիկուն մը, տիրոջս տան դիմացի պարտէզին աղբիւրը գնացած պահուս հանդիպեցաւ մեր գիւղացի հարս մը։ Կարօտակէզ սիրով մը հարցուցի իր ազատւելուն և ուր մնալուն մասին։

Աղբիւրի պարտէզէն քիչ մ'անդին աւելի պերճաշուք պարտէզ մը կը տարածուէր՝ նոյնքան գեղեցիկ ամառանոց տունով մը։ Մեր գիւղացի հարսը բախտակիցի մը հետ զոյգ, կը մնային այդ ամառանոցը։

— Ա՛խ, ինչ կ'ըլլայ որ ձեր աղային բարեխօսես զիս իր քովը առնելու համար, գոնէ ձեր խնամքէն մաս մը վայելելու արժանի ըլլամ ու մխիթարուիմ, ըսի իրեն։

Գեղանի հարսը, այդ օր իր աղային խօսած էր։ Յաջորդ օր, միեւնոյն ատեն, միեւնոյն տեղին վրայ լուր տուաւ ինձ։ Իրեն հետ գացի ներկայացայ զառամեալ, կորաքամակ ու անժպիտ ծերուկի մը, որ երկընցած հանդիստ կ'ընէր վազող աղբիւրի մօտ մարգերու

մէջ փռուած թաւշեայ գորգի մը վրայ, թիկունքը տըւած բեհեզեայ բարձի մը: Զիս ընդունելու համար շատ բան չըսաւ, և ո՛չ ալ հարցումները երկարեց իր խռպոտ ձայնով: Ուրախ եղայ որ այդքան դիւրաւ կ՚ընդունուիմ, առանց մտաբերելու թէ՝ աւելի վատթար վիճակի մը պիտի հասնիմ, դաշտի տիրոջ մը կամքին ու քմահաճոյքին կենդանի զոհը պիտի դառնամ:

Ա՛լ չվերադարձայ փրկարարիս տունը: Նոր տէր մըն էի գտեր, նոր հրամաններու սորուկ, ուրկէ տեղափոխուիլը այլեւս այնքան դիւրին չէր:

Ամառանոցն էի, ծերուկ Թուրք աղային ծառայ: Իր որդին՝ Ապտուլլահ, քանի մը հարիւր ոչխարներէ փառաւոր հօտ մը կազմած, ընտանիքին և զաւակներուն հետ Հարզակի կողերուն վրայ, երկնային բուրաստաններու մէջ, քիւրտ ծառաներով վրանաբնակ կ՚ապրէր, ձմեռը պիտի վերադառնար իր փառաւոր տունը որ կը ցոլար ամառանոցին դիմաց: Ամառանոցին մէջ, տմարդի ծերուկին դերիշխանութեան տակ, ինծի հետ էին երկու հայ հարսները ու գեղանի աղջիկ մը՝ որ ծերուկին թոռն էր: Ապտուլլահ աղա, իր չափահաս մէկ հատիկ այդ աղջիկը յանձնած էր իր հօր խնամքին և կարգած էր խանդոտ պերճ տունին ու ամառանոցին: Ամիս մը չանցաւ, ծերուկին մեծ թոռը իր հօրը քովէն ամառանոց եկաւ բռնաբարեց հարսներէն մին ու շաբաթ մը վերջ յանձնեց Ալի անուն ծառայի մը՝ որ տարաւ Կէօլճիւկի եզերքներուն վրայ սպաննեց կաթընկեր զաւակին հետ: Իսկ միւսը, նոյն տխուր դէպքին տեղեակ՝ աճապարեց ինքզինքը Խարաչալու փախցնել:

Անկէ յետոյ բոլորովին մինակ էի, և մինակ մնացի ամառանոցը, աւելի քան վեց ամիս, թէ ինչ կը քա-

չէի, մինակ Աստուած գիտէ։ Օր մըն ալ, սովորականի պէս սնոտի պատճառով մը փայտի 50էն աւելի հարւածներու տակ չդիմանալով՝ խոյս տուի ամառանոցէն, յուսալով թէ փրկութիւն պիտի գտնեմ ու պիտի կարենամ ինքզինքս Գալաճիւղ նետել, Մարտիկեանին մօտ, Օսման աղային իշխանութեան տակ, որուն ըրած խօսքն ու խօսակցութիւնը նաւակին մէջ, այնքան անուշ տեղ էին գրաւած սրտիս մէջ։

Կէսօրէն առաջ հեռացայ, ու ինքզինքս պահեցի խաւլաթ տեղի մը վրայ, առանց ցանկապատի՝ երեսի վրայ թողուած պարտէզի մը մէջ։ Իրիկուայ ուշ ատենին, երբ ամէն մարդ անկողին կը քաշուի, պարտէզէն ելայ և ծանօթ արահետէ մը անցայ կծկտուեցայ տան մը խցիկին մէկ անկիւնը։ Գիշերուայ մռայլ պահերը թուխսի պէս չոքած էին գլխուս վրայ։ Հաւատամքի մեծ յոյսերով կ՚աղօթէի որ այդ պահերուն մէջ ո՛չ ոք հանդիպէր ինծի, որովհետեւ, շատ պարզ էր որ եթէ մէկը հանդիպէր , կամ ինքնիշխան պիտի սպաննէր և կամ տիրոջս կատաղութեան պիտի յանձնէր։

Առաւօտուն, արշալոյսի առաջին ցոլքերուն տակ, խցիկէս դուրս նետուեցայ բակը, բակէն ալ անցայ խիտ պարտէզներու մէջ, և գաղտագողի ուղիներէն յառաջացայ, աճապարելով որ արեւածագէն առաջ Կէօլպաշիէն անցնիմ։ Հեւ ի հեւ գնացքով ժամուկէս ճանապարհը կտրեցի մէկ ժամէն՝ և հասայ Կէօլպաշի, ուսկից այլեւս ուզէի չուզէի ճիշդ ճանապարհէն պիտի քալէի ամէնէն պակաս քանի վայրկեան, որովհետեւ, արեւելեան կողմը ծովակէն երկարող ճախինը կ՚եզրէր, իսկ արեւմտեան կողմը ցից ու բարձր լեռ մը կը տնկուէր, որուն կողերէն անցնիլ կարելի չէր։

Կէօլպաշիէն անցնող ճանապարհը Խաչ-Կէտուկ փապուղիին վերջաւորութեան հարաւային ծայրն է։ Ինկայ այն ճանապարհին մէջ։ Առջեւս խումբ մը Քիւրտեր ինձմէ տասը վայրկեան հեռու կը քալէին, անշուշտ քաղաք կ՚երթային, ետեւի կողմէս ալ գրեթէ նոյնքան հեռաւորութեամբ քանի մը ջորեպաններ կուգային։ Ինծի այնպէս մ՚երեւցաւ թէ, Քիւրտերէն երկու հոգի կանգ առին։ Գաղափար մը՝ որ զիս դողացուց։ Ջանացի սեւ խորհուրդներս փարատել և ինքզինքս համարձակ թողուլ։ Կանգ առնող Քիւրտերուն տակաւին չմօտեցած, ձեռքիս ճամբորդութեան փայտը փեճս դրի որպէս համարձակութեան նշան, և ինկայ մեծ ճանապարհէն զատուող Գալաճիւղի ճամբան, որ կ՚երկարէր ծովափերէն։ Քիւրտերը իմ կողմ եկան, բայց ինձ չհասածի վերադարձան, չհասկցայ թէ ի՛նչ էր նըպատակնին։ Որչափ որ բռնուելու պարագային որոշած էի ինքզինքս ներկայացնել Ահմէտ աղայի ծառան, սակայն ի՛նչ օգուտ, որովհետեւ գիտէի որ նման պարագայի մը անզգալի վախս ու սարսուռս պիտի մատնէին զիս։

Ծովափի առաջին բլրակէն անցայ, ա՛լ քիչ մը վախս փարատեցաւ. որովհետեւ, Կէօլպաշիէն անցնող մեծ ճանապարհը չէր երեւեր, մտքէս ալ չէի անցըներ թէ կրնայ ըլլալ որ նոր ճանապարհին աւելի գէշ հանդիպում մը ունենամ։ Երկրորդ բլրակ մըն ալ ետեւս թողուցի, ու հասայ փոքր տարածութիւն ունեցող հարթ տեղի մը վրայ, ուր՝ երկու շաբաթ առաջ Տրապիզոնի կողմերէն եկած չորս հազար ոսկոր մեծ կարաւան մը ջարդուած էր։ Ինքս՝ սկիզբէն ի վեր կոտորուած դիակներ տեսնելու սիրահար, մօտեցայ, նայեցայ մէկիկ

մէկիկ, շարան շարան պառկած։ Արեւի առաջին ճա-
ռագայթները կը ջանային ցամքեցնել դիակներուն
վրայ աշնանային գիշերուայ իջնող ծովեզերեայ առատ
ցօղերը։ Տեսայ մայրեր, քոյրեր, եղբայրներ, բոլորն
ալ մերկ, բոլորն ալ դեռ ճանաչելի, մէկը կուրծքէն,
միւսը գլուխէն և ուրիշ մը թիկունքէն զարնուած է։
Մէկի մը որովայնէն պատռած, աղիքները դուրս թա-
փած, միւսին ստինքները կտրած, և ուրիշ մը այլ կերպ
դաշունահարած են։ Ինծի համար առաջի անգամը չէր
զոհերու դիակներ տեսնելը։ Վեց ամսուայ ընթացքին
շատ էի տեսած, մինչև իսկ անոնց ջարդուելու պարա-
գաներուն քանիցս ականատես էի եղած այն բոլոր
զարհուրելի բարբարոսութիւններուն, որոնք կը գործա-
դրուէին մեր յաւիտենական դահիճ թշնամիներու կող-
մէ սանձարձակ, տիեզերքի քաղաքակրթութեան է՛ն
վեթերան ու է՛ն ազնիւ ցեղը վերջացնելու համար։
Միեւնոյն ատեն նաև չէի խորհեր թէ ժամանակը չէ
դիակներու մէջ թափառիլ այդ պարագային, որ մի
գուցէ հազարաւոր գազան մարդերէն մէկը չէ միւսը
կրնայ հանդիպիլ։ Կը զգայի թէ բան մը կայ մէջս որ
զիս հետաքրքիր՛ կը դարձնէ, տեսնելու, դիտելու. նա-
յելու, քննելու ցեղիս անհատնում ու անթաղ մեռելնե-
րը, և ես չէի գիտեր թէ ի՛նչ է այդ բանը՝ տղայ հասա-
կիս մէջ այնքան մեծ, այնքան զօրաւոր։

Աղջիկ մըն ալ տեսայ թիկունքին վրայ շրջուած,
որ չեմ կրնար ըսել թէ որ տեղէն էին զարկած հրէշ-
ները։ Դիակին լանջքը ցամաքին, գլուխը ծովափին,
արեւին ճառագայթները ջուրին, ջուրը ալեակներուն,
ալեակները արձակ մազերուն և խարտիշագոյն այնքան
չքնաղ կուռ մազերն ալ գլուխին շուրջ անթաղ շիրիմ-

ներուն ողբ՚ պսակներ կը հիւսէին։ Աչքերուս տեղ հոգիս արցունքեց մեծ մարդու պէս։ Մրմուռը սրտիս բաժնուեցայ հոգեհան տեսարանէն՝ և շարունակեցի արիւնոտ ճանապարհս։

Գալաճիւղը տեսած էի, բայց գիւղ չէի մտած, և չէի կարող տրամաբանել թէ, եթէ ուղղակի գիւղ երթամ Օսման աղայի անունով աւելի լաւ է և աւելի ապահով։ Ատոր համար գիւղին առջեւ դատուեցայ ճանապարհէն և իջայ տասը վայրկեան հեռու խումբ մը ուռենիներու մօտ, ուժգոյն արեւ կողի մը նստեցայ, քիչ մը տաքնալու և սպասելու մինչև որ գիւղէն դուրս մէկը ելլէ, որուն չէի գիտեր թէ ի՛նչ պիտի հարցնեմ։ Նոյն վիճակիս ու նոյն խորհուրդներուս մէջ շատ չանցաւ ժամանակը, երբ տեսայ որ երկու հոգի գիւղէն դուրս ելան և յառաջանալով հասան ուղղակի ինձ մօտ՝ ուռենիներուն տակ։ Ասոնցմէ մէկը ինքն՝ Օսման աղան էր, իսկ միւսը ջարդարար քիւրտ ծառայ մըն էր, որ գեղանի հայ աղջիկ մըն ալ իրեն որպէս երկրորդ կին կը պահէր։ Զիս տեսան, գիտցան հայ տղայ ըլլալս, որովհետեւ վիճակս ու կացութիւնը երեւոյթիս հետ բացարձակ մատնանիշ կ՚ընէին։ Աղան ճանչցաւ, յիշեց որ տեսած է զիս նաւակին մէջ Մարտիկեանը ազատելու ատեն։ Կանչեց իր քով գիւղիս անունով։ Հարցաքննեց և հասկցաւ գալուս բուն նպատակը։

Թուրք աղաներ իշխելու փառամոլութեամբ կ՚ապրին։ Անոնք միջին դարու աւատական սովորութեան շատ մօտիկ տիպարներ են։ Ամէնէն կատաղի աղան անգամ կը գթայ, կը կարեկցի այն ստրուկին վրայ, որ իր պաշտպանութիւնը կը հայցէ իր հակառակորդներուն դէմ։ Նոյն հոգեբանութեան տէր Օսման աղան՝

գուրգուրացինձ, որ ինչպէս ըսի, ո՛չ թէ կը բաղձար կեանք մը փրկել, այլ՝ որովհետեւ իրեն մրցակից Կուռք աղանե-րու քովէն փախած էր, որովհետեւ ինձմով հատ մը եւս կ՚աւելնար, որ իր գիւղացիներուն առջև իրեն լաւ՝ իսկ հակառակորդներուն դէշ պիտի վկայէր: Հակառակ իր հետ եղող Թիւրտին ըրած առարկութեան թէ՝ փոքր էր, գործ գործելու գոհացում չպիտի կրնայի տալ, լաւ է սպաննել զայն, աղան զիս ընդունեց: Քիչ վերջ եկան Մարտիկեան և ուրիշներ: Հայ տունն անօթութիւնս մեղմացնելու:

Այդ օրը բոլորս ալ աշխատեցանք ուռենիներ կտրելու, ձմրան փայտ պատրաստելու համար: Իրիկ-ւան, աղան զիս յանձնեց իր քրոջ, որուն ամուսինը և երեք ջարդարար տղաքները տարափոխիկ հիւանդու-թենէ մը բռնուելով՝ քառասուն օրուան մէջ մեռած էին: Տունը մնացած էին՝ մայր մը, երկու քոյրեր և Շ. Գարահիսարցի հայ աղջիկ մը (այժմ վերապրող): Երկ-րագործ էին, և ես քանի մ՚օրէն՝ մինակս նետուած էի արդէն այնպիսի գործերու մէջ, որոնք այդքան յաջող կատարելուս մասին հիմա ես իսկ կը զարմանամ:

ԻՆՔՍ, ՏԱՌԱՊԱՆՔԻ ՕՐԵՐՈՒ ՎԻՃԱԿՈՎ.
(ՃԷՄԱԼ)

Թախծոտ պահեր, դաժան պահեր,
կուգաք խեղդել գանկիս խոհեր,
թունաւորել կեանքիս յորդ՝ սէր,

18

Դարբնել կսկիծ դառն վիշտեր:
Խողխողումի պողոտայէն
Սոսկում սարսուռ զիս կը վարէն:
Դեռ կը տեսնեմ հէ՛ք զոհերուն
Անվերջ Թափորն անդին՝ հեռուն,
Արհաւիրքի անդոհական,
Սարսափներով հալածական . . . :

ԾՈՎՔԸ ՄԵՌԵԼԱՍՏԱՆ

Ընդհանուր Հայկական Ջարդերու պատմութեան մէջ շատ մը տեղերու անուններ-սոսկումներով յիշատակուած են, Պոլսէն մինչև Արաբիոյ անապատները, Կովկասէն մինչև Միջերկրականի եզերքները երկարող աշխարհացոյց քարտէսին մէջ յիշուած են վայրերու անուններ, որոնք Հայոց մեռելաստանները կոչուած են։ Մինչև ցարդ շատ խօսուած ու գրուած են Տէր-Զօրի մէջ կատարուած տռամներու, Եփրատ մը ներկող արիւններու, Սուրիոյ անապատները ծածկող դիակներու, Մալաթիոյ գանկադաշտերու և ուրիշ Հայ Գողգոթաներու մասին, սակայն, տակաւին խօսք մը չէ ըսուած, արձանագրութիւն մը չէ կատարուած, յիշատակութիւն մը չէ՛ եղած Ծովք-Կէօլճիւկի մասին, ուր որպէս Հայկական կոտորածներու վայր նոյնքան եւս նշանաւոր դարձաւ։ Անլուր դաժանութեամբ հո՛ն խողխողուեցան Էրզուրումցին ու Երզնկացին, անմոռանալի Թշնամիներու ճիրաններուն տակ, հո՛ն բզիկ բզիկ եղաւ Տրապիզոնցին, աննախընթաց չարչարանքներու մէջ հո՛ն մեռաւ Կիրասոնցին, գազանմարդոց կատաղութեան հո՛ն զոհ եղաւ Քէմախցին, արեան ճապաղիքներու մէջ հո՛ն գալարուեցաւ Շ. Գարահիսարցին ու օրերով փշուր փշուր եղաւ Բաբերդցին, բիրտ ու վայրագ հարուածներու տակ, աներեւակայելի սարսռացուցիչ այլ կերպ դառնութիւններու մէջ հո՛ն իր շունչը փչեց Խարբերդցին, հաւատքի ու բարոյական յաղթանակի զոհաբերումով հո՛ն ինկան Ծովեցի բուռ մը տիտան քաջեր, և հոն մահացան ուրիշ շատեր...

Ընթերցողը թող երեւակայէ անգամ մը որ, 1915 Յունիսի վերջերէն սկսեալ մինչեւ Դեկտեմբերի օրերը, մօտաւորապէս վեց ամսուայ ընթացքին միայն մէկ ու կէս ամիս դադարեցաւ կարաւաններու շարքը, Ս. Նշանայ քաջերու յարուցած ցոյցերու պատճառաւ: Իսկ մնացեալ ատեններու, իրարու ետեւէ կը հասնէին յոգնած ու պարտասած տարագիր թափորներ եւ կը ջարդուէին Կէօլճիւկի եզերքներուն վրայ: Տէվէ-Պոյնուէն սկսեալ Սեւսար, Մասատաի ետեւի փէշերը երկարող ճանապարհներուն, ձոր ձորակներուն, բլուրներու կուշտերուն, տափաստաններուն եւ ամէնէն շատ ծովեզերեայ աւազներուն վրայ դիակներով բուրգեր կազմուեցան: Եւ այսօր, երբ ես շատ թէ քիչ իմ յիշողութեանս առջեւ կը բերեմ կոտորուածներու այդ ահաւոր քանակը, բոլորովին անհաւատալի կը թուի այն հաշուեցուցակը որ կը ներկայացնէ մէկ միլիոն Հայերու կորուստը միայն: Մինչդեռ, ես առանց վարանելու կրնամ ըսել թէ, Ծովք-Կէօլճիւկի շրջաններուն եւ անկից դէպի Արղնի երկարող մեծ ձորամէջերուն միայն կէս միլիոն Հայեր կոտորուեցան (*): Յուլիսեան օրերէն մինչեւ աշունի

(*) Մերձաւոր Արեւելքի Օգնութեան Կոմիտէն, 1920ին, Խարբերդի մէջ ունէր 6000 որբերու թիւ մը, իսկ Հայկ. Որբանոցը կը պատսպարուէին 1000 որբեր: Այս բոլորը հաւաքուած էին Խարբերդի գիւղերէն: Եթէ չըսենք նոյնքան, բայց շատ պակաս թիւ մըն ալ չէին կազմեր դեռ չհաւաքուածները: Այս որբերը, որոնց հարիւրէն հազիւ հինգը տեղացիները կը կազմէին, — անոր համար որ այդ Թուականին ամէն մի Խարբերդցի իր տան ու կալուածին տէրն էր, որբանոց մտնելու պէտք չէր ըզգար — վերապրողներ էին այն կարաւաններէն, որոնք կոտորուեցան Ծովք-Կէօլճիւկի եւ անոր սահմանակից վայրերու մէջ:

վերջերուն, նեխած դիակներու բազմութենէն ամբողջ Տովքի շրջանը գրեթէ կը հոտէր։ Այնքան բազմացած էին Կէօլճիւկի ջուրին երեսը տատանող դիակները, որ հոտառութիւն չունեցող ո և է մօտիկ անցորդ՝ թռչուններու մեծ գաղթավայր մը ըլլալու կարծիքը պիտի ունենար։ Ամբողջ տարին տեղացիք ձկնորսութիւն չէին ըներ, և ոչ ալ լոգանք կ՚առնէին, յայտարարելով թէ դիակներէն հոտած է ծովը ձուկերով։

— Թէ ի՞նչպէս կը կտորուէին ուրիշ գաւառներէ հասնող կարաւանները՝ Տովք-Կէօլճիւկի մէջ։

— Երբ կարաւան մը Խարբերդ հասնէր, աղա մը կամ ազդեցիկ քիւրտ մը կառավարութեան դիմում կը կատարէր, և չնչին վճարումով մը կը գնէր այդ կարաւանը։ Աղան կամ Քիւրտը ունէր իր յատուկ ջարդարարները, սակայն կարաւանը մինչև ջարդավայր տանելու համար կառավարութիւնը գնողի իշխանութեան կը յանձնէր տասնեակ մը զինուորներ։

Ծախու առնուած կարաւանին բացարձակ տէրը գնողն էր, որ կը կոչուէր սէվքիաթ մամուրի։ Մամուրը ջարդարարներով, զինուորներով, թալանողներով պաշարած կարաւանը լեռնային վայրերու մէջ ամէնէն քիչ՝ երկու օր կը պահէր կողոպտելու համար կարաւանին մնացած հարստութիւնը և պատրաստելու անոր կոտորման տեղին ու ձևերուն ծրագիրը։ Այդ առեններուն, ջարդարարներու և թալանողներու կողմէ տեղի կ՚ունենային ամէն տեսակ խուժդուժ վայրագութիւններ։ Վերջի օր, առաւօտուն, արեւածագի առեն, կարաւանը կ՚իջեցնէին որոշուած ջարդավայրը, և հոն, մամուրը մէկ անգամէն զօրաւոր կերպով կը ձայնէր հաւաքուած հազարաւոր այր, կին, տղայ Քիւրտերուն ու Թուրքերուն՝ «Պաշա-

ընեցէ՛ք...»։ Անմիջապէս շղթայաձեւ կը պաշարէին կարաւանը։ Մամուրը երկրորդ անգամ կը ձայնէր՝ «Թալանեցէ՛ք...»։ Մանաւանդ Քիւրտ կիներ զարմանալի արագութեամբ մօրէ մերկ կը դարձնէին ամբողջ զոհերը։ Եւ ահա մամուրը երրորդ ու վերջին անգամ կը ձայնէր՝ «Ջարդեցէ՛ք...»։ Ջարդարարները այլեւս ազատ էին իրենց ուզած ձեւով սպաննել։ Ոչ ոք զէնք կ'արձակէր, եթէ կոտորուողներէն փախչողներ կամ ջուր նետուողներ չըլլային։ Սպաննելու գործիքներն էին քար, փայտ, կացին, մանգաղ, հօտոց, նաճաղ, դանակ, հաստարակ գմելի և սուր։ Զոհերուն ոտքերը և ձեռքերը կապած ջուրերու մէջ կը նետէին ինքնիրենց խեղդուելու։ Վայրի փուշերէ կամ սովորական չալերէ խարոյկներ կը պատրաստէին և անոնց մէջ ողջ ողջ կ'այրէին։ Գեղանի հարսներ և աղջիկներ ժամերով կը չարչարէին, անոնց մարմնոյն զանազան մասերը գմելիով կը կտրտէին, արգանդները փայտեայ ցիցերով կամ դանակներով կը պատռէին, սաղմերէն զաւակները դուրս կը բերէին, որովայնէն աղիքները դուրս կը թափէին, ծծկեր մանուկները քարերու կը զարնէին, և վերջապէս կը նահատակէին այնպիսի սարսռացուցիչ ոճիրներով, որոնց նմանը ո՛չ մարդկային ամէնէն խաթարուած ընազդը կրնայ ծրագրել և ո՛չ ալ ստորին երեւակայութիւնը կրնայ յղանալ (*)։

Ես տեսայ Տրապիզոնցի հարս մը՝ Հ... որ տռամա-

(*) 1920ին, ականատեսներ կը պատմէին թէ, 40էն աւելի Հայ Կոյսեր պղծող Իզուլցի աշիրէթապետ՝ Հաճի Գայային արբանեակները, Մաչաթիայի կողմերէն քանի մը հայ վաճառականներ բերած եւ լեռնային ճանապարհներուն վրայ զանազան

յին գործողութեան ատեն, երբ իր ընկերները Կէօլճիւկի ջուրը կը կարմրցնէին իրենց արիւններով, ինքը մերկ փախաւ։ Տասնեակ դահիճներ անոր ետեւէն վազեցին, զէնքեր արձակեցին, այծեամի պէս հալածուող մերկ հարսը շուարած ինկաւ թուրք աղայի մը բարեխիղճ տղուն առջեւ, որ մէկ կողմ կեցած, տխուր կը դիտէր կոտորածի զարհուրելի տեսարանը։ Տղան չդիմացաւ այս երեւոյթին, հալածող դահիճներէն պաշտպանեց հարսը։ Յետոյ իր արտաքին վերարկուով անոր մերկութիւնը ծածկեց ու տուն տարաւ (այժմ վերապրող)։

Ես տեսայ Էրզրումցի աղջիկ մը, որուն դէմքը արեգակ էր, մազերուն թելերը իրիկուայ հորիզոնէն արձակող արեւի մէյ մէկ ճառագայթ, կեցուածքը գեղագոյն էակներու խորհրդանիշն էր։ Ես տեսայ որ ան իր մօր հետ լման շաբաթ մը ամէն խոստումներով ջանացին համոզել, վերջէն վախցուցին, մայրը իր աչքերուն առջեւ կտոր կտոր սպաննեցին, բռնաբարեցին զինքը՝ հարէմի զարդ դարձնելու համար, և նորէն յանձնառու չըլլալուն պատճառաւ վերջապէս քանի մը վայրենի մարդ երիտասարդներ Հայ Պատուոյ պատնէշին վրայ չեմ կրնար ըսել թէ ի՛նչպէս նահատակեցին…

«Այսքան չարիք թէ մոռանան մեր որդիք
Թո՛ղ ողջ աշխարհ կարդայ Հայուն նախատինք»։

Հայասպան եղեռնի հեղինակներու հրամանը միշտ

չարչարանքներ տուած են: Ետքէն, մերկացնելով զոհերը, ամուր կապած են հեռագրի սիւներուն: Եւ այս վիճակին մէջ մարմիններուն վրայ քաղցրեղէն թափած են, վայրի մեղուներ եւ ուրիշ միջատներ թառեցնելու եւ անոնց խայթոցներով սպաննել տալու համար :

մնաց նոյն սաստկութեամբ...

1916ի մուտքին, այլեւս հատած էր երկար ու անհատնում կարաւաններու շարքերը, սակայն, Ծովքկէօլճիւկը դեռ արիւնոտ էր ու կ'արիւնէր: Գարնան՝ դահիճներ կատղած գազաններու պէս մէկ կողմէ ձեռք բերած հայ խլեակները կը յօշոտէին, իսկ միւս կողմէ Ծովեցիներու կերտած դրախտը կը քանդէին ոտից կոխան ընելով:

Կառավարութեան հրամանաւ քշուած էին պահապան զինուորները Ծովք գիւղէն: Այլեւս ո՛չ մարդ կար և ո՛չ ալ ոեւէ հսկող: Զարդը, այս անգամ բնութեան պարգեւած և Հայուն ստեղծագործ ձեռքով կերտուած երկրային հրաշալիքներուն էր:

Ծովքի տուները հետզհետէ հողակոյտերու կը վերածուէին Բասենէն և Ալաշկերտէն գաղթող Քիւրտերու ձեռամբ: Բարեբեր արտերն ու դաշտերը հետզհետէ կ'իւրացնէին այս ու այն աղաները: Դրախտային պարտէզներու, այգեստաններու, աղբիւրներու և հովիտներու մէջ կ'երերային հազարաւոր քանդող ձեռներու ստուերներ և նոյնքան փշրող ոտներու հետքեր: Կը փլչէր կեանք պարգեւող առուակը պարտէզին, կը մարէր խնամքը այգիին, հոգատարութիւնը երանութեան շինուածքներուն, ծառերուն և անհատնում սքանչելիքներուն:

«Սուգ է պատեր ամէն կողմ,
Աստղերն անգամ չեն իսկ վառ:
Այն հայրենիքն ալ չկայ,
Եւ գերեզմանք կը սգան»:

ԱՒԵՐԱԿԱՑ ԶԱՒԱԿՆԵՐ

Դառն էր և սարսափներով լի՝ հայ խլեակներու վիճակը բարբարոս դահիճներու ձեռները: Ա՜խ, երանի՜ թէ գոնէ տարագրութեան բոլոր եւ մնացողները, Թուրքերու և Քիւրտերու բոլոր դուռն ու շեմիք իյնողները, մեր անմոռանալի բոլոր թշնամիներու բոլոր ստրուկ դարձող հայ մարդիկներն ու հայ զաւակները ողջ մնային, դուրս գային 1918 ի փառաւոր աշունը ողջունելու, հիմա անշուշտ այդ ճանապարհէն վերապրող մեր սերունդը պիտի ունենար պատկառելի թիւ մը եւս:

Կարաւանները ամենադառն չարչարանքներու ենթակայ և այլն ինչ, վերջապէս քանի մը շաբաթներէ կամ ամիսներէ մեռան վերջացան: Սակայն այդպէս չէր հայ խլեակներու կեանքն ու վիճակը իրենց ոճրագործ տէրերու գերիշխանութեան տակ, կարելի է ըսել որ աւելի դառն ու քստմնելի էր: Ինքս՝ բախտակիցը այդ հազարաւորներու զուլումի կեանքին, գիտեմ թէ պատմական յիշատակութեան համար ի՛նչ թանկագին արժէք կը ներկայացնեն այն բոլոր դէպքերը, ուրկէ ենթակայի հանգամանքով քալեցին աւելի նորաբողբոջ սերունդներ լքուած ու պարտասած, չորս երկար, անհատնում տարիներ...: Իցի՜ւ թէ, օր մը կարելի ըլլար անոնց ապրած կեանքի պատմական խոշոր դըրւագները ամփոփել և հրատարակել, որոնք սերտօրէն կը շահագրգռեն մարդկային տառապանքի պատմութիւնը:

Չորս դաժան ու ահաւոր տարիներու մէջ հազարաւորներ եղան հայ իգական սեռէն, որոնք հարճմնե-

րու մէջ դառնացան, խողխողուեցան, մահացան և կամ այլ կերպ թաղուեցան առանց անգամ մըն ալ երեւան գալու: Հաշիւը չկայ հայ չքնաղ ու փափկասուն կոյսերու, որոնք որսորդէ հալածուող այծեամներու պէս հալածուեցան քիւրտ կեղտի ու գարշանքի սեմերէն ներս, զոհ դարձան խենէշային կիրքերու, և ո՛չ մի տեղէ լըսւեցաւ «Վայ այծեամի գնդակ նետողին»: Նոյնքան և հայ մանուկներ, գիշեր ու ցորեկ, երազի թէ իրականութեան մէջ սոսկում ու զարհուրանք ներշնչեցին, պահէ պահ աւելի վատթար կեանքի ենթակայ՝ Դամոկլեան սուրին տակ աղնձուեցան, խանձուեցան:

Զորս սեւ տարիներու աննախընթաց մեծ տառապանքի օրերուն, եղան և դարձեալ հազարաւորներ, որոնց ծաղիկ կեանքը վերջ գտաւ այլ և այլ անդիմադիր դառնութիւններու տակ: Մէկը առանձնութեան մէջ կախաղան բարձրացաւ, մէկը ինքզինքը գահավիժեց, մէկը ջրամոյն խեղդուեցաւ, միւսը իր տիրոջ ատրճանակի հարուածին զոհ եղաւ, ուրիշ մը միասեռական առեւանգումի կատաղութեան տակ հիւծեցաւ, վեցերորդ մը ժանտարմաներու հանդիպումին գնդակահարւեցաւ, եօթերորդ մը անպէտ է, որովհետեւ կեավուռ է, խալամ չըլլար, որովհետեւ խարթ է, խապայ է ըսելով՝ սուրերու շառաչիւնի կամ քարկոծման հարուածներու տակ վերջացուցին: Այսպէս, զարհուրելի ամբողջ չորս երկար տարիներու անհատնում օրերուն «Պէտք չէ՛ Հայ մնայ, պէտք է ասոնք ալ կտրենք, միանգամ ընդ միշտ վերջ տալու Հայուն գոյութեան: Հայերը մեր օջիլներն են, ինչպէս կ'ըսեն մեր հօճաները: Օջիլին պզտիկը ալ աւելի սուր կը խայթէ, պէտք է ջարդել, պէտք է աւելի կարեւորութիւն տալ զանոնք փճացնելու: Տէ-

րութեան վեթերաններու (նախարարներու) շնորհիւ արտը աշխարհի մէջ Հայ չմնաց, ո՛չ Ամերիկա, ո՛չ Կովկաս և ո՛չ մի տեղ։ Յանուցիր եղածներն ալ մէկ կողմէն կը կոտորուին, իսկ ասոնք ի՞նչու կ'ապրին, քանի որ իրենց ազգը ուրանալ չեն ուզեր։ Հարկ է կոտորել, փճացնել, վերջացնել առանց սեռի և դասակարգի խտրութեան, կը բաւէ որ Հայ է։ Ամէն մի Հայ մեզի համար վայ մըն է։ Անոնց աշխատանքը որչափ որ մեծ ըլլայ, որչափ որ հաւատարիմ, նորէն հարազատ չէ, հարամ է այդ աշխատանքներուն արդիւնքը իսլամ տուներուն մէջ։ Մեր մեծ մարգարէն՝ Մուհամմէտ միակ միջոցն է Աստուած ճանչնալու։ Ո՛վ որ այդպէս չընդունիր՝ անհաւատ է, կեավուռ է, քեաֆիր է։ Մեր սրբազան կրօնքը հրաման կ'ընէ այսպիսիները անխըտիր ջարդել, կոտորել ու վերջացնել։ Պէտք է ջարդել այս խէնզիրները, որովհետեւ իսլամ կրօնի պատուէրն է, հայրենիքի փրկութեան նուիրուած նախարարներու —յատկապէս Թալէաթ փաշայի— որոշումն է, մեր վեհապանծ Խալիֆային բացարձակ հրամանն է։ Անոնց տըրւած չարչարանքները որքան դառն ըլլայ, այնքան նուիրականօրէն կատարուած կ'ըլլանք մեր կրօնի պատուիրանները, այնքան մեծ պիտի ըլլայ մեր հատուցումը Աստուծոյ արքայութեան մէջ։ Մեր ազգին ու հայրենիքին թշնամիները իրենց արմատներով փճացնելու համար չտատամսինք, այլ՝ փութանք ամէն մէկս լրիւ կատարել տէրութեան հետեւեալ հրահանգը. «Բոլոր Հայերը այր, կին, տղայ, անկար նկատի չառնելով, փճացման միջոցները որքան ալ եղերական ըլլան, խղճի գթացումներու ականջ չկախելով անոնց գոյութեան վերջ տալու է» կը քարոզէին մոլեռանդները ու ամէն մի

ջանք չէին խնայեր կէտ առ կէտ կատարելու, մեր յաւիտենական թշնամիները ։

Արարայի յաղթութեան զօրաւոր շունչը եղաւ որ հարստահարեց հայութեան դահիճները, խորտակեց անոնց անիրաւ բռունցքն ու գոռոզութիւնը, որոնց պետերը չգիտցան ինչպէս լքել իրենց որջերը ու փախիլ ի տար աշխարհ ։

Իր մեծ նշանակութեամբ՝ պատմութեան մէջ չի կրկնուած Արարայի յաղթանակը եղաւ որ փշրեց վերապրող հայ զաւակներու գլխուն վերեւ սպառնացող Դամոկլեան սուրը, վերջ տուաւ անոնց բոլորին հոգեկան վախին ու հառաչին։ Արարայի փայլուն յաղթանակը եղաւ որ վանեց այդ համատարած մեծ չարիքը և հայութեան կարեւոր հատուած մը արեան ճապաղիքներէն վեր առաւ, փրկեց ու կեցուց նոր շրջանի մ՚առջև...։

1918 ի աշնան վերջի օրերուն, դաշտէն տուն վերադարձիս բախտակից մը զիս դիմաւորեց՝ և ուրախութեամբ աւետեց թէ, Սուրիանի մը եկած է քաղաքէն, հայերէն գիտէ, հայ լրագիր մ՚ունի, որուն մէջ մեր ազատութեան մասին մեծ աւետիս գրուած է։ Ընկերոջըս հետ աճապարեցի, գիւղ հասանք, մարդը տեսանք, կէս մոռցած թափթփուկ հայերէնով խօսեցանք, հեգելով, ծամելով կարդացինք լրագրին այն տողերը, որ մեր ամէնուս կեանքի ապահովութեան մասին կը խօսէր։ Լրագրաբերը յետոյ առանձինն մեզ տեղեկացուց նաև քաղաքի հայութեան ազատութիւնն ու ապահովութիւնը ։

Չեմ յիշեր թէ աւետաբեր Սուրիանիէն քանի՝ օր ետքն էր, որ ստացայ կտոր հայերէն բաց նամակ, Ջոբեպաններու միջոցաւ ղրկուած Կիլիկիայէն ։

Ահա այդ նամակը իր ամբողջութեամբ։

. . . . . .

Պատուելի Ազարեանենց բարեկամին ղրկուած նամակէ մը իմացայ որ Ծովեցի վեց տղաքներ ազատուած են, որոնցմէ մէկը դուն ես։ Տեղեկատուն այս մասին որչափ որ կը վստահացնէ, սակայն նորէն կը կասկածիմ, և միշտ ես ինծի կամ ընկերներուս կը հարցնեմ, իրա՞ւ է արդեօք, որովհետեւ մինչև ցարդ մենք բոլորս ալ երբե՛ք կարողացած չենք յուսալ թէ, քաղաքէն այդքան հեռու, և մեզի ծանօթ թշնամիներով պաշարուած Ծովքէ մը կարելի ըլլայ մարդ ազատիլ։

Փոսթը հայերէն նամակներ ձեզ հասնիլը չապահովեր, Ջօրեպաններու միջոցաւ, Պատ. Ազարեանենց հասցէով կը ղրկեմ այս կտոր մը բաց նամակը։ Եթէ իրօք ողջ ես, փութայ տեղեկացնել ինձ, ինչ միջոցաւ որ կարելի է։

Ծովեցի 15 կամաւոր զինուորներ եկած ենք ուղղակի Ամերիկայէն։ Մեզմէ երկուքը՝ Սարգիս Մարտիկեան և Գրիգոր Շուշանեան, Կովկասեան ճակատը կռուին, իսկ միւսներս՝ Խաչատուր Վարդապետեան, Սարգիս Գինոսեան, Կարապետ Մեսրոպեան, Մարգար Մանոյեան, Մելքոն Նաւարեան, Յարութիւն Մըլլիեան, Յակոբ Տէր Ներսէսեան, Նշան Մաթոսեան, Պօղոս Ասատուրեան, Պօղոս Տէր Մարկոսեան և Սարգիս Գօչոլեան՝ Արարայի յաղթանակը տանողներէն ենք, ուր ինկաւ մեզմէ Պօղոս Պուլուտեան ուրիշ քըսանեակ մը Հայ Նահատակներու շարքին։ Մնացեալներս միեւնոյն յաղթական բանակի կուռ շարքերուն մէջ Կիլիկիա հասած ենք։

Մի՛ վախէք, մէկզմէկ քաջալերեցէք, կը վստահացնեմ ձեզ, որ մօտ ատենէն ձեր մօտ պիտի ըլլանք

Ձեզ համար անձնուէր կամաւոր զինուոր

Քեռորդիդ՝

ՄԿՐՏԻՉ ԹՈՒԹԼԵԱՆ

Նամակը ստանալէս վերջ, ինծի համար այլեւս կենալ Թուրքերուն դռները, սպասել հոն, տեսակ մը նախատինք կը թուէր։ Բախտակից ընկերներով հաւաքաբար կ'ըսէինք մէկզմէկու. կը բաւէ որ զարնել, ջարդել, կոտորել չկայ, կը բաւէ որ կեանքի վախ չկայ, այս անպիտաններուն իշխանութեան ներքև լակոտի մը տիպարին տակ մնալով այլեւս չափազանց կերպով անարգած կ'ըլլանք մեր հայ ոգին ու հայ զգացումը։

Ցեղային գիտակցութիւնս ոգեւորելու և յեղաշրջելու ճառագայթ մը թուեցաւ ինծի համար այդ կտոր մը նամակը՝ արձակուած Կիլիկիայէն։ Ատոր համար, հակառակ տիրուհիիս ըրած բոլոր թախանձանքներուն՝ որպէսզի մինչև գարուն մնամ իրենց քով, ձմրան առաջի օրերուն բախտակիցի մը հետ նետեցի երեքուկէս տարուան զարհուրելի կեանքը, ու առաջնորդուեցայ դէպի Մեզրէ քաղաք։ Բայց, քաղաքի դիրքին ու բնակիչներուն հետ մեր անծանօթութեան պատճառաւ ստիպուեցանք վերստին ենթարկուիլ տաղտկալի կեանքին, ձմրան բուքոտ ու ցրտոտ երեք ամիսները անցընելու։ Երկու ամիս ետքը, ծիծեռնակէն առաջ նետուեցանք դարձեալ քաղաք։ Այս անգամ չորս շաբաթ Պատ. Ազարեանենց ախոռը, նեղ ու աղտոտ տախտակներու վրայ, կեղտոտ ու ոջիլոտ քուրջերու մէջ ապրեցանք, իբրև ուտելիք ալ՝ օրական

ԱՐԱՐԱՅԻ ԿՌՈՒԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՂ ԾՈՎԵՑԻ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԽՈՒՄԲ ՄԸ
(լուսանկարուած 1919ին ի Կիլիկիա)

Աջէն ձախ նստողներ. Ս. Գինոսեան, Մ. Նաւարեան, Մ. Թութելեան (արագաձիգին վրայ), Մ. Մանոյեան, Ն. Մաթոսեան: Կանգնողներ. Պ. Ասատուրեան, Ս. Գոչոլեան, Յ. Տէր Ներսէսեան, Խ. Վարդապետեան, Յ. Մըլլիեան, Պ. Տէր Մարկոսեան (սէրժան):

կէս հացով անցընելու պայմանաւ։

Երկու ամիս վերջ, այսինքն 1919ի Մայիսեան օրերուն, Ամերիկեան Նպաստամատոյցի կողմէ Խարբերդ ղրկուած Մր. Րիգզի աջակցութեամբ, և ընդհանուր պատերազմի ընթացքին Խարբերդի Ամերիկեան ու Գերմանական շրջանակներու ընդհանուր թարգման՝ Տ. Յ. Պէքմէզեանի աշխատութեամբ մեր տրամադրութեան տակ կ'անցնէր տարի մ'առաջ Կէօլճիւկի մէջ ձկնորսութիւն կատարելու համար, կառավարութեան շինած նաւակը, և մեզի կը տրուէր Նպաստամատոյցին կողմէ դրամական փոքր գումար մը։

Մեր ահաւոր տառապանքները մեղմացնելու չափ խանդավառ օրեր էին այն օրերը, որ ատեն, երբ նաւակը այլեւս մեզի պատկանելու արտօնագիրը կը ստանայինք, Պէքմէզեան կ'ըսէր մեր ականջին իվար. «Տըղա՛ք, գացէք նաւակին վրայ Հայկական ու Ամերիկեան դրօշակներ պարզելէ յետոյ ջուրին վրայ հանեցէ՛ք։ Թո՛ղ, հոն՝ Կէօլճիւկի ջուրերուն մէջ, և եզերքներուն վրայ հազարաւոր նահատակներու ոսկորները հրճուին, և անոնց դահիճներու խղճերը մորմոքին, ճայթին հիասթափումներու մէջ . . . »

Շաբաթ մը վերջ, Ծովեցի տասնեակ մը վերապրողներս, այլեւս ազատ ու անվախ տեղաւորուած էինք այն աւերակ գիւղին առջև, որուն նահապետական տուներու յարկերը մէկզմէկու վրայ փլած՝ բակեր էին դարձած և այդ բակերուն մէջ հէ՛յ վա՛խ . . . Թշնամիներ բանջարեղէններ ցանած էին, տեղաւորուած էինք այնտեղ՝ ծովափին, ուր երբեմն մեր հայրերու երջանկատեղը և հազարաւոր ուխտաւորներու իջեւանը եղած էր։ Բնակութեան համար շինած էինք փայտերէ ու

ԱՐԱՐԱՅԻ ՆԱՀԱՏԱԿ ԾՈՎԵՑԻ ՊՕՂՈՍ ՊՈՒԼՈՒՏԵԱՆ

շիւղերէ մէկ երկու տաղաւարներ (խուղ)։ Մերն էր մեզի պէս հրաշքներով ազատուած պտղատու ծառերը, և մենք կը դառնայինք դարձեալ առաջինները Ծովքի շրջաններուն ձկնորսութեան արհեստին մէջ։

Քաղաքէն այդչափ հեռու, տնտեսական ծանր պայմաններու տակ և ֆիզիքական անապահով վիճակի մէջ մեր համարձակ հոն գտնուիլը, որչափ որ կոչում էր նոր գաղթականութեան, նոյնչա՛փ և աւելի խորհըրդանիշն էր նոր և բիւրս նուիրական ուխտաւորութեան։

Ինչ որ էր, վերջապէս ապրեցանք այդ, մենք մեր աւերակ որբարաններուն մէջ, միշտ վերյիշումի յոյզերով թաղուած։ Աշնան, երբ ընկերներս մօտակայ օտար գիւղերը քաշուեցան ձմեռը անցընելու, ես ալ քաղաք եկայ։ Ու հոն, նոր բարեկամներու թելադրութեամբ, Հայկական Որբանոց մտնելու համար դիմում կատարեցի տնօրէն՝ Տ. Մ. Տէրտէրեանին, որ նոյն ատեն տընօրէն էր նաև Պանք Օթօմանին։ Սիրով ընդունուեցայ։ Շաբաթ մը վերջ մանչերու յարկաբաժինին պատասխանատու պաշտօնեայ կարգուեցայ՝ զոր վարեցի խղճմտօրէն մինչև 1923ի արտագաղթին։

Անդի, Ծովքի մէջ, 1920ի գարնան, միեւնոյն տեղին վրայ հաւաքուած էին այս անգամ գրեթէ 40 վերապրող Ծովեցիներ, այր, կին, տղայ և աղջիկ։ Բոլորն ալ որչափ որ սարսռացնող գերիշխանութեան լուծէն ազատուած՝ կ՚աշխատէին իրենք իրենց բազկով հայրենի աւերակներէն իրենց ապրուստը ճարել, դարձեալ կը մնային ոչ նուազ տառապանքներու մէջ։ Ապրիլ կարենալու համար միայն ուտելիքը չէր կարեւոր, ինչ որ հայ բազուկը ապառաժէն կարող է հաց ճարել։ Այլ՝ հարկ էր և պահանջք, որպէսզի շատ անգամ ձրի զոր-

ծառութիւն ընէին այս ու այն ազդեցիկ աղային, ձըկնողութեան վաստակէն բաժին հանէին անոնց։ Աղաներուն հետ նաև կառավարական պաշտօնեաները նաւակով հոս ու հոն փոխադրէին, պտըտցնէին և կամ ըմպելիք խմցնէին։ Օր մը ասոր հրամանը սիրայօժար կատարէին, օր մը անոր, որպէսզի, չըլլար թէ ո և է մէկը թշնամացնէին, և իրենց ապրիլը այդ տեղ անկարելի դարձնէին ։

Աւերակաց զաւակներ, քանիցս սրբագործուած ու նուիրականացած իրենց պաշտելի աւերակներուն մէջ, այսպէս նոր ձևով ու նոր արարողութեամբ իրենց խորհրրդաւոր ուխտի պաշտամունքները կատարեցին, մընալով հոն մինչև 1923ի արտագաղթին ։

ԱՌԱՔԵԼ ԵՒ ԿԻՒՐԵՂ ԽՐԱՅԵԱՆ ԵՂԲԱՅՐՔ

ՄԵՐ ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍՔԸ
ԱՒԵՐԱԿ ԾՈՎՔ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

Ծովեցի վերապրողներ, աւերակաց գաւակներ, խորհրդաւոր ուխտաւորներ 1923-24ին դէպի Սուրիա գաղթելով, վերջ տուին Ծովքի Հայկական փառքի ու գուլումի բոլոր օրերուն, իրենց գաղթումով վերջ գտաւ հազարաւոր տարիներէ իվեր ապրող հայութեան կեանքը, որ ունեցեր էր իր շէնշող ծագումը և լուսափիւռ ծաղկումը, որ ունեցեր էր իր որքան տխուր՝ նոյնքան և վիթխարի յաղթութեան ու հոյակապ փառքի օրերը, որքան ցաւոտ՝ նոյնքան և պերճաշուք շինութեան ու ստեղծագործութեան շրջանները։ Արամ Նահապետի ժամանակներէն սկսեալ մինչև Արշակունեաց պանծալի հարստութիւնը, անկէ մինչև Ծովքի իշխանաց փթթումը..., Ապիրատ, Վահրամ, Վասակ, Վասիլ և Շահան դիւցազներու խոյանքը, Գրիգոր Պահլաւունիի և Շնորհալիի ծաղկումը, և անկից ալ մինչև ծովակին բարձրացումն ու մեր օրերը բիւրաւոր տեսիլներու մէջէն անընդհատ, աներկիւղ, անվհատ իր հաւատքով մեծ և յոյսով զօրաւոր Ծովքցին, Ծովեցին քալեց, քալեց՝ պինդ փարած իր օճախին ու բուխերիկին, իր տունին ու տեղին, քալեց՝ իր ցաւով ու ծեղով (հաց) սնած, իր իրաւունքով հերոսացած, քալեց՝ սէր, հոգի, կեանք տալով իր նախահարց սրբազան հետքերուն, կուրծք տալով անոնց վեհութիւնը խաթարել, պղծել ուզողներուն դէմ, և հերոսաբար հասաւ ու անցաւ ազատութեան ու հալածանքի սահմանէ սահման։ Վերջին անգամ, ահաւոր, բիրտ ուժերու առջև, շատերու կարգին ինքն ալ ինկաւ,

զոհուեցաւ, աստ ու անդ ցրուելով իր թիւով քիչ, բայց ուժով մեծ ու խորհրդաւոր, քանակով պակաս, բայց հարազատութեամբ փառահեղի կայտառ ու շէնշող գաւակները, կենդանի վկաները...:

Կենդանի վկաներս..., հարիւրաւոր աւերակ Ծովքերու և ցեղի մը բիւրաւոր նահատակներու կտակը մեր ուսերուն՝ վրէժը մեր բազուկներուն վրայ, դարձած ենք աստանդական։ Պատմական անընկճելի ցեղի մը կենդանի վկաներս..., բիւրաւոր հայրերու և մայրերու վաստակին ու ստեղծագործութեան կարօտը մեր կուրծքին՝ կը թափառինք օտար աշխարհի մէջ, օտար հորիզոններու տակ անտուն, անտիրական։ Մենք՝ զրկւածներս..., յաւիտենական թշնամիին անողոք հալածանքներէն վտարանդի մեր այս օրերուն, մեր հայրենի, մեր պապենի բոլոր յիշատակները մեր հոգիին ծալքերուն մէջ, ամէն օր, ամէն ժամ, երազի թէ իրականութեան մէջ կը թերթատենք։ Զարմանալի պատմութիւն մըն է այդ յիշատակարանը կախուած մեր կուրծքերուն տակ, մեր սրտերուն վերեւ, որ մէկիկ մէկիկ կը ներկայացնէ այն բոլորը... այն բոլորը... ինչ որ ըրաւ մեր դարաւոր թշնամին, և կը հրահանգէ փոխարէն մեր պարտքը կատարել։ Վա՜յ անոնց, որ կ՚ուզեն մոռնալ այդ յիշատակարանին պարունակութիւնը և կ՚ուզեն անտարբեր մնալ անոր հանդէպ։ Վա՛յ անոնց, որ չեն դողար պատմութեան ահազանգէն և չեն սարսափիր մեռելներու նզովքէն։ Վա՛յ անոնց, զի այնպիսիներ մեռուցած են իրենց մէջ հայ անուն, հայ միտք, հայ կեանք, հայ շունչ և ամէն ինչ որ հայ է։ Զգո՛յշ կեցիր Հայորդի, զի այնպիսիներ աւելի դաւաճան են քու հայրենիքիդ, քու Մարտիրոս Ցեղիդ աճիւններուն,

քու ազգային գոյութեան և անոր բովանդակ տուեալներուն ու իտէալներուն։

* * *

Այս գլուխով կը փակեմ բնութեան պարգեւներով որքան հրաշալի՝ ցեղիս անունով նոյնքան և պաշտելի Աշխարհի մը (Ծովք-Կէօլճիւկ) ունեցած կեանքին համառօտ տեղեկութիւնը, ինչ որ գիտէի և պարտք էր ինձ փութալ կորուստի անդունդներէն փրկել ու Պատմութեան ծանօթ պահելու հիման վրայ դնել։

Այս գլուխով մը փակեմ իմ միսս, ոսկորս ու արիւնըս պարգեւող և բոլոր էութիւնս կերտող անհունս քաղցըր ծննդավայրիս՝ Ծովքի վերջի պատահարներուն, իմ տկար ու անարուեստ գրիչով, յուսալով թէ ընթերցողը գործս այնպէս մը վեր պիտի առնէ ինչպէս ըսի, խոստովանեցայ նախաբանիս մէջ։

Այս գլուխով կը փակեմ գործ մը, որ պարտք մը կատարած ըլլալու հանգստութեան շունչը ներշնչելէ աւելի՝ պարտականութիւններուս կատարման ճամբուն մէջ նետուելու առաջին քայլերուս քաջալերանքը կը կարդայ։

Այս օտար հողի վրայ, օտար քաղաքի մէջ, օտար յարկի տակ, իր կահ կարասիներով և ամէն ինչով օտար, անհամ, անհրապոյր, ցուրտ ու անախորժ խցիկի մը մէջ խոր յուզումով, վերջին խօսքերս գրելու պարագային, երեւակայութիւնս անգամ մըն ալ խաւար բանտէս վերասլաց կը թեւածի հոն՝ ուր նախահայրցս խանդի, եռանդի ու աւիւնի սրբազան հետքեր կան աւերակ, հոն՝ ուր իմ տունս էր, իմ պապերուս ժառանգը, ուր իմ մայրս շնչեց, ոյժ առաւ, իր կազմը պարարեց, կաթ տուաւ ինձ ու սնեցուց, ուր իմ հայրս իրիկուն մը գար-

նան գմրուխտ օրերուն, իր օրհնութիւնը տուաւ, և ձեռքէս բռնած բարձր տանիքը հանեց ու կտակը ըրաւ.

Որդեա՛կ . . .
Տե՛ս, հայրենիքդ սիրուն եւ գիւղդ ամբողջ փառաւոր,
. . . .
Տե՛ս, տնակդ Թանկագին, որուն պատերն աղիւսէ
Հայրերուդ ձեռքովն է հիւսուեր,
Եւ անցքերը կրանիթէ հայրերուդ շունչովն է օծուեր:
Որուն շուրջը տնկուած կաղամախներ, ուռենիներ, որԹատունկերը խոշոր,
Եւ եզերքէն կարկաչահոս վճիտ առուակն անդադար,
Պալերէդ է խնամուեր:
Տե՛ս, տնակդ լճակին մօտ, ափը համբոյր օրն ի բուն
Ալեակը մեղմիկ կը զարնէ, եւ առտուան պահերուն,
Զեփիւռն անուշ իր ցօղով, գիւղդ համայն եզերող
Ծառ ու ծաղիկ, խոտ ու տերեւ կը Թրջէ,
Ու ծնողքդ ալնահապետ, այդ պահերէն տիրական
Հիացումով մը տարուած, յուսացումի երգերով
Պաշտամունք կը կատարէ:
Ցուիքները եզերող տե՛ս սա տունկերը բոլոր,
Եւ անոնց ետեւ տարածուող կանանչ դաշտերը բարեբեր,
Տե՛ս, դաշտէն տուն վերադարձող մշակին առջեւ,
Խոփն ու արօրը շալկած զոյգ մը եզները պարարտ,
Տե՛ս, պարտէզին մէջ մայող գառներն ու ուլերը խառնուած,
Եւ հայրենի հովիտներուն մէջ արծող կովն ու մաքին,
Որ ախոռին առջեւ են կապուած:
Տե՛ս, գիւղդ բոլոր ու տնակդ հայրենի,
Որուն մէջ հայրդ օրն ի բուն, մայրդ մինչեւ իրիկուն,

ճակատներու քրտինքով, բազուկներու ուժովը
քու հանգիստդ են փնտռեր, եւ այս ամէնն հիմերով
քեզի համար են կերտեր:
Պապերդ այսպէս են ապրեր,
դուն ալ այսպէս մեծացիր...

Երեւակայութիւնս կը թեւածի հոն՝ չքնաղ ծովակին, պատմական շինութեանց, դրախտային պարտէզներու, երկնամերձ բարձունքներու և մարգարտազեղ ձորակներու աւերակաց վերեւ, կը դիտեմ հողաթումբերու վրայ ինկած դիակները շարա՜ն շարա՜ն անթաղ, անշիրիմ, կը տեսնեմ այդ աշխարհը իր ամէն ինչով աւերակ, մէկ ծայրէն մինչև միւսը սգաւոր, կը լսեմ իր երգը տխուր, սրտաճմլիկ.

«Իմ սիրելի զաւակունքս
կը թափառին օտար աշխարհ,
ես ի՞նչ ընեմ, ի՞նչպէս սգամ
Որ կը ծառայեմ այլոց խոնարհ:
Օրեր անցան լուր մը չառի,
իմ քաջերս մեռան կորան,
կուլամ արիւնս կը սառի,
Մէկը չունիմ տայ ինձ դարման:
— Ա՛խ, ե՞րբ պիտի գաք որդեակք իմ,
ձեր խեղճ մօրն այցելութեան»:

*
* *

Մտածումի շրթունքներս բաբախուն, ես, ինքզինքս այսօր կը գտնեմ այն պահերուն մէջ որ ատեն այլեւս վերջինը եղաւ, վերջին անգամ, 1922ի ամառուան պաշտօնիս տնօրէնութեան շնորհած հրամանաւ,

գացի Ծովք-Կէօլճիւկի այցելութեան։

Խարբերդ-Մեզրէի Առաջնորդարանի յարկաբաժին քանի մը սենեակներու մէջ կ'ապաստանէին 129 մանչ պատսպարեալներ, բոլորն ալ քստմնասարսուռ եաթաղանէն, դժոխային կոտորածներէն հրաշքներով վերապներ, բոլորն ալ ծնողակորոյս զրկուածներ, Ցեղին որբերը։ Ա՛խ, այդ հաստատութիւնը գիտէի թէ է՛ն նուիրական, է՛ն սրբազան տունն է Ազգին։ Սակայն, այդպէս չեմ գիտեր հիմա, երբ այլեւս հայրենիքէս բոլորովին հեռացեալ, աչքերս բաց, ինկած եմ օտարութեան մէջ և կը մրրկուիմ, կ'այրիմ, կը տոչորիմ հանապազ։ Այդպէս չեմ գիտեր հիմա, երբ կը տեսնեմ հազարաւորներ իմ կարգիս, որոնք բոլորն ալ ինծի պէս ճակատագրական ամէնէն սոսկալի հարուածներէն հալածական՝ ինկած են օտար միջավայրերու և բարքերու մէջ, կարօտի հուրը սրտերուն, անհայր, անմայր դարձած են մէյ մէկ պանդուխտ, և դառնութեամբ լի՝ հոգեհառաչ հայրենաւէրին քնարը կը զարնեն։

«Օտար երկնի տակ զուրկ մեր աստղերէն,
երբ գարուն փայլի ա՛խ, կ'արտասուեմ ես,
պանդխտին համար արեւ փայլ չունի...
Ո՞ւր ես ա՛հ, ո՞ւր ես հովիկ հայրենի:
Ա՛խ, մեր հայրենեաց բիւր աւերներէն
փոշեակ մը մեր հարց ոսկորներէն,
բեր նոցա հառաչ հըծծէ մերին հետ,
Ո՛վ Հայաստանեայց հովիկ կենսաւէտ».

Այդպէս չեմ գիտեր հիմա, այդպէս չէր և այն ատեն, սխալուեր էի։ Այդ հաստատութիւնը որբանոց մըն էր

ժամանակաւոր, մխիթարական։ Օրէ օր աստիճանաբար կ՚աճէր, խնամուած բողբոջներ հետզհետէ կը ծաղկէին առանձինն պտղաբերելու։ Եւ այդ որբանոցը ու նման շատեր այսօր չկան այլեւս։ Իրական ու իսկական որբանոցը տեղ մըն էր, ուր ցաւատանջ հոգիով, կարօտակէզ սրտով, զօրաւոր մղումէ մը անգիտակ կ՚երթային ծունր դնել, համբուրել հազար անգամ նուիրականացած հողաթումբերը և բիւր անգամ սրբացած քարերը։ Կ՚երթային հոգեկան պապակով ըմպել անոր արցունքները, տխրական տեսիլներով շնչել դառնութիւնը ու մասնակցիլ հեկեկանքին։ Այդ՝ պատսպարան մը չէր և ո՛չ ալ բարերարներու խնամքին ենթակայ հաստատութիւն մըն էր, այդ՝ մեծ ու անմխիթար որբանոց մըն էր, որբանոց մը քամբախտ, որբանոց մը վատաբախտ.

«Մեր հայրենիք թշուառ անտէր
Մեր թշնամեաց ոտնակոխ . . .»

* * *

Եւ վերջի պահուն սակայն, մտաբերելով արեւելեան ազգերու դարաւոր պատմութիւնը, որուն մէջ շատ մը հզօր ցեղերու և հազարաւոր բռնակալներու ճիրաններուն տակ Հայ Ցեղը ցոյց տուած է հսկայ խոյանք և անդիմադրելի քաջութիւն։ Դարերու ընթացքին այդ հզօր ազգերն ու բռնակալները կորսուած են առյաւէտ, մինչդեռ Հայ Ցեղը ապրած է դառնալով Արեւելքի Դիւցազնը։ Եւ հաւատալով որ նոյն ցեղին սերունդը ո՛ւր որ ալ նետուի, ի՛նչ վիճակի ալ ենթակայ դառնայ, իր հայրերէն փոխանցուած կաթիլները իր երակներուն մէջ

կը շարժին ու կը պահեն զինք հոգիով ակաղձուն, յառաջաբանով անսասան, սրտով աննկուն, մտքով գերիվեր, երեւակայութեամբ փայլուն, տենչանքով յառաջադէմ, բաղձանքով զմայլելի, հաւատքով մեծ և յոյսով զօրաւոր, վերջի մէկ խօսք ունիմ, մէկ երգ կ'երգեմ մոխրակոյտերու տակ բազմադարեան թանկագին յիշատակներով թաղուած իմ Ծովք Աշխարհին, թըշնամիներու ոտից կոխան իմ Սուրբ Աշխարհին.

«Երբ որ բացուին դռներն յուսոյ
Եւ մեր երկրէն փախ տայ ձմեռ,
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .

ՎԵՐՋ

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔ

Շնորհակալութիւն քեռորդի Պ. Գ. Թութճլեանի, որ գործիս հրատարակութեան առթիւ մասնաւոր աշխատութիւն ցոյց տուաւ, շնորհակալութիւն նաև բոլոր անոնց, որոնք անձնապէս կամ նամակով նիւթական համազօր իրենց բարոյական քաջալերութիւններով հնարաւորեցին գործիս յաջողութիւնը։

Կ. Խ.

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

Էջ

Ջօն 3

փոխան յառաջաբանի 5

երկու խօսք 9

Ա. ՄԱՍ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ծովք-կէօլճիւկ 13

կէօլճիւկ ծով 18

Ծովքի փոփոխութիւնը 23

Ս. Նշան կղզին 28

կայսերիկ կամ կարսիկ 36

Հայր-Աթոռ 41

կապան եւ գետիճան 45

Եկեղեցիներ եւ Ուրիշ Աւերակներ 51

Ծովք Գիւղը եւ եկեղեցին 61

Ծովեցիներուն Աւանդական Սովորութիւնները 75

Ծովեցիներու տնտեսական միջոցները 79

Ծովքի «Ուսումնասիրաց»ը 95

փակում 105

Բ. ՄԱՍ ԴԷՊՔԵՐԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

յառաջդիմութեան տարիներ 109

վարպետ (Ղազարոս Լաթիֆեան) 118

պատերազմի Սկիզբներուն 122

Զինաթափումի Լուրեր 127

Գաղտնի Նամակը 131

Զինահաւաքման գործը բացարձակ 134

գաճիճները գործի վրայ 139

Էջ

Ծովք Գիւղի պաշարումը 144
Բանտարկեալներուն Չարչարանքները 153
Թորոս Թորոյեանի գահավիժումը 159
Դահիճներուն հեռանալը 163
Գաղտնի զէնքերը եւ Տ. Պօղոս Քահանայի
Նահատակութիւնը 167
Տեղահանութիւն Ա. 171
Տեղահանութիւն Բ. 179
Մէկ Շաբաթ Աւերակներու Մէջ 186
Խումբ մը կտրիճներ 193
Խարբերդի Առաջնորդին Նահատակութիւնը 200
Ս. Նշան կղզի Տեղաւորուելէ յետոյ 204
Օր. Սուլթան Տէր Մարկոսեան 212
Երկրորդ կռիւը 217
Գաղտնի պատգամաւորը 222
Երրորդ փորձէն վերջ Զինուորական մեծ ջոկատ մը 227
Դիմադրութիւն եւ Նահատակութիւն 242
Լեռ բարձրացողներէն Մէկը կ'ազատի 252
Կուռքէն Գալաճիւղ (փախուստ) 263
Ծովքը Մեռելաստան 275
Աւերակաց Զաւակներ 281
Մեր վերջին խօսքը Աւերակ Ծովք Աշխարհին 292
Շնորհակալիք 300

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

ԷՋ	ՏՈՂ	ՍԽԱԼ	ՈՒՂԻՂ
14	17	6	9
18	19	Յուստիանոս	Յուստինիանոս
27	7	Խարսախ	Պէնլի
«	«	Յովակիմ	Բարթող Փափազեան
89	27	տեսակէտէն	տեսակէն
95	10	որ	զոր
114	2	— եկեղեցիին առջեւ տաճարին սրահին մէջ—, պէտք է ըլլայ՝ .	— տաճարին առջեւ եկեղեցիի սրահին մէջ --,
133	4	ուր՝	որ ատեն
«	«	Տիկին	(աւելորդ բառ է)
157	12	կրցայ	Չկրցայ
164	13	մեկնումի պահուն	(աւելորդ խօսք է)
182	23	համար	(աւելորդ բառ է)
210	3	29	19
222	9	(նոր գլուխ)	ԳԱՂՏՆԻ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԸ
256	5	տղաներու	աղաներու

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ

A $\frac{\text{Ը}}{3160}$

ԳՌ

15

Զ

ԱՄԷՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՎԵՐԱՊԱՀՈՒԱԾ

Տպարան «ԱՐԱՐԱ»
ԹԱԳԻՈՐ ԽԱՉԻԿԵԱՆ
17, Ռիւ տէ Տօմինիքէն, 17
ՄԱՐՍԷՅԼ

Imprimerie «ARARA»
TAKVOR HATCHIKIAN
17, Rue des Dominicaines, 17
MARSEILLE (France)

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220031609

ЦЕНА
А П/31609